

Administratieve organisatie en archiefbewustzijn in de abdij en het hospitaal van de Bijloke te Gent in de late middeleeuwen (einde dertiende - veertiende eeuw)

Een studie van het archivalisch geheugen aan de hand van cartularia en originele oorkonden

Lene ten Haaf

Promotor: prof. dr. Els De Paermentier
Commissarissen: Ewoud Waerniers en Lisa Demets

Masterproef voorgelegd aan de Faculteit Letteren en Wijsbegeerte
voor het behalen van de graad van Master in de Geschiedenis

Academiejaar 2013 - 2014

Verklaring in verband met de consulteerbaarheid

De auteur en de promotor geven de toelating deze studie als geheel voor consultatie beschikbaar te stellen voor persoonlijk gebruik. Elk ander gebruik valt onder de beperkingen van het auteursrecht, in het bijzonder met betrekking tot de verplichting de bron uitdrukkelijk te vermelden bij het aanhalen van gegevens uit deze studie.

Het auteursrecht betreffende de gegevens vermeld in deze studie berust bij de promotor. Het auteursrecht beperkt zich tot de wijze waarop de auteur de problematiek van het onderwerp heeft benaderd en neergeschreven. De auteur respecteert daarbij het oorspronkelijke auteursrecht van de individueel geciteerde studies en eventueel bijhorende documentatie, zoals tabellen en figuren. De auteur en de promotor zijn niet verantwoordelijk voor de behandelingen en eventuele doseringen die in deze studie geciteerd en beschreven zijn.

Woord vooraf

Het eerste gevoel dat mij bekreep na een laatste keer herlezen van mijn masterscriptie was tevredenheid. Tevredenheid omdat deze masterscriptie tot een goed einde gebracht werd, maar vooral omdat dit onderzoek meer aan het licht bracht dan ik ooit durfde hopen toen ik het archiefwerk aanvatte. Een tweede gevoel was dankbaarheid. Dankbaarheid voor de mensen die mij gedurende het academiejaar begeleidden en ervoor zorgden dat ik steeds bleef geloven in een goede afloop van dit voor mij toch wel uitdagende project.

Vooreerst zou ik mijn promotor, prof. dr. Els De Paermentier, willen bedanken voor haar enthousiasme voor het onderwerp van deze masterscriptie en haar uitstekende begeleiding. Zij was degene die reeds in 2007 het bestudeerde bronnenmateriaal een eerste keer onderzocht, resulterende in het artikel “Dorsalen als indicatoren voor het archiefbewustzijn in drie cisterciënzerinnenkloosters: de oorkonden van de Bijloke te Gent en de kloosters van Flines en Marquette (dertiede - eerste helft zestiende eeuw)”. Twee is altijd meer dan één en dankzij het tezamen brainstormen kon ik in deze scriptie meer hypothesen naar voren schuiven dan wanneer ik dit alleen had moeten doen.

Daarnaast wil ik mijn moeder en mijn vrienden bedanken. Mijn moeder omdat zij de afgelopen jaren steeds in mij bleef geloven en mij door dik en dun gesteund heeft. Het feit dat ik gedurende vier jaar altijd bij haar terecht kon om mijn enthousiasme over mijn studies te delen, heeft ervoor gezorgd dat mijn passie voor (middeleeuwse) geschiedenis ondertussen nog groter is dan wanneer ik besloot aan deze opleiding te beginnen. Mijn vrienden wil ik bedanken omdat zij er steeds waren wanneer ik na het schrijven of archiefwerk nood had aan ontspanning. Onder hen ben ik vooral enkele medestudenten dankbaar voor de keren dat we elkaar van *peptalk* voorzagen om onze scripties vol goede moed te voltooien.

Inhoudsopgave

Verklaring in verband met de consulteerbaarheid	3
Woord vooraf.....	5
Inhoudsopgave.....	7
Inleiding en probleemstelling	11
Hoofdstuk 1. Het verschriftelijkingsproces	15
1. Ontwikkeling en evolutie vanaf de twaalfde eeuw	15
1.1. Van een orale naar een schriftelijke samenleving.....	15
1.2. Toegenomen productie en bewaring	16
1.3. Laïcisering	17
2. Ontwikkelingen in de dertiende eeuw	18
2.1. Documentaire verschriftelijking	18
2.2. Opkomst van de volkstaal	18
2.3. Referentie- of consultatieliteratuur	20
Hoofdstuk 2. Archiefvorming in de middeleeuwen	21
1. Archiefvorming	21
1.1. Middeleeuwen.....	21
1.2. Vlaanderen	22
1.3. Vrouwenkloosters	23
2. Archiefvorming in de historiografie.....	24
2.1. Onderzoeksvragen.....	24
2.2. Instrumenten voor archiefbeheer	24
2.2.1. Algemeen.....	24
2.2.2. Dorsale notities	25
2.2.3. Cartularia	25
2.2.3.1. Cartularia in de historiografie.....	25
2.2.3.2. Betekenis en functies	27
2.2.3.3. Geografische verspreiding.....	28
2.2.3.4. Interne ordening.....	30
Hoofdstuk 3. Casus: de abdij en het hospitaal van de Bijloke	31
1. Cisterciënzerinnen in de hoge middeleeuwen.....	31

2. De Bijloke in de dertiende eeuw	32
2.1. Stichting van de Bijloke	32
2.2. Fulco Utenhove	34
2.3. Domeinbeheer.....	35
Hoofdstuk 4. Analyse: het archief van de Bijloke	37
Deel 1. Samenstelling van het archief	37
Deel 2. Cartularia	38
1. Ontstaanscontext	38
2. Codicologische beschrijving.....	42
3. Vergelijking van de cartularia	43
4. Inhoud en structuur.....	45
4.1. Archiefordening.....	45
4.2. Index	47
4.3. Oorkondeafschriften	48
5. Paleografische analyse	50
Deel 3. Originele oorkonden	53
1. Productie en bewaring	53
2. Overgeleverde documenten.....	53
2.1. Typologie	53
2.2. Oorkonders en hun zegels.....	55
2.3. Dorsale notities.....	57
3. Groei en ontwikkeling van de oorkondeschat.....	58
3.1. Kwantitatieve evolutie	58
3.2. Kwalitatieve evolutie	59
3.2.1. Toename van chirografen	59
3.2.2. Toename van volkstalige documenten	60
Deel 4. Verband tussen de cartularia en de originelen.....	63
1. Cartulariseren: een selectieproces.....	63
1.1. Overgenomen oorkonden	63
1.2. Doorstreepte rubriektitels.....	65
1.3. Niet-overgenomen oorkonden.....	66
2. Van origineel naar afschrift	69
2.1. Dorsalen als inspiratiebron.....	69
2.2. Overname van diplomatische tekstdelen.....	73
2.3. Afwijkingen ten opzichte van de originelen	74
2.4. Gebruik en hergebruik van grafische tekens.....	76

Conclusie	77
Bijlagen.....	81
1. Overzicht van de bewaarde documenten	81
2. Overzicht van de oorkondeafschriften	91
3. Overzicht van de chirografen	96
4. Overzicht van de volkstalige documenten	97
5. Overzicht van de doorstreepte rubriektitels	99
6. Cartularia van de Bijloke.....	100
6.1. <i>Rooden Boeck I</i>	100
6.2. <i>Rooden Boeck II</i>	101
7. Gentse stadscartularia.....	102
7.1. <i>Gheluwenbouck alias Roodenbouck</i>	102
7.2. <i>Cartularium d'Hulster-Delbeque</i>	103
Bibliografie	105
Bronnen	105
Literatuur	105

Inleiding en probleemstelling

Er werd reeds lang aangetoond dat er in de middeleeuwen archieven bestonden met een bepaalde klassering, i.e. een hergroepering van documenten op basis van de inhoud, typologie of materiële kenmerken van documenten. Deze veronderstelling steunt vooreerst op indirecte getuigenissen zoals werken van historiografen en kroniekschrijvers. Hieruit blijkt immers dat deze personen toegang hadden tot bepaalde archieven om hun werken te kunnen schrijven. Deze toegang was pas mogelijk indien de archieven ontsloten waren voor een publiek, aan de hand van een klassering en bijhorende aantekeningen op de originelen. Een ander argument is het ontstaan van een archivalisch vakjargon in de middeleeuwen: woorden als 'armarium', 'coffrum', 'archa' en 'archivum' kenden in deze periode hun oorsprong. Deze aanwijzingen voor het bestaan van middeleeuwse, geordende archieven zijn echter niet voldoende: indien we archiefbewustzijn en de administratieve organisatie in de middeleeuwen trachten te onderzoeken, moeten we een uitgebreid bronnencorpus kunnen raadplegen, dat bestaat uit originelen die getuigen van het bestaan van zulke archieven.¹ Deze originelen kunnen zowel primaire als secundaire records zijn. Onder primaire records worden documenten uit eerste hand verstaan, i.e. originele oorkonden, terwijl secundaire records afschriften van primaire records zijn, soms in gebundelde vorm zoals in cartularia. Het is waardevol om het onderscheid tussen beide soorten records voor ogen te blijven houden: afschriften van primaire records kunnen niet alleen inhoudelijk verschillen aan secundaire records, maar ook in overleveringsvorm. Secundaire records, zoals monastieke cartularia, werden immers overgeleverd in codices, in tegenstelling tot de losse perkamenten vellen waaruit de meeste originele oorkonden bestaan. Het spreekt voor zich dat codices een hogere kans op bewaring hadden dan primaire records.²

De staat van bewaring van het laatmiddeleeuws archief van de abdij en het hospitaal van de Bijloke maakt dit archief tot een enorm dankbaar onderwerp voor studie: naast de secundaire records werden er immers meer dan 1500 documenten uit het Ancien Régime bewaard.³ Zulk een uitgebreid bronnencorpus leent zich dan ook uitstekend voor een onderzoek naar het archiefbewustzijn en de administratieve organisatie in de Bijloke gedurende de late middeleeuwen, hetgeen wij beogen te bestuderen in deze masterscriptie. We zullen dit onderzoeken aan de hand van twee cartularia die in het begin van de veertiende eeuw vervaardigd werden en oorkondeafschriften van 1204 tot 1301 bevatten. Cartularia zijn immers instrumenten tot archiefbeheer, aangezien steeds een collectie voorafging aan het cartulariseren: elk cartularium is een resultaat van een proces van verwaarlozing, selectie, transformatie en onderdrukking. Degene die een cartularium vervaardigde of liet vervaardigen, koos namelijk welke documenten overgeschreven zouden worden en op welke manier dat diende te gebeuren. Omdat primaire records eenvoudiger beschadigd werden of verloren gingen dan secundaire records zoals cartularia, hadden cartularisten de macht om te bepalen hoe de toekomstige generaties bronnen uit een verleden tijd zouden zien: ze vervulden een rol in het bewaren en creëren van een verleden.⁴ Omdat cartularia een resultaat van selectie zijn, zullen we in het onderzoek eveneens de originele oorkonden uit dezelfde periode betrekken, die niet noodzakelijk overgenomen werden in de cartularia. De dorsale aantekeningen op die originelen kunnen ons bovendien meer leren over het archiefbewustzijn en de interne administratie in de Bijloke aan het einde van de dertiende en veertiende eeuw.

Het onderzoek dat hier gevoerd wordt, is origineel aangezien de laatmiddeleeuwse cartularia vooralsnog onuitgegeven bronnen zijn en nog niet integraal bestudeerd werden, hoewel een uitgave van de cartularia ondertussen in voorbereiding is. De bestudeerde oorkondeschat werd tot nog toe

¹ E. Poulle, "Classement et cotation des chartriers au Moyen Age", in: *Scriptorium: international review of manuscript studies*, 50 (1996), 2, pp. 346-348.

² M.T. Clanchy, *From memory to written record: England 1066-1307*, Oxford, Blackwell, 1996, p. 63.

³ De bewaarde oorkonden en cartularia behoorden lange tijd tot het privébezit van de zusters van de Bijloke. Kort geleden werd dit bronnencorpus overgedragen aan het stadsarchief van Gent.

⁴ P.J. Geary, *Phantoms of remembrance: memory and oblivion at the end of the first millennium*, Princeton, Princeton University Press, 1994, pp. 83-84.

evenmin in één samenhangende teksteditie uitgegeven. Wel heeft Jozef Walters een reeks oorkonden van de Bijloke uitgegeven en werden er occasioneel oorkonden uitgegeven, zoals in de databank *Diplomata Belgica*.⁵ Net als de cartularia werden de originele oorkonden niet tezamen bestudeerd, en zeker niet in samenhang met de laatmiddeleeuwse cartularia. Niettemin werden enkele oorkonden in het onderzoek van Jozef Walters en Cyriel Vleeschouwers betrokken.⁶ Andere bronnen uit de Bijloke, die in 1797 werden overgedragen aan de Commissie van Burgerlijke Godshuizen en dateren van 1228 tot 1843, werden in 2002 door Dries Vandaele bestudeerd en opnieuw geïnventariseerd.⁷

Cartularia werden in onze contreien reeds vanaf de negentiende eeuw geïnventariseerd, resulterend in repertoria. In België resulteerden deze inventarisaties in enkele kleinere overzichten.⁸ Voor de Engelse cartularia, daterend uit de periode voor 1538, werd er eveneens een inventaris opgesteld.⁹ In Nederland ontbreken zulke projecten vooralsnog. Frankrijk is in de inventarisatie van cartularia echter de koploper: daar werden cartularia reeds in de achttiende eeuw verzameld om als bron voor de historiografie en het openbaar recht gebruikt te worden. Tijdens de Franse Revolutie werd zelfs een centraal inzamelingsplan in werking geroepen dat, hoewel het op zich weinig succesvol was, aan de basis lag voor verdere, centraal georganiseerde studies van het genre. Verscheidene pogingen tot inventarisatie volgden dan ook in de negentiende eeuw, culminerend in het repertorium van Henri Stein in 1907.¹⁰ In 1990 werd een nieuw project opgericht door het Institut de Recherche et d'Histoire des Textes, dat een nieuw repertorium van Franse cartularia beoogt samen te stellen.¹¹

In het kader van dit project werd in 1991 een internationale conferentie over cartularia opgericht, die aanzet gaf tot een hernieuwde studie van cartularia.¹² In navolging van de historiografische tendens in de studie van cartularia die sindsdien ontstond, zullen we de reden van bestaan, de doeleinden en de functies van de twee laatmiddeleeuwse cartularia van de Bijloke trachten te achterhalen, alsook de mate waarin die doeleinden gereflecteerd worden in de interne ordening van de afschriften in de codices. We proberen bovendien zicht te krijgen op de omstandigheden waarin beide codices tot stand

⁵ Van de 396 oorkonden die bestudeerd werden in deze masterscriptie, heeft Walters er 76 uitgegeven, evenals twee oorkondeafschriften uit de cartularia waarvan geen los document bewaard werd. Daarnaast verwijst hij voor 24 oorkonden naar oudere tekstuittgaven. Zie J. Walters, *Geschiedenis der zusters der Bijloke te Gent*, Gent, Veritas, 1929-1930, III, pp. 222-355. Voor een seriële tekstuittgave van oorkonden van de Bijloke uit de veertiende tot negentiende eeuw, zie p. 356 en verder.

⁶ J. Walters, *Geschiedenis der zusters der Bijloke te Gent*, Gent, Veritas, 1929-1930, 3 vols; C. Vleeschouwers, "Het beheer van het O.L.Vrouw-hospitaal te Gent en de stichting van de Cisterciënserinnenabdijen O.L.Vrouw-ten-Bos (1215) en Bijloke (1228) door uten Hove's", in: *Annalen van de Belgische Vereniging voor Hospitaalggeschiedenis*, 9 (1971), 1, pp. 11-34.

⁷ D. Vandaele, *Instellingenstudie en inventaris van het oude archief van de abdij en het hospitaal van de Bijloke te Gent, bewaard in het Stadsarchief te Gent, 1228-1843*, Brussel (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Vrije Universiteit Brussel), 2002, 139 p. (promotor: E. Put).

⁸ *Inventaires des cartulaires conservés dans les dépôts des archives de l'Etat*, Brussel, Hayez, 1895, s.p.; *Inventaires des cartulaires conservés en Belgique ailleurs que dans les dépôts des archives de l'Etat*, Brussel, Hayez, 1897, 66 p.; S. Bormans, *Inventaires des cartulaires belges conservés à l'étranger*, Brussel, Kiessling, 1899, 72 p.

⁹ G.R.C. Davies, *Medieval cartularies of Great Britain: a short catalogue*, Londen, Longmans, 1958, 182 p.

¹⁰ H. Stein, *Bibliographie générale des cartulaires français ou relatifs à l'histoire de France*, Parijs, Picard, 1907, 627 p.

¹¹ P.J.J. Moors, "Cartularia en archieven, belicht aan de hand van het cartularium van het klooster Bethlehem bij Doetinchem", in: D.P. Blok, ed. *Datum et actum: opstellen aangeboden aan Jaap Kruisheer ter gelegenheid van zijn vijfenzestigste verjaardag*, Amsterdam, Meertens Instituut, 1998, pp. 297-298.

¹² Deze conferentie resulteerde in het boek O. Guyotjeannin, L. Morelle en M. Parisse, eds. *Les cartulaires: actes de la table ronde organisée par l'Ecole nationale des chartes et le G.D.R. 121 du C.N.R.S. (Paris, 5-7 décembre 1991)*, Parijs, Ecole des chartes, 1993, 516 p; P.J. Geary, "Entre gestion et gesta", in: O. Guyotjeannin, L. Morelle en M. Parisse, eds. *Les cartulaires: actes de la table ronde organisée par l'Ecole nationale des chartes et le G.D.R. 121 du C.N.R.S. (Paris, 5-7 décembre 1991)*, Parijs, Ecole des chartes, 1993, pp. 13-14; P.J. Geary, "From charter to cartulary: from archival practice to history", in: R. Maxwell, ed. *Representing history, 900-1300: art, music, history*, University Park, Pennsylvania State University Press, 2010, p. 182.

kwamen, i.e. of de cartularia door één enkele cartularist werden opgesteld of in een samenwerkingsverband van verschillende scribenten. Omdat er twee cartularia werden overgeleverd, trachten we eveneens na te gaan welke van de twee cartularia als eerste vervaardigd werd, en of deze als voorbeeld voor het andere gediend heeft. Wanneer we de cartularia in samenhang met het archief, i.e. de originele oorkonden, beschouwen, willen we aandacht vestigen op de selectiecriteria die gehanteerd werden bij het cartulariseren: naast de oorkonden die getranscribeerd werden in de cartularia, werden er immers eveneens oorkonden bewaard die er niet in overgenomen werden. Ten slotte beogen we het verband tussen het cartulariseren en de archivering te ontdekken. Het is namelijk mogelijk dat eenzelfde persoon verantwoordelijk was voor de laatmiddeleeuwse klassering en de cartularia. Indien dit niet het geval was, kunnen we onderzoeken of de cartularia gebaseerd waren op een reeds bestaand archief, of dat de archivering naar aanleiding van het cartulariseren gebeurde.

Dit onderzoek zal interdisciplinair opgevat worden, aan de hand van de paleografie, codicologie en diplomatiek.¹³ De cartularia zullen daarbij vooral vanuit een paleografische en codicologische invalshoek bestudeerd worden. Concreet zullen we ingaan op de codicologische samenstelling van de cartularia, doch eveneens op de uiterlijke kenmerken van de tekst in de codices, zoals de gebruikte inkten, de decoraties, de liniëring, de handen en andere eigenschappen van de cartularia. De originele oorkonden zullen vooral vanuit de diplomatiek benaderd worden, aangezien we onder andere aandacht zullen schenken aan de diverse oorkonders, die de inkomende stukken in het archief uitvaardigden, en aan de typologie van die documenten. Bij de vergelijking tussen de cartularia en de originele schriftstukken steunen we vooral op de paleografie en diplomatiek. We zullen onder meer de handen van de dorsale notities en de cartularia vergelijken, maar ook bestuderen in hoeverre diplomatische formules hun weg vonden van origineel naar afschrift.

¹³ Voor een uitgebreide terminologie van de codicologie, verwijzen we graag naar W.K. Gnirrep, J.P. Gumbert en J.A. Szirmai, *Kneep en binding. Een terminologie voor de beschrijving van de constructies van oude boekbanden*, Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 1992, 126 p. Een degelijke inleiding in de diplomatiek is te vinden in O. Guyotjeannin, J. Pycke en B.-M. Tock, *Diplomatique médiévale*, Brussel, Brepols, 1993, 442 p.

Hoofdstuk 1. Het verschriftelijkingsproces

1. Ontwikkeling en evolutie vanaf de twaalfde eeuw¹⁴

De hoge middeleeuwen worden veelal beschouwd als een *turning point* in het gebruik en de vormen van het schrift. In deze periode vond er namelijk een geleidelijke verschuiving plaats in het vertrouwen van mondelinge communicatiemiddelen naar schriftelijke, waarbij deze laatste steeds meer territoriaal en sociaal verspreid werden.¹⁵ Dit proces wordt ook wel de verschriftelijking genoemd en is, hoewel ze reeds ingezet werd in de oudheid, vandaag nog steeds werkzaam. Het verschriftelijkingsproces wordt gekenmerkt door een overgang van een orale maatschappij naar een wereld die gedomineerd wordt door het schrift: geleidelijk aan worden steeds meer mensen op steeds meer vlakken geconfronteerd met het schrift, zonder zelf noodzakelijk schriftgebruikers te zijn.¹⁶

De veranderingen in het schriftgebruik in de hoge middeleeuwen worden voornamelijk gekenmerkt door drie aspecten: een confrontatie tussen de voorheen grotendeels orale cultuur en de nieuwe verschriftelijke cultuur, een toename in de schriftproductie en een toenemend aandeel van de leken in de schriftelijke cultuur. In dit hoofdstuk zullen we deze aspecten kort toelichten en eventueel nuanceren. Daarnaast zullen we aandacht vestigen op de veranderingen in de vormen van het schriftgebruik: vanaf de dertiende eeuw groeide het pragmatisch of documentair schriftgebruik immers aanzienlijk, werden de volkstalen geïntroduceerd als schrijftaal en werd de eerste referentie- of consultatieliteratuur ontwikkeld. Een belangrijke opmerking is op voorhand echter op haar plaats: de geografische en chronologische verspreiding van de verschriftelijking in de hoge middeleeuwen was verre van uniform. Er zijn bijvoorbeeld bepaalde regio's in Europa waar men reeds voor de twaalfde eeuw in relatief grote mate toevlucht zocht tot het schrift, zoals Catalonië en Italië, waar notariaten vroeger ontstonden dan in noordwestelijk Europa. Daarnaast hebben verscheidene onderzoeken aangetoond dat er reeds in de elfde eeuw voorlopers waren van de twaalfde-eeuwse documentaire genres, zoals het *Domesday Book* (1086), dat getuigt van een grondige reflectie over de schriftpraktijken als instrument voor domeinbeheer. Ook de vroege cartularia en cijnsboeken zijn hier een voorbeeld van.¹⁷

1.1. Van een orale naar een schriftelijke samenleving

Veelal wordt de overgang van een grotendeels orale naar een verschriftelijke cultuur in de hoge middeleeuwen benadrukt, die overigens erg geleidelijk verliep: de nieuwe schriftpraktijken hadden tijd nodig vooraleer ze aanvaard werden door alle lagen van de bevolking. Die moest er immers van overtuigd worden dat de overschakeling naar schriftstukken als bewijsmateriaal wel degelijk een vooruitgang betekende ten opzichte van de mondelinge getuigenissen die men lange tijd had gebruikt. Mensen moesten met andere woorden het schrift leren vertrouwen.¹⁸ In de literatuur wordt deze overgang vaak als een confrontatie of een 'great divide' tussen een orale en schriftelijke cultuur beschouwd. Daarbij wordt ervan uitgegaan dat het schrift op een bepaald moment in conflict ging met de oraliteit, waarna ze een tijdje naast elkaar leefden totdat het schrift voorgoed zegevierde.¹⁹

¹⁴ Voor een uitgebreide bibliografie over middeleeuwse vormen van communicatie in al haar facetten verwijzen we graag naar M. Mostert, ed. *New approaches to medieval communication*, Turnhout, Brepols, 1999, pp. 193-297.

¹⁵ M.T. Clanchy, *From memory to written record: England 1066-1307*, pp. 1-5.

¹⁶ F. Menant, "Les transformations de l'écrit documentaire entre XIIe et XIIIe siècles", in: N. Coquery, F. Menant en F. Weber, eds. *Écrire, compter, mesurer. Vers une histoire des rationalités pratiques*, Parijs, Éditions rue d'Ulm, 2006, pp. 1-2.

¹⁷ F. Menant, "Les transformations de l'écrit documentaire entre XIIe et XIIIe siècles", pp. 2-4.

¹⁸ M.T. Clanchy, *From memory to written record: England 1066-1307*, p. 231.

¹⁹ P. Bertrand, "À propos de la révolution de l'écrit (Xe-XIIIe siècle). Considérations inactuelles", in: *Médiévales*, 56 (2009), <<http://medievales.revues.org/5551>>, geraadpleegd op 05.11.2013.

Ondertussen zijn onderzoekers steeds meer van mening dat dit eenzijdige beeld genuanceerd moet worden. Vooreerst wordt er in de dualiteit schrift-oraliteit geen rekening gehouden met andere soorten van communicatie die niet alleen nu maar ook in de middeleeuwen gebruikt werden zoals grafische vormgeving, inscripties en dergelijke. Bovendien kunnen we bezwaren hebben tegen het beeld van een confrontatie tussen twee communicatiemiddelen: ten eerste reduceert dit de opkomst van het schrift tot een overwinning van de oraliteit zonder rekening te houden met de specifieke kenmerken die het schrift zelf te bieden heeft. Daarnaast impliceert het dat de verliezer, in dit geval de oraliteit, minderwaardig is aan de gewonnen schriftcultuur, terwijl beide communicatiemiddelen in werkelijkheid op veel vlakken complementair aan mekaar zijn. Zo werd het schrift lange tijd enkel ter aanvulling van de mondelinge gewoonten gebruikt: bij transacties van goederen of andere gebeurtenissen waar rituelen mee gepaard gingen, werden schriftstukken enkel ter ondersteuning van de mondelinge transactie gebruikt, als een soort geheugensteun.²⁰ Spreken over een kloof tussen mondelingen en schriftelijke tradities is dan ook veeleer een ideologische constructie waar we voorzichtig mee moeten omgaan: begrippen als 'geletterdheid' en 'oraliteit' zijn geladen begrippen geworden waarbij men geletterdheid al te vaak koppelt aan moderniteit en oraliteit aan traditie. Oraliteit en geletterdheid hebben wel degelijk elk hun eigen kenmerken maar zijn, omdat ze elkaar aanvullen, zozeer met elkaar verbonden dat we onmogelijk nog over een 'great divide' kunnen spreken.²¹

1.2. Toegenomen productie en bewaring

Vervolgens wordt er veelal gesproken over een middeleeuwse productierevolutie. Michael Clanchy stelde namelijk dat er tussen het einde van de twaalfde en het einde van de dertiende eeuw een revolutie in het schriftgebruik plaatsvond in Europa.²² In navolging van Clanchy spreken vele academici over een revolutie die gekenmerkt werd door een explosie in de schriftproductie.

Paul Bertrand nuanceert dit door te wijzen op de mogelijkheid dat er veeleer een revolutie in bewaring plaatsvond dan in productie. Hij onderbouwt deze hypothese met twee argumenten. Het eerste is de begoocheling van het cijfermateriaal: naar schatting werd slechts 0,001% van het oorkondemateriaal van de Merovingische vorsten bewaard. De teloorgang van die documenten vond echter grotendeels plaats in het tweede millennium, omdat ze in die tijd onbruikbaar geworden waren. Vele van de Merovingische documenten werden sindsdien verwaarloosd en soms doelbewust vernietigd. In de vroege middeleeuwen werden er dus wel degelijk veel oorkonden geproduceerd, ondanks dat dit schijnbaar niet het geval was, omdat latere generaties verantwoordelijk waren voor de slechte bewaring ervan. Ten tweede wijst Bertrand op de alom aanvaarde afname van de verschriftelijking in de tiende en elfde eeuw, waardoor de schriftproductie in de twaalfde eeuw automatisch een periode van toegenomen productie lijkt. Volgens Bertrand werden de schriftpraktijken in die voorgaande eeuwen te weinig bestudeerd, wat historici er nog steeds toe aanzet om de voorgaande afname in verschriftelijking te beamen. De weinige bewaarde oorkonden uit die periode, zoals die in de vroege cartularia van Sankt Gallen, tonen nochtans aan dat het schriftgebruik in die eeuwen op brede schaal en op het meest lokale niveau verspreid was.²³

Desalniettemin moeten we de verschriftelijking van de twaalfde eeuw ook kwalitatief bestuderen en kijken naar de nieuwe functies die het schrift vanaf deze periode kreeg. We kunnen er niet omheen dat er vanaf de twaalfde eeuw – een eeuw waarin de maatschappij zich steeds meer beriep op de rechtspraak – meer rechtshandelingen werden neergeschreven in de vorm van oorkonden met

²⁰ P. Bertrand, "À propos de la révolution de l'écrit (Xe-XIIIe siècle). Considérations inactuelles", in: *Médiévales*, 56 (2009), <<http://medievales.revues.org/5551>>, geraadpleegd op 05.11.2013.

²¹ M. de Jong, "Geletterd en ongeletterd: zin en onzin van een tegenstelling", in: R.E.V. Stuip en C. Vellekoop, eds. *Oraliteit en schriftcultuur*, Hilversum, Verloren, 1993, pp. 10-27.

²² M.T. Clanchy, *From memory to written record: England 1066-1307*, p. 1.

²³ P. Bertrand, "À propos de la révolution de l'écrit (Xe-XIIIe siècle). Considérations inactuelles", in: *Médiévales*, 56 (2009), <<http://medievales.revues.org/5551>>, geraadpleegd op 05.11.2013.

bepaalde waarmerken, die als volwaardig instrumentum gebruikt konden worden in de rechtspraak. Ook de evolutie van het economisch landgebruik in de twaalfde en dertiende eeuw kan deze ontwikkelingen mede verklaren: de grote landgoederen kwamen aan een einde, evenals de direct geëxploiteerde eigendommen. Deze werden vervangen door een economie waarin enorm veel transacties op schrift gesteld werden: zo moest bijvoorbeeld bij elk overlijden van een pachter een document opgesteld worden om de nieuwe pachter te aanvaarden. Ook rekeningen werden vanaf deze periode opgesteld, teneinde meer controle te krijgen op de instroom van geld of producten. Daarnaast werd het toegenomen schriftgebruik bevorderd door de lagere kosten van de productie ervan, zodat het schriftgebruik kon groeien op brede schaal: vermenigvuldiging van originelen, het verschijnen van authentieke kopieën, ontwikkeling van het notariaat en andere.²⁴ Laurent Morelle stelt dat deze toegenomen productie ook een algemeen betere bewaring van schriftstukken met zich meebracht, hoewel dit naargelang de lokale context kon verschillen. We kunnen dan ook aannemen dat er in de hoge middeleeuwen zowel een revolutie in productie als in bewaring heeft plaatsgevonden.²⁵

1.3. Laïcisering

Ten slotte wordt er vaak op gewezen dat de lekenwereld in grotere mate toegang kreeg tot de schriftelijke cultuur, ook wel de laïcisering genoemd. Dit betekent echter niet dat alle leken uit alle sociale klassen zelf oorkonden uitvaardigden of dat iedereen kon schrijven vanaf de twaalfde eeuw, maar wel dat de oorkondeproductie een bekend fenomeen was in de samenleving en dat men het schrift leerde vertrouwen.²⁶ Tot de twaalfde eeuw was het gebruik van documentaire schriftstukken immers grotendeels beperkt tot voornamelijk kerkelijke en monastieke milieus. Slechts in geringe mate kwamen deze schriftstukken in de vroege middeleeuwen voor in de lekenwereld, zoals in het Karolingische hof tussen de achtste en tiende eeuw.²⁷

Belangrijk hierbij is de typologie van Armando Petrucci met betrekking tot de manieren waarop iemand kan deelnemen in de schriftcultuur. Petrucci gaf hiervoor vijf verschillende mogelijkheden: de *alfabeti professionali* (professionele schrijvers, i.e. scribenten, notarissen en dergelijke), *alfabeti dell'uso* (mensen die het schrift gebruiken in hun professionele of culturele leven), *semialfabeti funzionali* (mensen met beperkte grafische competenties, zoals zij die enkel kunnen schrijven in de moedertaal), *semialfabeti grafici* (mensen die slechts zeer beperkt kunnen schrijven, meestal enkel korte teksten zoals lijsten; ze lezen zelden, enkel wanneer het niet anders kan, en hebben weinig tekstbegrip) en de *analfabeti* (mensen die niet kunnen schrijven of lezen).²⁸ Academici gaan ervan uit dat er vanaf de twaalfde eeuw een spectaculaire toename van de *semialfabeti funzionali* en *semialfabeti grafici* plaatsvond. Het is inderdaad zo dat er aan het einde van de twaalfde eeuw een lekendiplomatiek op feodaal niveau ontstond, die vanaf de tweede helft van de dertiende eeuw ook de Franse en Duitse handelaren en ambachten bereikte. Toch is de precieze omvang ervan nog niet voldoende onderzocht en de precieze context van die lekendiplomatiek evenmin. Daarom blijven nu nog enkele vragen onbeantwoord met betrekking tot de laïcisering in de diplomatiek: wat waren de

²⁴ P. Bertrand, "À propos de la révolution de l'écrit (Xe-XIIIe siècle). Considérations inactuelles", in: *Médiévales*, 56 (2009), <<http://medievales.revues.org/5551>>, geraadpleegd op 05.11.2013.

²⁵ L. Morelle, "The metamorphosis of three monastic charter collections in the eleventh century (Saint-Amand, Saint-Riquier, Montier-en-Der)", in: K. Heidecker, ed. *Charters and the use of the written word in medieval society*, Turnhout, Brepols, 2000, pp. 203-204 (Utrecht Studies in Medieval Literacy, 5).

²⁶ M.T. Clanchy, *From memory to written record: England 1066-1307*, pp. 2-5 en p. 231.

²⁷ F. Menant, "Les transformations de l'écrit documentaire entre XIIe et XIIIe siècles", pp. 2-3. Voor meer informatie over het schriftgebruik in de Karolingische periode, zie R. McKitterick, *The Carolingians and the written word*, Cambridge, Cambridge University Press, 1989, 290 p.

²⁸ A. Petrucci, *Prima lezione di paleografia*, Rome-Bari, Laterza, 2007, pp. 20-21, geciteerd in P. Bertrand, "À propos de la révolution de l'écrit (Xe-XIIIe siècle). Considérations inactuelles", in: *Médiévales*, 56 (2009), <<http://medievales.revues.org/5551>>, geraadpleegd op 05.11.2013.

voorbeelden van die leken? Volgden ze het voorbeeld van de geestelijke diplomatiek of eerder die van de vorstelijke kanselarijen? Kwamen de modellen uit eigen land of werden ze geïmporteerd vanuit het buitenland? Het onderzoek over het lekenaandeel is volgens Bertrand dan ook niet vergevorderd genoeg om dit als één van de hoofdkenmerken van de twaalfde-eeuwse schriftrevolutie uit te roepen.²⁹

2. Ontwikkelingen in de dertiende eeuw

2.1. Documentaire verschriftelijking

Naast de algemene verschriftelijking van de samenleving vanaf de hoge middeleeuwen, zijn er nog enkele specifieke ontwikkelingen in de dertiende eeuw die relevant zijn in het kader van deze masterscriptie. De eerste daarvan is de toename van de pragmatische of documentaire schriftstukken tussen 1200 en 1330. Documentaire schriftstukken onderscheiden zich van de literaire manuscripten door hun administratieve functie. In tegenstelling tot de literaire manuscripten werden deze in een eerder cursief handschrift geschreven en hadden ze geen marktwaarde. Het gebeurde dan ook zelden dat documentaire stukken van eigenaar wisselden: ze werden opgesteld ten behoeve van één persoon of instelling en bleven dan ook in bezit van deze bestemming. Deze schriftstukken werden niet gekopieerd om een bibliotheek aan te vullen, maar konden wel gekopieerd worden indien dit beantwoordde aan de interne administratieve noden.³⁰

De groei van de pragmatische geletterdheid liet zich, net als de algemene verschriftelijking, in de verschillende lagen van de laatmiddeleeuwse maatschappij opmerken. Het feit dat die maatschappij vanaf de dertiende eeuw steeds vaker beroep deed op de rechtspraak, zorgde er immers voor dat ook in de lagere klassen van die samenleving steeds meer contracten werden opgesteld.³¹ De vraag naar documentaire schriftstukken werd daarnaast eenvoudiger ingelost dan voorheen dankzij de steeds sterkere opkomst van papier als beschrijfmateriaal vanaf de veertiende eeuw.³²

2.2. Opkomst van de volkstaal

De documentaire verschriftelijking liet zich eveneens voelen in de taal waarin de records vanaf de dertiende eeuw geschreven werden: stilaan werd de volkstaal als geschreven taal in documentaire schriftstukken aanvaard. Dit was niet het geval in de hoge middeleeuwen: de nieuwe geletterde mentaliteit moest eerst houvast vinden in diverse sociale groepen en diverse contexten, opdat de geletterdheid zich kon verspreiden buiten de groep klerikale schrijvers. In de eerste fase van de middeleeuwse verschriftelijking werd dan ook stevast in het Latijn geschreven: 'litteratus' zijn betekende nog steeds dat men niet enkel moest kunnen lezen en schrijven, maar dat men ook kennis van het Latijn moest hebben.³³ Hoewel het Latijn als enige schrijftaal in een continent waarin talloze talen en dialecten gesproken werden, de communicatie aanvankelijk aanzienlijk bevorderde, werd het gebruik van de volkstaal in documentaire schriftstukken in Europa vrij algemeen rond het midden van

²⁹ P. Bertrand, "À propos de la révolution de l'écrit (Xe-XIIIe siècle). Considérations inactuelles", in: *Médiévales*, 56 (2009), <<http://medievales.revues.org/5551>>, geraadpleegd op 05.11.2013.

³⁰ R. Britnell, "Pragmatic literacy in Latin Christendom", in: R. Britnell, ed. *Pragmatic literacy, East and West 1200-1330*, Woodbridge, Boydell Press, 1997, pp. 3-5.

³¹ T. de Hemptinne, "De doorbraak van de volkstaal als geschreven taal in de documentaire bronnen. Op zoek naar verklaringen in de context van de graafschappen Vlaanderen en Henegouwen in de dertiende eeuw", in: *Handelingen van de koninklijke Zuidnederlandse maatschappij voor taal- en letterkunde en geschiedenis*, 53 (2000), p. 20.

³² R. Britnell, "Pragmatic literacy in Latin Christendom", pp. 17-18.

³³ M.T. Clanchy, *From memory to written record: England 1066-1307*, p. 149. Voor een schets van de evolutie van het begrippenpaar 'litteratus' en 'illitteratus', zie H. Grundmann, "Litteratus - illitteratus. Der Wandel einer Bildungsnorm vom Altertum zum Mittelalter", in: *Archiv für Kulturgeschichte*, 40 (1958), pp. 1-66.

de veertiende eeuw. Vroege voorbeelden van kanselarijen die oorkonden in de volkstaal uitvaardigden, zijn de Franse en Spaanse kanselarijen, respectievelijk onder Filips IV (1285-1314) en Alfonso X (1252-1284).³⁴

In de Nederlanden was vooral het einde van de dertiende eeuw een belangrijke periode waarin de volkstaal houvast kon vinden in de oorkondeproductie. Thérèse de Hemptinne maakte een reconstructie van de context waarin de volkstalen ingang konden vinden in de documentaire bronnen in de graafschappen Vlaanderen en Henegouwen. Vooreerst wees ze op de steden die in de dertiende eeuw uitgegroeid waren tot volwaardige politieke en administratieve entiteiten met een sterke eigen identiteit. Oorkonding was voor de stedelijke magistraten een instrument om macht uit te oefenen: zij kozen zelf hoe ze die oorkonding inrichtten, naargelang de noden en behoeften van de stad.³⁵ Een tweede element was de verschriftelijking van de laatmiddeleeuwse maatschappij, die zich uitte in een grotere vraag naar documenten met betrekking tot rechten of beroepsactiviteiten: in de loop van de dertiende eeuw eisten de leden van de derde stand, zowel in de stad als op het platteland, steeds vaker juridische zekerheid. Op die manier werden er meer wederzijdse contracten opgesteld onder de bevolking, waarbij beide partijen vaak het Latijn onkundig waren en dan ook liever beroep deden op een volkstalige oorkonding om de schending van het contract door spraakverwarring te voorkomen.³⁶ Godfried Croenen voegt daaraan toe dat oorkonden voor de twaalfde eeuw enkel als geheugensteun voor de namen in de getuigenlijst dienden, waarbij het niet noodzakelijk was dat de oorkonder of bestemming de inhoud van het schriftstuk zelf zou begrijpen. Om die reden konden deze oorkonden in het Latijn opgesteld worden. Vanaf de twaalfde eeuw groeiden oorkonden echter uit tot geschreven bewijsstukken *an sich*, waarbij het van belang was dat de rechtshandeling en de schriftelijke neerslag ervan overeenkwamen. Op die manier werd uiteindelijk ook de (volks)taal waarin de rechtshandeling uitgevoerd werd, overgenomen.³⁷ De verschriftelijking van de maatschappij uitte zich bovendien in een grotere vraag naar alfabetisering bij de leden ervan: er ontstond een publiek dat wilde leren lezen en schrijven. Dit stimuleerde het gebruik van de volkstaal, aangezien het eenvoudiger was iemand te leren lezen en schrijven in de taal die hij dagelijks gebruikte en nodig had. Ten slotte waren de nieuwe vormen van sociale organisatie in de steden van belang voor de volkstalige oorkondeproductie. Caritatieve en verzorgende instellingen zoals leprozenhuizen of hospitalen, waar vrouwen en leken vaak medebeheerders waren, waren immers de eerste stedelijke instellingen die volkstalige oorkonden produceerden.³⁸

³⁴ R. Britnell, "Pragmatic literacy in Latin Christendom", pp. 18-21.

³⁵ De Hemptinne geeft het voorbeeld van steden zoals Dowaai die in het grensgebied tussen deze graafschappen en het Kroondomein gelegen waren en die vanaf de twaalfde eeuw wisselend onder Vlaamse en Franse heerschappij belandden. Door middel van een typisch (Picardisch) Franse oorkonding probeerde de magistraat van Dowaai zichzelf en zijn stad een identiteit toe te kennen tegenover de wisselende heersers. Ook in Ieper, een bloeiende handel- en industriestad in die tijd, koos de magistraat voor een Franse oorkonding met het oog op de economische praktijken: de Ieperse handel met Frankrijk, voornamelijk door middel van de Franse jaarmarkten, was enorm belangrijk en dus had de stad er baat bij de schuldbrieven en handelstransacties in het Frans op te stellen. Zie T. de Hemptinne, "De doorbraak van de volkstaal als geschreven taal in de documentaire bronnen. Op zoek naar verklaringen in de context van de graafschappen Vlaanderen en Henegouwen in de dertiende eeuw", pp. 18-19. Dit artikel is bovendien uitstekend voor een uitgebreide schets van de geografische, politieke, administratieve en culturele context van de doorbraak van de volkstaal in de documentaire bronnen in de Nederlanden.

³⁶ T. de Hemptinne, "De doorbraak van de volkstaal als geschreven taal in de documentaire bronnen. Op zoek naar verklaringen in de context van de graafschappen Vlaanderen en Henegouwen in de dertiende eeuw", pp. 11-21.

³⁷ G. Croenen, "Latijn en de volkstalen in de dertiende-eeuwse Brabantse oorkonden", in: *Taal en tongval: tijdschrift voor dialectologie*, 12 (1999), p. 27.

³⁸ T. de Hemptinne, "De doorbraak van de volkstaal als geschreven taal in de documentaire bronnen. Op zoek naar verklaringen in de context van de graafschappen Vlaanderen en Henegouwen in de dertiende eeuw", pp. 11-21.

2.3. Referentie- of consultatieliteratuur

Een derde verandering in de vormen van schriftgebruik is het verschijnen van de zogenaamde referentie- of consultatieliteratuur vanaf de dertiende eeuw. De cartularia van de Bijloke, die in deze masterscriptie bestudeerd worden, waren dankzij de gebruiksvriendelijke indexen met rubriektitels en -nummers, immers instrumenten bij uitstek om het consulteren van een archief of van één specifieke oorkonde uit dat archief te vereenvoudigen.

De ontwikkeling van de dertiende-eeuwse consultatieliteratuur moet begrepen worden in het kader van de evolutie van auditief lezen naar individueel stillezen. De eerste aanzetten tot een meer consulteerbare tekst werden reeds vanaf de zevende eeuw ingevoerd door insulaire scribenten. Door middel van woordscheidingen, punctuatie, *litterae notabiliores* en veranderingen in de bladspiegel maakten ze het lezen van Latijnse teksten, wat voorheen bemoeilijkt werd door de *lectio continua*, eenvoudiger.³⁹ Dit effende het pad opdat men later zou kunnen overschakelen op individueel stillezen in plaats van beroep te moeten doen op een 'getraind' lezer die de tekst hardop voorlas aan anderen.

Vanaf de elfde eeuw nam het belang van oraliteit bij het lezen dan ook danig af.⁴⁰ De verspreiding van de innovaties van de insulaire scribenten en van het stillezen gebeurde vooral vanaf de twaalfde eeuw in scholastieke context. In tegenstelling tot de monastieke *lectio*, die erop gericht was teksten door het rumineren langzaam en diep te laten doordringen, was de voornaamste eigenschap van de scholastieke *lectio* dat men zo veel mogelijk kennis probeerde te vergaren op korte tijd. Wanneer men dit wou bereiken, moesten teksten op een andere wijze gestructureerd worden waardoor de consultatie van deze teksten vereenvoudigd werd.⁴¹ De introductie van zulke referentie- of consultatieliteratuur weerspiegelt volgens Marco Mostert een tweede fase in de geschiedenis van de westerse geletterdheid. Deze teksten bevatten middelen die de lezer niet langer uitnodigden om de tekst te lezen, maar om ze te consulteren.⁴² Vanaf het begin van de dertiende eeuw zien we dan ook vele innovaties die ervoor zorgden dat de lezer niet langer de gehele codices moest doorlezen om de gewenste informatie te verkrijgen. Veranderingen in de bladspiegel van de te consulteren teksten, de invoering van indexen, rubriektitels met bijhorende rubrieknummers, hoofdstukken, kruisverwijzingen en andere hulpmiddelen zorgden ervoor dat lezers in staat waren om, zonder de tekst integraal gelezen te hebben, een idee te krijgen van de manier waarop de scribent of auteur de inhoud van het werk gestructureerd heeft.⁴³

³⁹ M.B. Parkes, "Reading, copying and interpreting a text in the Early Middle Ages", in: G. Cavallo en R. Chartier, eds. *A history of reading in the West*, Oxford, Polity Press, 2003, pp. 96-97.

⁴⁰ P. Saenger, "Reading in the Later Middle Ages", in: G. Cavallo en R. Chartier, eds. *A history of reading in the West*, Oxford, Polity Press, 2003, pp. 121-126.

⁴¹ M.T. Clanchy, *From memory to written record: England 1066-1307*, p. 150; M.B. Parkes, "The influence of the concepts of *ordinatio* and *compilatio* on the development of the book", in: M.B. Parkes, *Scribes, scripts and readers: studies in the communication, presentation and dissemination of medieval texts*, Londen, Hambledon Press, 1991, p. 35.

⁴² M. Mostert, "What happened to literacy in the Middle Ages? Scriptural evidence for the history of the western literate mentality", in: *Tijdschrift voor geschiedenis*, 108 (1995), 3, pp. 323-334; M. Mostert, "Communicatie in de middeleeuwen", in: M. Mostert, ed. *Communicatie in de middeleeuwen: studies over de verschriftelijking van de middeleeuwse cultuur*, Hilversum, Verloren, 1995, p. 9.

⁴³ J. Hamesse, "The scholastic model of reading", in: G. Cavallo en R. Chartier, eds. *A history of reading in the West*, Oxford, Polity Press, 2003, pp. 103-104; M. Mostert, "What happened to literacy in the Middle Ages? Scriptural evidence for the history of the western literate mentality", pp. 323-334; M. Mostert, "Communicatie in de middeleeuwen", p. 9; M.B. Parkes, "The influence of the concepts of *ordinatio* and *compilatio* on the development of the book", p. 49.

Hoofdstuk 2. Archiefvorming in de middeleeuwen

1. Archiefvorming

1.1. Middeleeuwen

De periode tussen de negende en elfde eeuw was van groot belang voor het archivalisch geheugen van Europa: in deze periode werd immers bepaald welke records uit de vroege middeleeuwen toegankelijk zouden zijn voor latere generaties en hoe deze generaties de bewaarde records zouden interpreteren. Vandaag stellen we vast dat er slechts één vroegmiddeleeuws archief in relatief goede staat werd overgeleverd: het archief van Sankt Gallen, dat ruim 800 originele oorkonden van voor het jaar 920 bevat. Bepaalde getuigenissen uit het verleden doen ons nochtans vaststellen dat er meerdere vroegmiddeleeuwse archieven bestonden en dat enkele daarvan bovendien groter waren dan dat van Sankt Gallen, te denken aan de archieven van onder andere Fulda, Reichenau en Corbie.⁴⁴ Het bestaan van zulke vroegmiddeleeuwse archieven wordt immers aangetoond door indirecte getuigenissen: kroniekschrijvers en historiografen, die hun werken op basis van archieven schreven, konden enkel toegang tot die archieven verkrijgen indien ze ontsloten waren voor een publiek. Ten tweede bewijst het ontstaan van een vakjargon voor de archivistiek in de middeleeuwen het bestaan van archieven, zonder dewelke deze woordenschat niet uitgevonden kon worden. Op zich zijn deze aanwijzingen echter niet voldoende om van een gedegen archiefbewustzijn te kunnen spreken: daarvoor is het consulteren van originelen, die van zulk een bewustzijn kunnen getuigen, noodzakelijk.⁴⁵ Wanneer we archiefvorming in de middeleeuwen willen bestuderen, vereist het onderzoek dan ook dat we over een voldoende uitgebreid bronnencorpus beschikken.

Helaas is zo goed als elke archiefcollectie onderhevig aan archivalische verliezen die op verschillende manieren konden gebeuren. Ten eerste zijn er oorzaken van externe aard, zoals vochtproblemen, brandschade, aantastingen door insecten en dergelijke. Vooral de Europese oorlogen in de achtste eeuw en de verwoestingen door de Vikingen waren bepalend voor de overleving van vele vroegmiddeleeuwse archieven. Ten tweede zijn er interne oorzaken, die evenwel een groter aandeel lijken gehad te hebben in de teloorgang van de middeleeuwse archieven. Hieronder verstaan we de vrijwillige vernietiging en verwaarlozing van documenten.⁴⁶ Deze twee zijn echter niet identiek, aangezien verwaarloosde documenten in principe wel *de facto* of passief bewaard werden. Omdat de archivaris een minder sterke animo had om ze aan een strikte archiefzorg te onderwerpen, konden deze documenten na verloop van tijd onherstelbaar beschadigd worden. We spreken daarentegen over vrijwillige vernietiging wanneer de archivaris doelbewust bepaalde documenten vernietigd heeft omdat hij ze niet wilde bewaren. Vrijwillige vernietiging gebeurt in de eenentwintigste eeuw nog steeds, niet uit slechte wil, maar omdat de verhouding tussen opslagcapaciteit en productie van documenten ongelijk is. Hierdoor zijn archivariissen genoodzaakt te kiezen welke documenten het meest van belang zijn om bewaard te worden voor toekomstige generaties.⁴⁷

Actieve, vrijwillige archiefbewaring veronderstelt een zeker bewustzijn van de waarde van archieven. Volgens Laurent Morelle konden bepaalde traumatische gebeurtenissen in de geschiedenis van een gemeenschap voor een heropleving van dat bewustzijn zorgen. Bepaalde verbanningen, overdrachten van goederen of gronden, archivalische diefstallen of andere tegenslagen konden leden van een gemeenschap de waarde van hun oorkondeschat doen inzien, omdat die, net als relieken of schatten, de identiteit van de gemeenschap versterkte. Een heropleving van dat archiefbewustzijn gaf

⁴⁴ P.J. Geary, *Phantoms of remembrance: memory and oblivion at the end of the first millennium*, p. 81; R. McKitterick, *The Carolingians and the written word*, Cambridge, Cambridge University Press, 1989, pp. 77-131.

⁴⁵ E. Poulle, "Classement et cotation des chartriers au Moyen Age", pp. 346-348.

⁴⁶ P.J. Geary, *Phantoms of remembrance: memory and oblivion at the end of the first millennium*, p. 82.

⁴⁷ L. Morelle, "The metamorphosis of three monastic charter collections in the eleventh century (Saint-Amand, Saint-Riquier, Montier-en-Der)", pp. 172-174.

dan weer impuls aan een archiefzorg, wat echter niet inhield dat alle oorkonden op een efficiënte manier bewaard werden. Archiefzorg ging immers altijd gepaard met een klassering van soorten documenten waarbij de archivaris er bepaalde criteria op na hield om te beslissen welke documenten belangrijk waren en welke niet. Op die manier werd de weg geopend naar latere (toevallige of vrijwillige) vernietiging van de minder belangrijke documenten en naar de vervaardiging van bepaalde meta-bronnen zoals pancartae en cartularia, die de toegang tot de originelen vereenvoudigden.⁴⁸

1.2. Vlaanderen

De vroegste expliciete vermeldingen van bestaande archieven in Vlaanderen dateren uit de Karolingische periode, waarbij het voornamelijk om kerkelijke en monastieke archieven ging. Deze vroegmiddeleeuwse archieven werden vaak aangetast. Vooral het gebied tussen de Schelde en de Noordzee werd vanaf de tweede helft van de negende eeuw getroffen door de invallen van de Noormannen. De archivalische beschadigingen en verliezen die deze moeilijkheden met zich meebrachten, waren echter afhankelijk per klooster. De archieven van Sint-Bertijns en de Sint-Pietersabdij te Gent zijn bijvoorbeeld volledig intact gebleven. Dit in tegenstelling tot Sint-Vaast in Atrecht, waar er aanzienlijke verliezen waren. Op andere plaatsen werden slechts delen van archieven verloren of beschadigd, zoals in de Sint-Baafsabdij te Gent of de abdij van Elnone.⁴⁹

Die abdij van Elnone vormt een interessante casus voor het archiefbeheer in de vroege middeleeuwen. Door 'incendio et vastatione barbarica' gingen immers slechts bepaalde delen van het archief verloren, waardoor Henri Platelle besloot dat de monniken bij de aanvallen bepaalde archiefstukken meenamen die voor hen van onmiddellijk belang waren en dat er dus sprake was van een bepaald klassement binnen het archief van Elnone. Georges Declercq vindt deze conclusie echter overhaast, aangezien er geen enkel materieel bewijs is voor zulk een archivalische klassering in deze periode: de weinige documenten die uit de negende en tiende eeuw bewaard werden, dragen geen dorsale notities die kunnen wijzen op een archivalische ordening. Ook de vroegste cartularia uit deze periode – de cartularium-kroniek van Folcuinus van Sint-Bertijns uit 961 of 962 en het *Liber Traditionum Antiquus* van de Sint-Pietersabdij uit 944 of 946 – zijn slechts chronologisch geordend waardoor ze ons geen duidelijker zicht geven op de archivalische ordening.⁵⁰

Het is pas in de eerste helft van de elfde eeuw dat we in Vlaanderen de eerste bewijzen van een ordening – of op zijn minst van een zeker beheer – van archieven terugvinden. Zo werden er in de Sint-Baafsabdij te Gent in het begin van de elfde eeuw dorsale notities opgetekend op de Karolingische en Ottoonse oorkonden. Vanaf deze periode verspreidde het gebruik van dorsale notities als vorm van archiefbeheer zeer snel. In het begin van de dertiende eeuw doken ze werkelijk overal op: niet enkel kerkelijke archieven getuigen daarvan, maar ook de stedelijke en grafelijke archieven schreven sindsdien notities *in dorso* op hun oorkonden. Deze dorsale notities maakten niet enkel melding van de inhoud van de oorkonde, om op die manier de consultatie van het archief te vereenvoudigen, maar gaven soms ook archivalische informatie mee: vanaf de dertiende eeuw verwezen deze dorsalen ook naar losse afschriften of transcripties in oorkondeboeken zoals cartularia. Een ander instrument voor archiefbeheer waren de inventarissen, die vanaf de dertiende eeuw in Vlaanderen verschenen. Deze inventarissen werden opgesteld teneinde documenten sneller te kunnen terugvinden in het archief. Dat deze vernieuwingen inzake archiefbeheer plaatsvonden in de dertiende eeuw is volgens Declercq niet verwonderlijk: deze eeuw werd immers gekenmerkt door een enorme toename in aantal geproduceerde documenten, wat een beter archiefbeheer noodzakelijk maakte.⁵¹

⁴⁸ L. Morelle, "The metamorphosis of three monastic charter collections in the eleventh century (Saint-Amand, Saint-Riquier, Montier-en-Der)", pp. 172-174.

⁴⁹ G. Declercq, "Le classement des chartiers ecclésiastiques en Flandre au Moyen Age", in: *Scriptorium: international review of manuscript studies*, 50 (1996), 2, pp. 331-336.

⁵⁰ G. Declercq, "Le classement des chartiers ecclésiastiques en Flandre au Moyen Age", pp. 331-336.

⁵¹ G. Declercq, "Le classement des chartiers ecclésiastiques en Flandre au Moyen Age", pp. 331-336. Zie ook hoofdstuk 1, 1.2. Toegenomen productie en bewaring.

1.3. Vrouwenkloosters

Archiefvorming in middeleeuwse vrouwenkloosters werd lange tijd minder bestudeerd dan die in mannenkloosters. De historiografie had immers vaak de neiging aandacht te vestigen op die plaatsen waar oorkonden in overvloed waren, aangezien oorkonden als neutrale en dus geloofwaardige bronnen beschouwd werden, die meer authentieke informatie verschaften dan verhalende bronnen. Om die reden bleven vrouwenkloosters tot de twintigste eeuw zeer vaak buiten beeld: behalve stichtingsoorkonden werden er voor de twaalfde eeuw nauwelijks oorkonden uit middeleeuwse vrouwenkloosters bewaard. Pas vanaf het ogenblik waarop de heuristiek van de historiografie de mogelijkheid openstelde om andere documenten dan oorkonden, zoals hagiografische documenten, te bestuderen, werd het bronnencorpus omvangrijk genoeg om ook studies over vrouwenkloosters aan te vatten.⁵²

Desalniettemin werd er weinig aandacht besteed aan de vraag waarom vrouwenkloosters minder oorkonden bewaarden dan mannenkloosters. Volgens Katrinette Bodarwé bewerkstelligde een genderverschil nochtans een verschil in bronnenbewaring. Dit probeerde zij dan ook aan te tonen voor de vrouwelijke gemeenschappen in het vroegmiddeleeuwse Frankische Rijk, waarbij ze concludeerde dat het onwaarschijnlijk is dat vrouwenkloosters minder oorkonden produceerden en ontvingen dan mannenkloosters.⁵³ Of deze kloosters dan eerder slechtere bewaringstechnieken hanteerden, lijkt haar evenmin plausibel, daar de aanwezigheid van dorsale notities op de bewaarde oorkonden en de productie van *copies figurées* erop wijzen dat vrouwen wel degelijk de *know-how* konden bezitten om te archiveren. Volgens Bodarwé gingen de oorkonden uit middeleeuwse vrouwenkloosters dan ook vooral in latere periodes verloren: historische gebeurtenissen zoals de Reformatie, Franse Revolutie en de Duitse secularisering waren hier grotendeels verantwoordelijk voor, evenals interne oorzaken zoals een slecht archiefbeheer. We hebben echter aangehaald dat dezelfde oorzaken eveneens archivalische verliezen in mannenkloosters hebben uitgelokt.⁵⁴ Een gedegen vergelijkende studie van archiefbewaring in mannen- en vrouwenkloosters zou meer licht kunnen werpen op deze problematiek. Zulk een studie is echter slechts mogelijk wanneer er een voldoende coherent bronnencorpus verzameld kan worden, wat voor vrouwenkloosters nauwelijks haalbaar is, gezien de slechte bewaring van de archieven. Om die reden kunnen we nog steeds niets met zekerheid zeggen over de algemene staat van archiefbewaring in vrouwenkloosters, maar zijn we aangewezen op *case studies* van archieven van vrouwenkloosters die de tand des tijds wel hebben doorstaan.⁵⁵

Een mooi voorbeeld daarvan is het archieffonds van de abdij en het hospitaal van de Bijloke uit de dertiende en veertiende eeuw. Uit de bespreking van de overgeleverde oorkonden en cartularia zal immers blijken dat er in de Bijloke personen waren die wel degelijk de bovengenoemde *know-how* bezaten. Of het de vrouwelijke leden van de abdij of de mannelijke visitatoren en beheerders van het hospitaal waren die de archiefvorming onder handen namen, is echter onduidelijk. Voor de Bijloke werd namelijk vastgesteld dat er in de dertiende en veertiende eeuw bepaalde broeders in een afzonderlijk huis op het domein verbleven die af en toe door de abdis naar verder gelegen domeinen gestuurd werden om er zaken af te handelen.⁵⁶ We kunnen dan ook niet uitsluiten dat deze mannen mogelijk een rol speelden in de interne administratie van de Bijloke.

⁵² K. Bodarwé, "Gender and the archive: the preservation of charters in early medieval communities of religious women", in: M. van Dijk en R. Nip, eds. *Saints, scholars and politicians: gender as a tool in medieval studies. Festschrift in honour of Anneke Mulder-Bakker on the occasion of her sixty-fifth birthday*, Turnhout, Brepols, 2005, pp. 111-129. (Medieval Church Studies, 15).

⁵³ Al geeft ze toe dat ze hier geen sluitend bewijsmateriaal voor kan leveren. Het onderzoek wordt immers beperkt door de afhankelijkheid van geschat cijfermateriaal: er kan nooit met volle zekerheid bewezen worden dat vrouwenkloosters meer, evenveel of minder oorkonden produceerden en ontvingen dan mannenkloosters.

⁵⁴ Zie hoofdstuk 2, 1.1. Middeleeuwen.

⁵⁵ K. Bodarwé, "Gender and the archive: the preservation of charters in early medieval communities of religious women", pp. 111-129.

⁵⁶ J. Walters, *Geschiedenis der zusters der Bijloke te Gent*, Gent, Veritas, 1929-1930, II, pp. 33-37.

2. Archiefvorming in de historiografie

2.1. Onderzoeksvragen

Er zijn verschillende mogelijkheden in het onderzoek naar archiefvorming in de middeleeuwen. Academics proberen bijvoorbeeld reeds lange tijd aan te tonen wat het procentuele aandeel is van de bewaarde documenten ten opzichte van de oorspronkelijke productie – een vraag die in de meeste gevallen moeilijk te beantwoorden is omdat ze steunt op schattingen en veronderstellingen. Daarnaast wordt er ook kwalitatief onderzoek verricht: zijn de documenten die overgeleverd werden een toevallig overblijfsel na verschillende tegenslagen, of gaat het om een bewuste verdraaiing van de realiteit vanwege de middeleeuwse archivariissen?⁵⁷ Wanneer bepaalde documenten wel en andere niet bewaard werden, geeft dit ons een beeld over wat leden van een bepaalde gemeenschap de moeite waard vonden om te bewaren en wat niet. Het kan ons dan ook iets meer zeggen over archivering als een vorm van selectie, als een teken van identiteitsvorming en als een poging tot legitimatie van het bestaan van een gemeenschap. De macht van archieven en archivariissen mag aldus zeker niet uit het oog verloren worden. Archieven, beschouwd als een verzameling van records, bepalen immers de vorm en richting van de historiografie, van het collectief geheugen en van de identiteit van een groep of samenleving. Als verantwoordelijken voor die archieven, bepalen archivariissen hoe die vorm zullen krijgen in de toekomst.⁵⁸

2.2. Instrumenten voor archiefbeheer

2.2.1. Algemeen

We kunnen dit alles in de eenentwintigste eeuw bestuderen dankzij de overgeleverde documenten uit de middeleeuwse archieven zelf. Wanneer we zulke echo's van archiefvorming in de middeleeuwen bestuderen, kunnen we er niet omheen dat archieven in essentie sociale constructen zijn: de noden en sociale waarden van een bepaalde groep mensen deden die groep beslissen om een archief bij te houden. Het zijn de archivariissen van weleer die immer verbonden waren met macht: macht om te beslissen wat in de toekomst geweten zou zijn over een bepaald onderwerp – macht om te herinneren en te vergeten, macht om te privilegiëren en te marginaliseren. Archieven en sleutels tot die archieven zijn dan ook verre van een natuurlijke ontwikkeling van het collectieve geheugen van een groep en verre van een natuurlijke ontwikkeling van een oraal naar schriftelijk geheugen. Ze zijn niet enkel een verzamelplaats van historische bronnen maar ook een reflectie – en in vele gevallen zelfs een rechtvaardiging – van de groep die dat archief beheerde. Het is belangrijk dat we deze verbondenheid met macht erkennen en dat we als historicus duidelijk voor ogen houden dat hetgene wij overgeleverd krijgen uit het verleden, geen neutrale gegevens zijn: er werden immers telkens opnieuw filters geplaatst op de records. Men kon beslissen bepaalde records te verwaarlozen of vernietigen zodat slechts een deel overgeleverd kon worden. Als we die filters niet begrijpen, zijn wij als historici onmogelijk in staat om een correct beeld te krijgen van het verleden.⁵⁹

In het kader van deze masterscriptie zullen twee instrumenten voor archiefbeheer van naderbij bestudeerd worden: de dorsale notities op de bewaarde oorkonden enerzijds en de cartularia, die afschriften van die oorkonden bevatten, anderzijds.

⁵⁷ L. Morelle, "The metamorphosis of three monastic charter collections in the eleventh century (Saint-Amand, Saint-Riquier, Montier-en-Der)", p. 171.

⁵⁸ J.M. Schwartz en T. Cook. "Archives, records, and power: the making of modern memory", in: *Archival science*, 2 (2002), 1, pp. 1-2.

⁵⁹ J.M. Schwartz en T. Cook, "Archives, records, and power: the making of modern history", pp. 1-19; P.J. Geary, *Phantoms of remembrance: memory and oblivion at the end of the first millennium*, p. 7.

2.2.2. Dorsale notities

De aanwezigheid van dorsale notities op bewaarde documenten zijn een bijzonder dankbaar hulpmiddel in de studie van archiefvorming in de middeleeuwen. Dorsale notities zijn korte opschriften die op de rugzijde van de oorkonden geschreven werden. De eerste dorsale notities in Vlaanderen en meer bepaald Gent, zijn terug te vinden in het begin van de elfde eeuw, maar pas vanaf de dertiende eeuw werd het gebruik ervan zeer algemeen. Sindsdien verschenen ze op oorkonden van diverse instellingen: archivariissen binnen wereldlijke, kerkelijke en monastieke milieus tekenden ze op. Dorsalen konden zowel door de oorkonder als door de destinataris neergeschreven worden en konden bovendien in de loop der tijd uitgebreid worden, wanneer een latere archivaris een vroegere dorsaal te beknopt vond. Dit kon onder meer gebeuren wanneer een nieuwe oorkonde opgesteld werd die hetzelfde onderwerp had als een vroegere oorkonde: in dat geval werden de dorsalen op beide oorkonden uitgebreid met namen van oorkonders of andere specifieke kenmerken van de inhoud van de documenten. Op die manier is het mogelijk dat één dorsale notitie uit meerdere componenten bestaat die van verschillende periodes dateren. Daarenboven kunnen er dorsale notities met verschillende functies op één document voorkomen: dorsalen zijn er dan ook van allerhande aard.⁶⁰

We kunnen een onderscheid maken tussen inhoudelijke en archivalische dorsalen. Inhoudelijke dorsalen bestaan veelal uit een korte omschrijving van de inhoud van de oorkonden, eventueel met een toevoeging van toponiemen of namen van de oorkondende partijen. Zulke dorsalen droegen bij tot een snellere consultatie van het archief omdat men in één oogopslag de inhoud van het document kon lezen zonder het hele document te moeten doorlezen. Wanneer het ging om toegeplooid of opgerolde perkamenten vellen, werd het risico tot beschadiging van het zegel bij het openplooiën of ontrollen vermindert. Archivalische dorsalen geven daarentegen informatie over de overlevering en bewaring van het document zelf en hebben dus geen betrekking op de inhoud ervan. Voorbeelden hiervan zijn het vermelden dat het om een vidimus, een collatio of om een afschrift gaat, of het vermelden van de plaats waar het origineel bewaard werd. Daarnaast zijn er de archivalische dorsalen die verwijzen naar de plaats van de oorkonde in een registratievorm van verschillende oorkonden uit het archief.⁶¹

2.2.3. Cartularia

2.2.3.1. Cartularia in de historiografie

Onder de registratievormen die een tweede toegangssleutel tot de middeleeuwse archieven vormen, bevinden zich de cartularia. Een cartularium is een verzameling van afschriften van documenten, die samengesteld werd door een fysieke of morele persoon, die, in een boek of in meer zeldzame gevallen in een rol, teksten integraal of gedeeltelijk overschreef of liet overschrijven. Deze teksten hebben betrekking op goederen, rechten, geschiedenis of administratie van die persoon of de instelling waartoe die persoon behoorde, en werden in de meeste gevallen overgeschreven om de bewaring van die documenten te verzekeren en om de consultatie ervan te vereenvoudigen.⁶²

⁶⁰ G. Declercq, "Le classement des chartiers ecclésiastiques en Flandre au Moyen Age", pp. 334-339; E. De Paermentier, "Dorsalen als indicatoren voor het archiefbewustzijn in drie cisterciënzerinnenkloosters: de oorkonden van de Bijloke te Gent en de kloosters van Flines en Marquette (dertiende - eerste helft zestiende eeuw)", in: *Handelingen van de koninklijke Zuidnederlandse maatschappij voor taal- en letterkunde en geschiedenis*, 60 (2007), pp. 22-26.

⁶¹ E. De Paermentier, "Dorsalen als indicatoren voor het archiefbewustzijn in drie cisterciënzerinnenkloosters: de oorkonden van de Bijloke te Gent en de kloosters van Flines en Marquette (dertiende - eerste helft zestiende eeuw)", pp. 23-27.

⁶² P. Bertrand, C. Bourlet en X. Hélary, "Vers une typologie des cartulaires médiévaux", in: D. Le Blévec, ed. *Les cartulaires méridionaux*, Parijs, Ecole des chartes, 2006, p. 8.

Lange tijd werd de studie van cartularia verengd tot de studie van de teksten die erin opgenomen waren. De negentiende-eeuwse historiografie trachtte met behulp van de cartularia een verloren gegaan archief binnen te dringen: de cartularia werden gebruikt om documenten te reconstrueren of om falsificaties te ontdekken, zonder dat de eigenlijke aard, functie en geschiedenis van die cartularia bestudeerd werden. Onderzoekers zagen cartularia in deze periode immers als getuigen van de staat van het bijhorende archief op het moment dat de cartularia opgesteld werden, zonder rekening te houden met eventuele selectiecriteria die de cartularist gehanteerd had. Dit verklaart mede waarom er in die eeuwen vele cartularia uitgegeven werden waarbij de oorkonden in een chronologische volgorde weergegeven werden, zonder de oorspronkelijke interne ordening van de cartularia te respecteren. Die manier van bronuitgave paste volledig in de geest van de negentiende-eeuwse historiografie, waarbij historici de geschiedenis vooral opvatten als een serie van gebeurtenissen die op een bepaald tijdstip in een bepaalde volgorde plaatsvonden.⁶³

Sleutels tot archieven dienen echter meer kritisch benaderd te worden. Cartularia waren immers de media bij uitstek om een selectie in het archief door te voeren: degene die een registratie van originele oorkonden maakte, kon kiezen welke documenten hij of zij overnam en welke niet. Het is dan ook vooral deze soort registratievormen die ons een zicht kan bieden op de identiteitsvorming en de rol van herinnering en herdenking binnen een bepaalde gemeenschap. Zulke registraties mogen niet bestudeerd worden als een eenvoudige reproductie van een oorkondeschat. Het is als onderzoeker dan ook belangrijk om het verband tussen registratievormen en de ordening van het archief niet te onderschatten.⁶⁴ Een doeltreffend beginpunt in deze hernieuwde studie van cartularia was het oprichten van een conferentie rond cartularia in 1991 door Olivier Guyotjeannin, Laurent Morelle en Michel Parisse in de Franse Ecole nationale des chartes. In het kader van deze conferentie werden de functies en aard van cartularia voor het eerst grondig bestudeerd, wat resulteerde in een boek met pogingen tot typologieën, *case studies* en andere bijdragen.⁶⁵ Daarnaast stelden deze historici zich de belangrijke vraag of cartularia enkel als afschriften mogen gezien worden of dat ze zelf ook primaire bronnen zijn. Sinds deze belangrijke aanzet probeert men in de studie van cartularia steeds vaker de reden voor hun bestaan, hun doeleinden en betekenis te achterhalen.⁶⁶

Ondanks de vele *case studies* die sindsdien gevoerd werden, keren de traditionele vragen in het onderzoek naar cartularia terug. Enkele voorbeelden daarvan zijn of de scribent bij de transcriptie van het origineel naar afschrift trouw bleef aan het voorbeeld, of het pogen achterhalen in welke verschillende contexten cartularia vervaardigd werden. Daarnaast wordt er nog geregeld aandacht geschonken aan de algemene vragen over het ontstaan en de verspreiding van cartularia. De eerste cartularia zijn immers terug te vinden in de negende eeuw in het oostelijk deel van het Frankische Rijk. In het westelijke deel was er rond deze periode daarentegen nog geen sprake van cartulariseren: cartularia duiken er pas op in de elfde eeuw.⁶⁷ Omdat er hierover reeds heel wat geschreven is, trachten we een beknopt overzicht te geven van de antwoorden op de verschillende grote vragen met betrekking tot de cartularia.

⁶³ C.B. Bouchard, "Monastic cartularies: organizing eternity", in: A.J. Kosto en A. Winroth, eds. *Charters, cartularies and archives: the preservation and transmission of documents in the medieval West*, Toronto, Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 2002, p. 27; P.J. Geary, "Entre gestion et gesta", pp. 13-14; P.J. Geary, "From charter to cartulary: from archival practice to history", p. 181.

⁶⁴ L. Morelle, "The metamorphosis of three monastic charter collections in the eleventh century", pp. 174-175.

⁶⁵ O. Guyotjeannin, L. Morelle en M. Parisse, eds. *Les cartulaires: actes de la table ronde organisée par l'Ecole nationale des chartes et le G.D.R. 121 du C.N.R.S. (Paris, 5-7 décembre 1991)*, Parijs, Ecole des chartes, 1993, 516 p.

⁶⁶ P.J. Geary, "Entre gestion et gesta", pp. 13-14; P.J. Geary, "From charter to cartulary: from archival practice to history", p. 182.

⁶⁷ G. Declercq, "Originals and cartularies: the organization of archival memory (ninth-eleventh centuries)", in: K. Heidecker, ed. *Charters and the use of the written word in medieval society*, Turnhout, Brepols, 2000, pp. 156-158.

2.2.3.2. Betekenis en functies

Het opstellen van cartularia als een verzameling van afschriften van originele oorkonden, was niet vanzelfsprekend in de negende eeuw. Het zou immers logischer zijn geweest wanneer instellingen beslisten om vanaf deze eeuw meer aandacht te geven aan een degelijke bewaring van originelen, aangezien afschriften in deze periode nauwelijks een juridische functie vervulden. Anders dan polyptieken of brevia waren cartularia evenmin nuttig als fiscale of administratieve documenten: de oorkonden die erin getranscribeerd werden, bevatten nauwelijks precieze beschrijvingen van gronden of inkomsten van de desbetreffende instellingen. De legale of administratieve functies van cartularia zijn dan ook een onvoldoende verklaring voor het ontstaan van het genre.

Patrick Geary stelt dat het vervaardigen van cartularia vooral bijdroeg aan het geheugen of de herinnering van de instelling waartoe het cartularium behoorde. Hij werd hierin beïnvloed door andere onderzoekers: ten eerste noemt hij Heinrich Fichtenau, die stelde dat oorkonden niet enkel voor administratieve of legale doeleinden gekopieerd werden, maar ook om een symbolische rol te vervullen. Daarnaast was er Peter Johanek die voor het eerst wees op de herdenkingsfunctie van afschriften en aldus richting aangaf voor het verdere debat. Grotendeels gebaseerd op Fichtenau en Johanek, stelde Stephan Molitor dat collecties afschriften van oorkonden drie functies vervulden: een legale, een historiografische en een sacrale functie. Als gebundelde afschriften van oorkonden, geldt dit volgens Geary ook voor cartularia: deze codices beschermden de herinnering aan bepaalde schenkers, bisschoppen, abdijen, transacties en andere. De nood aan herinnering heeft er niet alleen voor gezorgd dat cartularia ontstonden, maar ze beïnvloedde eveneens de samenstelling van de codices: herinnering bleek een vruchtbaar principe in het in- en uitsluiting van bepaalde oorkonden. Cartularisten kozen met andere woorden bewust welke oorkonden ze in de herinnering wouden opnemen, en welke ze liever wouden vergeten. Op die manier maakten cartularia een essentieel onderdeel uit van de identiteitsvorming van een bepaalde instelling. Desalniettemin was de herinnering niet altijd de enige oorzaak die bepaalde instellingen ertoe aanzette om te cartulariseren. Vele cartularia hadden immers wel louter administratieve en legale functies. Als enige ontstaansverklaring voor cartularia in de negende eeuw zijn ze echter ontoereikend. Geary pleit er dan ook voor dat zowel de administratieve, legale als herinneringsfuncties van cartularia steeds aan de basis van de vroegmiddeleeuwse cartularia lagen, al was het aandeel van elke functie in het cartulariseren afhankelijk per cartularium.⁶⁸

In de twaalfde en vooral dertiende eeuw kregen cartularia een vierde doeleinde: archiefbeheer. In deze periode werden cartularia immers een vaak gebruikt genre, waardoor de cartularia zeker en vast representatief waren voor de groei van de verschriftelijking. Waar cartularia in de vroege middeleeuwen eerder voorbehouden waren voor religieuze gemeenschappen, werden ze vanaf de twaalfde en dertiende eeuw ook in lekenmilieus vervaardigd. De verspreiding van het gebruik ervan zorgde ervoor dat de cartularia sindsdien fungeerden als toegangssleutel tot archieven: door afschriften van oorkonden in één bundel te verzamelen, kon men het archief raadplegen zonder alle aparte oorkonden te moeten raadplegen, wat het risico op beschadiging van de originelen inperkte.⁶⁹ Daarenboven waren er de innovaties van de dertiende eeuw die dit in de hand werkten: het invoeren van indexen zorgde ervoor dat cartularia bij uitstek een pragmatisch genre werden.⁷⁰

⁶⁸ P.J. Geary, "Entre gestion et *gesta*", pp. 14-16.

⁶⁹ In meerdere gevallen werd er evenwel een cartularium opgesteld naar aanleiding van een beschadiging van de originelen. P.J. Geary, "*Auctor et auctoritas dans les cartulaires du Haut Moyen Age*", in: M. Zimmermann, ed. *Auctor et auctoritas: invention et conformisme dans l'écriture médiévale*, Parijs, Ecole des chartes, 2001, p. 70.

⁷⁰ P. Bertrand, "A propos de la révolution de l'écrit (Xe-XIIIe siècle). Considérations inactuelles", in: *Médiévales*, 56 (2009), <<http://medievales.revues.org/5551>>, geraadpleegd op 05.11.2013.

2.2.3.3. Geografische verspreiding

Op de vraag waarom de eerste cartularia precies in het Oost-Frankische Rijk ontstonden, is in de literatuur geen eensluidend antwoord terug te vinden. We zullen hier dan ook een overzicht geven van verscheidene stemmen in het debat.⁷¹

Een eerste verklaring wordt gegeven door Patrick Geary, die stelt dat de machtsovername door de Karolingers in bepaalde regio's van het Oost-Frankische Rijk ervoor zorgde dat de plaatselijke instellingen hun eigendommen wilden veiligstellen. Daarom verzamelden deze instellingen de originelen die beschermd moesten worden en stelden ze historisch en geografisch geconstrueerde samenvattingen op van schenkingen tussen 780 en de dood van Karel de Grote in 814. Onder Lodewijk de Duitser werden deze op hun beurt, samen met andere oorkonden, in gekopieerde vorm gebundeld in cartularia. In het westelijk deel van het Karolingische Rijk was daar geen behoefte aan, zodat de cartularia er pas later ingang vonden.⁷² Deze machtsovername door de Karolingers verklaart echter niet waarom er in het elfde-eeuwse West-Frankische Rijk plots wel gecartulariseerd werd.⁷³

Een tweede hypothese vinden we terug bij Michel Parisse, die op de verschillende structuren in landeigendom in de twee delen van het Karolingische Rijk wijst. In het oostelijke deel waren de gronden erg versnipperd zodat er een grotere hoeveelheid aan kleine eigendomstransacties plaatsvond die op schrift gesteld werden. Hierdoor groeide de nood aan een betere organisatie van de documenten, wat resulteerde in de introductie van cartularia. Het West-Frankische Rijk daarentegen was opgedeeld in grotere landgoederen, met minder eigendomstransacties tot gevolg. Wanneer het systeem van de heerlijkheden uiteenviel in de elfde eeuw, steeg het aantal eigendomstransacties eveneens in het westelijk deel van het Rijk, zodat ook hier de cartularia ingang vonden.⁷⁴

Georges Declercq geeft een derde verklaring voor de vroegere ontwikkeling van cartularia in het Oost-Frankische Rijk. Hij gaat ervan uit dat in het oostelijk deel het initiatief van de oorkonding sneller verschoof van oorkonder naar beneficiaris, wat een verandering in de aard van de documenten teweegbracht. Declercq stelt immers dat de laat-Romeinse cartae in het Oost-Frankische Rijk vanaf de achtste eeuw stilaan vervangen werden door de kortere notitiae. De vroegere cartae kregen authenticiteit verleend door de autograaf van de oorkonder of schenker, de uitgebreide getuigenlijst en de handtekening onderaan het document van de publieke scribent (meestal een dorpspriester of clericus) of notaris die de oorkonde op aanvraag van de oorkonder opstelde. In de kortere notitiae werden deze waarmerken op het document vervangen door een simpele opsomming van de namen van de getuigen en de schenker, zodat schijnbaar minder belang gehecht werd aan de schenker zelf.⁷⁵ Daarnaast werden de lokale scribenten vanaf de negende eeuw steeds vaker vervangen door vertegenwoordigers van de begunstigde instelling (veelal een klooster of abdij). Op die manier verschoof het initiatief tot oorkonding van schenker naar beneficiaris, waarbij de beneficiaris mocht kiezen in welke vorm de transactie vastgelegd werd— veelal de kortere notitia. Deze evolutie is volgens Declercq de achtergrond waartegen het verschijnen van de vroegste cartularia in de negende eeuw geplaatst moet worden: de cartae met uitgebreide waarmerken verloren hun bewijskracht in de gerechtshoven en de notie van het authentieke karakter van een stuk perkament verdween. Daardoor

⁷¹ We vertrekken bij deze schets van het debat vanuit het artikel van Georges Declercq, "Originals and cartularies: the organization of archival memory (ninth-eleventh centuries)", in: K. Heidecker, ed. *Charters and the use of the written word in medieval society*, Turnhout, Brepols, 2000, pp. 161-166. Hierin geeft Declercq namelijk een kort overzicht van het historiografisch debat, alsook zijn eigen verklaring voor het ontstaan van cartularia.

⁷² P.J. Geary, *Phantoms of remembrance: memory and oblivion at the end of the first millennium*, pp. 86-87.

⁷³ Later gaf Geary toe dat enkele critici zoals Laurent Morelle het terecht oneens waren met zijn hypothese omdat hij enkele aspecten, zoals de formele aspecten van de oorkonding, over het hoofd had gezien. Daarnaast verklaarde hij dat de hypothese van Georges Declercq zeer waardevol is. Zie P.J. Geary, "From charter to cartulary: from archival practice to history", pp. 181-186.

⁷⁴ M. Parisse, "Ecriture et réécriture des chartes: les pancartes aux XIe et XIIe siècles", in: *Bibliothèque de l'Ecole des chartes: revue d'érudition*, 155 (1997), 1, pp. 258-259.

⁷⁵ Een typische indicator hiervan is dat de notitia in derde persoon geschreven werd. In de cartae werd de tekst in eerste persoon geschreven, zodat de betrokkenheid van de oorkonder veel directer was dan in de notitiae.

ontstond er in het Oost-Frankische Rijk een nieuwe houding ten opzichte van originele documenten. Omdat instellingen hun transacties in codices, i.e. cartularia, mochten overschrijven wanneer hen dat beter leek, was het niet langer noodzakelijk om de originelen te bewaren, aangezien de inhoud van die documenten reeds bewaard werd in zulke codices.⁷⁶ We zien dan ook dat originele documenten in het Oost-Frankische Rijk vanaf de negende eeuw vaak overbodig werden, gevolgd door een verwaarlozing en mogelijk zelfs doelbewuste vernietiging van deze documenten. Dit was anders in het West-Frankische Rijk, waar men in de negende en tiende eeuw nog veel aandacht schonk aan het organiseren en bewaren van originelen. Toch werden ook hier de cartae vanaf de tiende en elfde eeuw vervangen door de kortere notitiae en vonden ook cartularia er stilaan ingang. Volgens Declercq was dit grotendeels te wijten aan de elfde-eeuwse monastieke hervormingsbewegingen, waarbij de leden van een instelling een verleden poogden te creëren dat de nieuwe noden van hun instelling beaamde. Het vervaardigen van een cartularium, veelal met als voornaamste functie het bewaren van de herinnering, was hier een dankbaar middel voor: een selectie van oorkonden kon de herinnering van een klooster veranderen, waarbij vooral veel aandacht ging naar het herstellen – of op zijn minst het opnieuw opeisen – van verloren eigendommen. Indien nodig werden er zelfs falsificaties in het cartularium opgenomen.⁷⁷

Het verschijnen van de eerste cartularia in Vlaanderen moet eveneens tegen de achtergrond van die monastieke hervormingsbewegingen geplaatst worden. Na het uiteenvallen van het Karolingische Rijk bevond ook Vlaanderen zich immers in een turbulent politiek landschap. De vorstelijke macht van de Karolingers werd in het West-Frankische Rijk vervangen door vormen van regionale macht die in de jaren nadien geconsolideerd werden in de vorming van graafschappen en hertogdommen, zoals Normandië, Anjou en Vlaanderen. Het was graaf Arnulf van Vlaanderen die zijn macht benoorden de Schelde wist te consolideren tussen 920 en 930, waarbij hij grotere controle trachtte te verwerven over de kerkelijke en monastieke instellingen, tot onvrede van die instellingen zelf. Hij richtte zich vooral op de talloze lekenabten, die Arnulfs wereldlijke politiek in de weg stonden. Om een einde te maken aan het lekenabbatiaat sprak de graaf Gerard van Brogne aan om de kloosters in Vlaanderen te hervormen, zodat dat deze kloosters min of meer vrij hun eigen abten konden kiezen die niet langer uit de seculiere wereld gerekruteerd werden. Deze eerste golf van monastieke hervormingen bracht eveneens een indrukwekkende tekstproductie en een verandering in het beheer van informatie met zich mee, te herkennen aan de opkomst van de eerste stichtingsverhalen, abbatiale gesta, cartularium-kronieken en cartularia in Vlaanderen.⁷⁸

⁷⁶ Constance Bouchard nuanceert dit echter. Zij stelt dat cartularia aanvankelijk eerder bedoeld waren als aanvullingen op de originele oorkonden dan als een vervanging ervan. Hoewel de originele oorkonden bij aanvang belangrijker waren dan de cartularia, werden cartularia naderhand evenwel als vervanging van die originelen beschouwd. Kloosters die over een cartularium beschikten, gaven sindsdien minder om de originele oorkonden dan de instellingen die geen cartularia hadden. In tijden van rampspoed was het bovendien eenvoudiger om een cartularium mee te nemen dan een hoop losse documenten. Hoewel academici vaak stellen dat de Franse Revolutie verantwoordelijk was voor het verdwijnen van originelen, stelt Bouchard dat een deel oorkonden, die in cartularia vervat waren, reeds voor die periode verdween. Dit was volgens haar enkel mogelijk indien cartularia zelf een iconische waarde hadden gekregen voor de latere generaties – een waarde die de cartularisten er zelf nooit aan gegeven zouden hebben. In de loop der eeuwen ontstond er dan ook een verschuiving in de houding ten opzichte van cartularia: terwijl ze aanvankelijk als referentiecodex vervaardigd werden, werden ze later als legaal bewijsmateriaal beschouwd. C.B. Bouchard, “Monastic cartularies: organizing eternity”, pp. 31-32.

⁷⁷ G. Declercq, “Originals and cartularies: the organization of archival memory (ninth-eleventh centuries)”, pp. 161-170.

⁷⁸ Een cartularium-kroniek is een mengvorm tussen geschiedschrijving en een cartularium. Dit is een dankbare term voor werken waarin de grens tussen de taken van een cartularist en een historicus vaag is. Zie J.-P. Genet, “Cartulaires, registres et histoire: l'exemple anglais”, in: B. Guenée, ed. *Le métier d'historien au Moyen Âge*, Parijs, Publications de la Sorbonne, 1997, pp. 111-128; S. Vanderputten, “Transformations in charter production and preservation during the ‘Iron Age’ (tenth-early eleventh centuries). Some evidence from Northern France and the Southern Low Countries”, in: *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis*, 7 (2004), pp. 11-13. Voor meer informatie over de monastieke hervormingen in de Zuidelijke Nederlanden en de reacties daarop, verwijzen we

2.2.3.4. Interne ordening

Hoewel elk cartularium in een andere context ontstond, antwoord bood op specifieke noden en beïnvloed werd door lokale gewoonten, zien we dat in de late middeleeuwen bepaalde interne ordeningsprincipes vaak voorkwamen. De meeste cartularia werden immers gerangschikt volgens een thematische en/of topografische volgorde, waarin af en toe een bijkomstige hiërarchische volgorde van soorten documenten (bijvoorbeeld eerst bullen, daarna vorstelijke oorkonden enzoverder) of chronologische volgorde gehanteerd werd.⁷⁹

De topografische rangschikking was een voor de hand liggend ordeningsprincipe, aangezien de meeste cartularia opgesteld werden teneinde rechten op gronden en inkomsten te bewaren: het was dan ook handig om de interne volgorde geografisch in te richten. Wanneer de oorkonden daarenboven per domeinbezitting op een chronologische wijze gerangschikt werden, kregen lezers meteen een overzicht van de expansie van een bepaald domein.⁸⁰ Het thematische ordeningsprincipe was dan weer verbonden met het wereldbeeld van de middeleeuwse scribenten: in de twaalfde en dertiende eeuw was de geschiedenis voor die scribenten immers niet chronologisch gerangschikt, maar eerder volgens bepaalde thema's, aangezien het verleden voor hen geen ketting maar veeleer een verzameling van gebeurtenissen was. Elke gebeurtenis had daarbinnen een zeer hedendaagse en voortgaande betekenis voor de gemeenschap: die betekenis was voor hen belangrijker dan de volgorde van hun gebeuren. Dit verklaart waarom cartularia van kloosters met een uitgebreide geschiedenis veelal ingezet werden met een verzameling van privileges van pausen en keizers: die privileges waren nog steeds van groot belang, ongeacht of ze enkele jaren of enkele eeuwen geleden werden opgesteld.⁸¹

Hoewel de topografische en thematische rangschikking de meest voorkomende zijn, werden er echter ook enkele cartularia bewaard die louter chronologisch gerangschikt werden. De vroegst overgeleverde cartularia in Vlaanderen – het kroniek-cartularium van Folcuinus en het *Liber Traditionum Antiquus* uit de tiende eeuw – werden bijvoorbeeld chronologisch gerangschikt.⁸² Chronologisch gerangschikte cartularia doen ons vermoeden dat deze codices voornamelijk een herdenkingsfunctie vervullen, omdat ze op de lezer overkomen als een historisch narratief over de gebeurtenissen binnen een bepaalde instelling. Dit hoeft echter niet altijd zo te zijn.⁸³

Ten slotte werden er cartularia bewaard waarin geen ordeningsprincipes lijken gehanteerd te zijn: de overgeschreven documenten lijken in een zeer willekeurige volgorde neergeschreven te zijn in de codices. Voorbeelden daarvan zijn het cartularium van het klooster Bethlehem bij Doetinchem, daterend uit de veertiende en vijftiende eeuw, en het cartularium van de abdij van Averbode dat vermoedelijk dateert van 1221.⁸⁴

graag naar S. Vanderputten, *Reform, conflict, and the shaping of corporate identities: collected studies on benedictine monasticism, c. 1050 - c. 1150*, Berlijn, LIT VERLAG, 2013, 281 p.

⁷⁹ G. Declercq, "Le classement des chartiers ecclésiastiques en Flandre au Moyen Age", p. 338.

⁸⁰ D. Walker, "The organization of material in medieval cartularies", in: D.A. Bullough en R.L. Storey, eds. *The study of medieval records: essays in honour of Kathleen Major*, Oxford, Clarendon Press, 1971, pp. 134-135.

⁸¹ C.B. Bouchard, "Monastic cartularies: organizing eternity", pp. 27-28.

⁸² G. Declercq, "Le classement des chartiers ecclésiastiques en Flandre au Moyen Age", p. 333.

⁸³ G. Declercq, "Originals and cartularies: the organization of archival memory (ninth-eleventh centuries)", pp. 154-155.

⁸⁴ P.J.J. Moors, "Cartularia en archieven, belicht aan de hand van het cartularium van het klooster Bethlehem bij Doetinchem", p. 302; P.J.V. Dekkers, "Het archief van de abdij van Averbode onder het Ancien Régime. Analyse van administratie en archivering", in: *Nederlands archievenblad*, 98 (1994), 2, p. 145.

Hoofdstuk 3. Casus: de abdij en het hospitaal van de Bijloke

1. Cisterciënzerinnen in de hoge middeleeuwen

Reeds vanaf de elfde eeuw heerste er in West-Europa een religieuze ontevredenheid die zich uitte in verschillende hervormingsbewegingen. De twaalfde-eeuwse religieuze bewegingen die, in navolging van de *vita apostolica*, nadruk legden op preken en armoede, werden gedragen door mannen en vrouwen, hoewel vooral vrouwen zich in de dertiende eeuw aangetrokken voelden tot die bewegingen.⁸⁵ Oorlogen en kruistochten hadden er immers voor gezorgd dat er een tekort aan huwbare mannen en een grotere bevolkingsgroep van weduwen ontstonden. Vrouwen uit de lagere sociale klassen die op deze manier verweduwd waren of geen huwelijkspartner vonden, konden hun toekomst in eigen handen nemen als spinsters, weefsters, herbergiersters of andere beroepen. Zulke toekomstperspectieven waren echter niet weggelegd voor adellijke dochters of dochters van stedelijke elites: voor hen was een religieus leven het enige alternatief. Hoewel de individuele religieuze drijfveren van deze vrouwen zeker niet onderschat mogen worden, leidde deze demografische evolutie zowel tot een toename van het aantal vrouwen die toetraden tot de traditionele kloosters, als tot het ontstaan van de begijnenbeweging.⁸⁶

De traditionele orden stonden niet altijd open voor deze vrouwen. De premonstratenzers verwelkomden hen in eerste instantie met open armen, maar sloten hun deuren steeds vaker vanaf het einde van de twaalfde eeuw en zeker in de dertiende eeuw. Ook de cisterciënzers waren aanvankelijk niet enthousiast om de grote lading religieuze vrouwen onder hun hoede te nemen. In de historiografie wordt dit vaak toegeschreven aan een zekere mate van antifeminisme onder de mannelijke cisterciënzers, maar Peter King nuanceert dit: hij benadrukt dat de houding van de cisterciënzers verre van consequent was en dat de meningen binnen de orde over de plaats van vrouwen naar alle waarschijnlijkheid sterk verdeeld was. Op Generale Kapittels werd nochtans vaak besloten vrouwenhuizen niet op te nemen in de orde omdat mannen betwijfelden of vrouwen de stregheden van een cisterciënzerleven wel aankonden.⁸⁷

Volgens King waren de mannelijke cisterciënzers eerder besluiteloos als gevolg van praktische overwegingen. Zij hadden geen bezwaren tegen de religieuze wensen van deze vrouwen, maar waren terughoudend wanneer een te dichte betrokkenheid met deze huizen ontstond. Deze vrouwenkloosters moesten immers onder het toezicht van een abt van een andere abdij, een *pater abbas* of vader-abt, geplaatst worden. In onze contreien vielen cisterciënzerinnenkloosters veelal onder het gezag van de abt van Clairvaux die op zijn beurt kapelaans inschakelde voor visitaties in de vrouwenkloosters. Daarnaast was er de *pater abbas* die geestelijke leiding aan de zusters gaf en hen enkele priesters toekende om de heilige sacramenten toe te dienen en de kerkelijke dienst te onderhouden. Onder die priesters was de *pater confessor* of de biechtvader de voornaamste.⁸⁸ Wanneer er te veel vrouwenhuizen aangesloten werden bij de orde, zouden de mannenkloosters dan ook met een tekort aan priesters en kapelaans kampen. Van een consequente antifeministische kan evenwel niet gesproken worden, aangezien de besluiten van de Generale Kapittels met betrekking tot

⁸⁵ W. Simons, *Cities of ladies: beguine communities in the medieval Low Countries, 1200-1565*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2003, pp. 12-19.

⁸⁶ Over de onderkenning van de religieuze roepingen van zulke vrouwen, stelt Van Oostrom: "Een ietwat cynisch-materialistische benadering heeft de begijnenbeweging verklaard uit het dertiende-eeuwse overschot aan weduwen en overschietende meisjes, onder meer ten gevolge van de hoge mortaliteit onder de middeleeuwse mannen, die, vechtersbazen als ze waren, nu eenmaal bij bosjes vielen. Inmiddels legt men meer de nadruk op de authentieke spirituele drijfveren van betrokkenen." Zie F. van Oostrom, *Stemmen op schrift: geschiedenis van de Nederlandse literatuur vanaf het begin tot 1300*, Amsterdam, Bakker, 2006, p. 416; W. Simons, *Cities of ladies: beguine communities in the medieval Low Countries, 1200-1565*, pp. 109-112.

⁸⁷ P. King, *Western monasticism: a history of the monastic movement in the Latin church*, Kalamazoo (Michigan), Cistercian publications, 1999, pp. 209-213.

⁸⁸ J. Walters, *Geschiedenis der zusters der Bijloke te Gent*, I, pp. 28-31.

vrouwen niet steeds streng was. Hoewel een statuut uit 1220 verdere opnames van vrouwenkloosters in de orde verbood, werd deze maatregel in 1225 alweer verzacht: nieuwe stichtingen door bestaande gemeenschappen mochten wel opgenomen worden. In 1228 werd deze regel weer ingetrokken ondanks dat de vrouwenkloosters wel de regels van Cîteaux mochten blijven volgen, zonder in theorie cisterciënzerinnen te zijn, terwijl in 1235 nieuwe stichtingen weer toegestaan werden. Ongeacht de beperkende maatregelen van de Generale Kapittels, werden er in de dertiende eeuw toch zo goed als ieder jaar vrouwenhuizen ingelijfd door de orde. De Zuidelijke Nederlanden namen hier een speciale plaats in: abten waren er bijzonder enthousiast om de vrouwelijke religieuze opleving. In deze regio werden er in de eerste helft van de dertiende eeuw dan ook 66 cisterciënzerinnenkloosters gesticht.⁸⁹

2. De Bijloke in de dertiende eeuw

2.1. Stichting van de Bijloke

In het begin van de dertiende eeuw werd het Onze-Lieve-Vrouwhospitaal opgericht in de woning van Ermentrudis, een dochter van de Gentse patriciër Fulco Utenhove, naast de Sint-Michielskerk in Onderbergen.⁹⁰ Het was deze familie die in de eerste helft van de dertiende eeuw een voorname rol speelde in de geschiedenis van het hospitaal. Ten eerste waren de Utenhoves de belangrijkste schenkers van het hospitaal: het grootste deel van de goederen en gronden ervan bestond uit het erfgoed van de familie Utenhove. Daarnaast leverde deze familie ook de verzorgers en beheerders van het hospitaal, die in feite het familiaal patrimonium verder beheerden, met het verschil dat de opbrengsten ervan voortaan voor het hospitaal bestemd waren.⁹¹ Ten slotte zochten de Utenhoves in kerkelijke en wereldlijke kringen steun, zodat het voortbestaan van het hospitaal gegarandeerd werd. In kerkelijke milieus vonden ze aanhang bij bisschop Gossuinus van Doornik en Eustachius, de abt van Sint-Baafs. In wereldlijke kringen kreeg het hospitaal vooral steun van het Gentse stadsbestuur en de graaf en gravin van Vlaanderen. In de Gentse schepenbank zetelden overigens regelmatig enkele Utenhoves, waar ze de parochie van Sint-Michiels vertegenwoordigden, zoals Eustachius, een broer van Ermentrudis. De Utenhoves ondervonden dan ook nauwelijks moeilijkheden om bepaalde privileges van de stad te verkrijgen die het hospitaal ten goede zouden komen, des te meer omdat de Gentse schepenbank bovendien het voogdijschap van het hospitaal op zich nam.⁹²

De financiële giften van de Utenhoves volstonden echter niet langer in 1215. De gebouwen van het hospitaal werden te klein en het aantal personeelsleden ontoereikend om het groeiend aantal zieken, armen en pelgrims op te vangen. Daarom besprak Fulco Utenhove, zoon van de Gentse patriciër Fulco, samen met bisschop Gossuinus van Doornik en Jan van Waasten, abt van Loos die op dat moment kanunnik in het Sint-Pieterskapittel te Rijsel was, de mogelijkheden voor de toekomst van het hospitaal. Daarop werd besloten dat het beheer van het hospitaal toevertrouwd zou worden aan een nieuwe abdij die tot de cisterciënzerorde zou behoren.⁹³ Deze abdij zou gesticht worden op een domein van Ermentrudis Utenhove in Lokeren. De abdij zou de naam *Locus Beate Virginis* krijgen, ook wel de Onze-Lieve-Vrouw-ten-Bosabdij genoemd, en zou enkel opgericht worden ten behoeve van het

⁸⁹ P. King, *Western monasticism: a history of the monastic movement in the Latin church*, pp. 213-217.

⁹⁰ Het hospitaal bestond zeker voor 12 februari 1204. Op deze datum werd immers een pauselijke bulle (A8) door Innocentius III uitgevaardigd waarin het hospitaal vernoemd werd ('dilecto filio magistro hospitalis Sancte Marie in Gandavo (...) personam tuam et hospitale Sancte Marie in Gandavo regimini tuo commissum'). Zie J. Walters, *Geschiedenis der zusters der Bijloke te Gent*, I, p. 48.

⁹¹ A. Van den Kerkhove en Y. Hollebosc-Van Reck, *Het abdijhospitaal van de Bijloke*, Gent, Stad Gent, 1973, p.7.

⁹² C. Vleeschouwers, "Het beheer van het O.L.Vrouw-hospitaal te Gent en de stichting van de Cisterciënserinnenabdijen O.L.Vrouw-ten-Bos (1215) en Bijloke (1228) door uten Hove's", in: *Annalen van de Belgische Vereniging voor Hospitaalgeschiedenis*, 9 (1971), 1, pp. 13-15.

⁹³ Voor de geschiedenis van het Sint-Pieterskapittel te Rijsel verwijzen we graag naar E. Hautcoeur, *Histoire de l'église collégiale et du chapitre de Saint-Pierre de Lille*, Rijsel, Quarré, 1896-1899, 3 vols.

hospitaalbeheer.⁹⁴ Het enige obstakel in de oprichting van de abdij was het overtuigen van het Generaal Kapittel van de cisterciënzers dat een toetreding van een vrouwenklooster, dat bovendien het beheer van een stedelijk hospitaal op zich nam, tot de orde moest goedkeuren. In 1213 had het Generaal Kapittel immers besloten geen enkel vrouwenklooster meer op te nemen, tenzij het klooster de strenge leefregels volgde. Desalniettemin werd het Generaal Kapittel overtuigd, zodat Ten Bos opgenomen werd in de orde van de cisterciënzers onder de filiatie van Clairvaux.⁹⁵

Door de verdere expansie van de stad Gent, wat een toegenomen aantal zieken met zich meebracht, kampte het hospitaal in 1228 evenwel opnieuw met een plaatsgebrek. Dat Ermentrudis' huis te klein was geworden om als hospitaal te fungeren, werd meer dan duidelijk wanneer ook de zieken van het in 1227 afgebrande Wittoc- of Sint-Niklaashospitaal in het Onze-Lieve-Vrouwhospitaal werden opgenomen. Walter van Marvis, bisschop van Doornik, stemde daarom in met de verhuis van het hospitaal, waarvoor hij bovendien een schadevergoeding uitkeerde waarmee de nieuwe bouw gefinancierd kon worden. In deze beslissing werd hij bijgestaan door zijn raadgevers, Fulco Utenhove, kanunnik in het Sint-Pieterskapittel te Rijsel, en Willem, deken aldaar. De gebouwen van het vroegere hospitaal werden geschonken aan graaf Ferrand van Vlaanderen, die in januari 1227 naar Vlaanderen was teruggekeerd na zijn langdurige gevangenschap in Parijs sinds de slag van Bouvines (27 juli 1214). In ruil hiervoor schonk de graaf drie bunders grond aan het nieuwe hospitaal, die net buiten de stad gelegen waren, waar het hospitaal zelf nog enkele gekochte gronden aan toevoegde. Graaf Ferrand en gravin Johanna schonken vervolgens nog enkele gronden, waarna ze zichzelf uitriepen als stichters van het nieuwe hospitaal.⁹⁶

In hetzelfde jaar was de houding van het Generaal Kapittel te Cîteaux ten opzichte van de vrouwenkloosters echter gewijzigd. Vrouwenkloosters mochten enkel nog bij de orde blijven indien ze de strenge leefregels naleefden. Voor het klooster van Ten Bos betekende dit dat de zusters niet meer mochten reizen naar het Gentse hospitaal, waardoor het hospitaalbeheer bemoeilijkt werd. Fulco Utenhove adviseerde Christina Utenhove, abdis van Ten Bos, de abdij volledig los te maken van het hospitaal, zodat de andere Utenhoves de stichting van een nieuwe cisterciënzerinnenabdij konden aanvragen, deze keer gelegen op dezelfde site als het hospitaal. Met de steun van de graaf Ferrand en gravin Johanna van Vlaanderen en Walter, bisschop van Doornik, werd in 1228 de abdij *Portus Beate Marie* gesticht, later de Bijloke genoemd, die een dochterabdij van Ten Bos was.⁹⁷ De banden tussen de abdij van Ten Bos en het hospitaal werden in 1233 definitief verbroken naar aanleiding van een onenigheid binnen de familie Utenhove met betrekking tot de uitgaven van het hospitaal. Daarbij waren enkele Utenhoves van mening dat Elizabeth Utenhove, de abdis van de Bijloke, liever investeerde in een uitbreiding van het aantal zusters dan in het hospitaal zelf. Net als bij de stichting van Ten Bos was de reden voor de stichting van de Bijloke nochtans enkel het hospitaalbeheer geweest. Dit resulteerde in een minnelijke schikking die vastlegde dat er maximaal 25 zusters in de Bijloke mochten verblijven. Na het verbreken van de banden tussen Ten Bos en het hospitaal, lijkt de familie Utenhove zich ook meer op de achtergrond van de geschiedenis van Ten Bos hebben geplaatst: vanaf 1235 kwamen er abdissen aan het hoofd van deze abdij te staan die voor het eerst sinds haar

⁹⁴ Voor meer over de abdij van Ten Bos, die later de abdij van Nieuwenbos zou heten, zie U. Berlière, *Monasticon belge. 7: Province de Flandre Orientale*, Luik, Centre national de recherches d'histoire religieuse, 1977, III, pp. 379-436.

⁹⁵ A. Van den Kerkhove en Y. Hollebosch-Van Reck, *Het abdijhospitaal van de Bijloke*, pp. 7-8; C. Vleeschouwers, "Het beheer van het O.L.Vrouw-hospitaal te Gent en de stichting van de Cisterciënserinnenabdiën O.L.Vrouw-ten-Bos (1215) en Bijloke (1228) door uten Hove's", pp. 16-20.

⁹⁶ A. Van den Kerkhove en Y. Hollebosch-Van Reck, *Het abdijhospitaal van de Bijloke*, p. 9; C. Vleeschouwers, "Het beheer van het O.L.Vrouw-hospitaal te Gent en de stichting van de Cisterciënserinnenabdiën O.L.Vrouw-ten-Bos (1215) en Bijloke (1228) door uten Hove's", pp. 21-23.

⁹⁷ Zie U. Berlière, *Monasticon belge. 7: Province de Flandre Orientale*, Luik, Centre national de recherches d'histoire religieuse, 1977, III, pp. 329-353.

bestaan niet uit de familie Utenhove gerekruteerd werden.⁹⁸ In de Bijloke daarentegen bleven leden van de familie Utenhove tot 1285 functie van abdis vervullen, namelijk Elizabeth en haar zus Maria Utenhove, nichten van Fulco en Ermentrudis. Pas wanneer Maria overleed in 1285 kwam er voor het eerst een abdis aan het hoofd van de abdij die niet uit de familie Utenhove kwam: Elizabeth van Sint-Baafs.⁹⁹

2.2. Fulco Utenhove

Uit bovenstaande schets van de geschiedenis van de Bijloke bleek dat de familie Utenhove een belangrijke spil was waarrond de geschiedenis van het hospitaal draaide. Niet alleen leverde ze de meeste goederen aan het hospitaal, maar ook verdedigde ze steeds de belangen ervan in wereldlijke en kerkelijke kringen. Het was echter vooral Fulco († 1243), de zoon van de Gentse patriciër Fulco Utenhove, kanunnik van het Sint-Pieterskapittel te Rijsel, die een zeer belangrijke rol speelde in de verdediging van de belangen van het hospitaal. We hebben hem reeds naar voren zien treden als een actieve actor in de oprichting van de abdijen Ten Bos en Bijloke. Hij lijkt bovendien in verschillende kwesties opgetreden te hebben als raadgever: zo was hij onder andere raadgever van abdis Christina Utenhove en van de bisschop van Doornik. In 1233, toen de meeste van zijn andere familieleden besloten convers te worden in de Bijlokeabdij, werd hij daarenboven de enige persoon uit zijn familie die, onafhankelijk van de Bijlokeabdij, de belangen van het hospitaal dat door zijn familie werd opgericht, kon behartigen. Fulco was dan ook de persoon die er, zeker tot 1239, actief over waakte dat Elizabeth Utenhove, abdis van de Bijloke, zich aan de afspraken hield in verband met de uitgaven van de Bijloke. Hiervan getuigen de vele nieuwe optekeningen van de minnelijke schikking uit 1233. In 1239 bereikte dit wantrouwen van Fulco jegens de abdis een hoogtepunt, wanneer Fulco besliste dat een nieuwe optekening van de schikking bewaard moest worden buiten de Bijlokeabdij.¹⁰⁰

Er zijn verschillende aanwijzingen teruggevonden die aantonen dat Fulco gebrand was om controle uit te oefenen over het beheer en de administratie van de instellingen die zijn familie had opgericht, waarin vooral hijzelf en zijn zus Ermentrudis een voorname rol speelden. Ten eerste werd er een brief uit 1239 bewaard van Fulco aan Ermentrudis.¹⁰¹ Deze brief werd meegezonden met enkele oorkonden door Fulco vanuit Rijsel naar zijn zus in de Bijloke en toont aan dat Ermentrudis beschikte over de oorkonden van het hospitaal en deze vrij kon opsturen naar haar broer. Uit de inhoud van de brief blijkt duidelijk dat Fulco zeer nauwkeurig weet over welke oorkonden Ermentrudis bezit, maar ook dat hij enorm begaan is met het kopiëren van deze oorkonden.¹⁰² Ten tweede toonde Els De Paermentier aan dat Fulco tussen 1227 en 1241 verantwoordelijk was voor het opschriftstellen van achttien grafelijke oorkonden, gericht aan de abdij van Ten Bos, die van Bijloke, het Wittochospitaal, het grafelijke hospitaal in Rijsel, het Sint-Janshospitaal in Brugge, de leprozerie van Saint-Saveur in Rijsel, het hospitaal in Oudenaarde en het Bijlokehospitaal. Documenten konden steeds op schrift gesteld worden door iemand die nauwe banden had met de betrokken instellingen. Het is immers opvallend dat Fulco net oorkonden neerschreef van abdijen en hospitalen die in hun geschiedenis nauw met elkaar verbonden waren. Wanneer de graaf van Vlaanderen tijdelijk resideerde in Rijsel, heeft hij Fulco waarschijnlijk meerdere malen als een soort van tijdelijke grafelijke scribent aangesteld

⁹⁸ A. Van den Kerkhove en Y. Hollebosch-Van Reck, *Het abdijhospitaal van de Bijloke*, pp. 9-10; C. Vleeschouwers, "Het beheer van het O.L.Vrouw-hospitaal te Gent en de stichting van de Cisterciënserinnenabdijen O.L.Vrouw-ten-Bos (1215) en Bijloke (1228) door uten Hove's", pp. 23-28.

⁹⁹ J. Walters, *Geschiedenis der zusters der Bijloke te Gent*, I, pp. 78-89.

¹⁰⁰ C. Vleeschouwers, "Het beheer van het O.L.Vrouw-hospitaal te Gent en de stichting van de Cisterciënserinnenabdijen O.L.Vrouw-ten-Bos (1215) en Bijloke (1228) door uten Hove's", pp. 28-30.

¹⁰¹ Deze brief is archiefstuk D23 en werd uitgegeven in C. Vleeschouwers, "Het beheer van het O.L.Vrouw-hospitaal te Gent en de stichting van de Cisterciënserinnenabdijen O.L.Vrouw-ten-Bos (1215) en Bijloke (1228) door uten Hove's", pp. 31-32.

¹⁰² C. Vleeschouwers, "Het beheer van het O.L.Vrouw-hospitaal te Gent en de stichting van de Cisterciënserinnenabdijen O.L.Vrouw-ten-Bos (1215) en Bijloke (1228) door uten Hove's", p. 29.

om enkele oorkonden, gericht aan instellingen waar Fulco vertrouwd mee was, neer te schrijven. Bovendien lijkt Fulco ook enkele oorkonden van verschillende oorkonders te hebben geschreven die alle gericht waren aan de Bijlokeabdij.¹⁰³

2.3. Domeinbeheer

Gedurende de dertiende eeuw breidde het domein van de Bijloke sterk uit. Archiefstukken C51 en D3 onthullen dat in 1234 de oppervlakte van de Bijloke 28 bunders was, wat gelijk staat aan 37 hectaren. In C51 gaf de abdis van de Bijloke immers een opsomming van de goederen van de abdij en het hospitaal, dat in D3 bekrachtigd werd door gravin Johanna van Vlaanderen.¹⁰⁴ In de vroege geschiedenis van het hospitaal werden dan ook vele gronden geschonken door de familie Utenhove, waarvan onder meer Fulco, Margareta en Ermentrudis als schenkers optreden in de oorkonden. Naast de leden van de familie Utenhove schonken ook andere mensen gronden aan de Bijloke, zoals een zekere Fulco en zijn echtgenote Elizabeth, die in december 1221 vier bunders grond schonken aan de abdij.¹⁰⁵ Document E10 getuigt van een andere schenking door Fulcro en diens echtgenote Folquidis, die al hun bezit in Gent, Komen en Machelen aan hun enige dochter schonken, die zuster was in de Bijloke.¹⁰⁶ De grootste expansie vond echter plaats tussen 1246 en 1260, een periode waarin het grondgebied van de Bijloke aangroeide tot 1245 bunders of 1660 hectaren. Deze expansie was deels te danken aan verdere schenkingen van mensen die met het klooster verbonden waren, i.e. de zusters van de Bijloke en hun familie. Mede aangespoord door de goede zorgen die de zieken ontvingen in het hospitaal, deden ook buitenstaanders schenkingen aan de Bijloke. Daarenboven was de abdis in staat zelf gronden aan te kopen met de inkomsten die de abdij verkreeg. Zo getuigt archiefstuk E17 van een verkoop van enkele gronden vanwege de broeders en zusters van de Gentse leprozerie aan de abdij. Deze inkomsten bestonden voornamelijk uit pachten, renten en tienden en de inkomsten die gehaald werden uit de ziekenzorg. Het was bijvoorbeeld de gewoonte dat allen die stierven in het hospitaal, hun goederen nalieten aan de Bijloke.¹⁰⁷ Hoewel de grootste expansie van het domein in het midden van de dertiende eeuw plaatsvond, werden ook daarna nog aanzienlijke schenkingen gedaan.

Aan het einde van de dertiende eeuw nam de omvang van de schenkingen af. Deze situatie treffen we niet alleen aan in de Bijloke, maar eveneens in andere abdijen en kerken. Volgens Walters werd vanaf dat moment reeds de strijd tegen het kerkelijk en monastiek grootgrondbezit ingezet. Dit grootgrondbezit zorgde er immers voor dat vele gronden uit het algemeen verkeer onttrokken werden. Bovendien voelde de bevolking zich door het grootgrondbezit van de Kerk beperkt in het erfrecht. Om aan deze onvrede tegemoet te komen, werd het onder andere verboden om gronden te schenken of te verkopen aan kerkelijke instellingen zonder de instemming van het wereldlijk bestuur. In de praktijk hebben zulke maatregelen nooit kunnen verhinderen dat de kerkelijke en monastieke instellingen hun domeinen bleven uitbreiden, al kwam de enorme expansie van het domein van de Bijloke zoals in de periode van 1246 tot 1260 tot een einde.¹⁰⁸

Diverse archiefstukken tonen aan dat het niet eenvoudig was om het uitgebreide domein van de Bijloke te beheren. De abdis zag zich immers geregeld genoodzaakt om de tussenkomst van hogere gezagsdragers in te roepen om de domeinen van de Bijloke te bewaren. Zo schreef paus Gregorius reeds in 1238 dat hij de bisschoppen van Reims had verzocht de abdis en zusters van de Bijloke te

¹⁰³ E. De Paermentier, "Versatile profiles: three chancery scribes in the service of Joan of Constantinople, countess of Flanders and Hainaut (1212-1244) - Walter of Kortrijk, Gilles of Bredene and Fulco Utenhove", in: *Scriptorium: international review of manuscript studies*, 67 (2013), pp. 29-35.

¹⁰⁴ Archiefstuk C51 werd uitgegeven in J. Walters, *Geschiedenis der zusters der Bijloke te Gent*, III, pp. 287-289.

¹⁰⁵ Dit werd opgetekend in een verklaring van Henricus, de deken van Gent, in oorkonde A26. Deze oorkonde werd uitgegeven in J. Walters, *Geschiedenis der zusters der Bijloke te Gent*, III, pp. 239-240.

¹⁰⁶ Archiefstuk E10 werd uitgegeven in J. Walters, *Geschiedenis der zusters der Bijloke te Gent*, III, pp. 313-315.

¹⁰⁷ Voor een uitgebreide beschrijving van alle inkomsten en vrijstellingen van de Bijloke, verwijzen we naar J. Walters, *Geschiedenis der zusters der Bijloke te Gent*, II, pp. 45-63.

¹⁰⁸ J. Walters, *Geschiedenis der zusters der Bijloke te Gent*, II, pp. 7-22.

verdedigen tegen diegenen die aanspraak maakten op hun gronden. Daarnaast moesten ze hen, die dit reeds gedaan hadden, onder bedreiging van de kerkban, dwingen de goederen terug te geven aan de Bijloke.¹⁰⁹ Ook paus Innocentius IV vaardigde op 13 augustus 1246 een bulle uit waarin hij duidelijk maakte dat niemand de Bijloke kon verplichten eigendommen af te staan of te verkopen.¹¹⁰ Ten slotte plaatste paus Nicolaas IV op 15 juli 1290 de eigendommen van de Bijloke onder zijn bijzondere bescherming.¹¹¹ De grootste aanspraken op het domein van de Bijloke werden evenwel in de veertiende eeuw gemaakt. Documenten als H13 en H45 getuigen hiervan: Petrus, kanunnik van Doornik, en Lodewijk, graaf van Vlaanderen, namen het in deze documenten op voor de Bijloke.¹¹²

Uit dit overzicht blijkt duidelijk dat de domeinen en goederen van de Bijloke in de dertiende eeuw in volle expansie waren. De Bijloke kende immers geen tekort aan financiële middelen en schenkingen. Zulk een gunstige economische context waarin vele eigendomstransacties plaatsvonden, kon de ideale context zijn waarin vele transacties op schrift gesteld werden, zonder welke er geen sprake zou zijn van het uitgebreide archief waar we vandaag over beschikken.

¹⁰⁹ Archiefstuk D31 werd uitgegeven in J. Walters, *Geschiedenis der zusters der Bijloke te Gent*, III, pp. 297-298.

¹¹⁰ Archiefstuk E49 werd uitgegeven in J. Walters, *Geschiedenis der zusters der Bijloke te Gent*, III, pp. 329-330.

¹¹¹ Archiefstuk G14 werd uitgegeven in J. Walters, *Geschiedenis der zusters der Bijloke te Gent*, III, p. 351.

¹¹² J. Walters, *Geschiedenis der zusters der Bijloke te Gent*, II, pp. 40-41.

Hoofdstuk 4. Analyse: het archief van de Bijloke

Deel 1. Samenstelling van het archief

Hoewel de Bijloke niet veel van haar eigendommen uit het Ancien Régime kon behouden, is haar archief wel grotendeels bewaard gebleven: het archief van de Bijloke bevat immers een aanzienlijke rijkdom aan middeleeuwse en vroegmoderne bronnen. Ten eerste werden er meer dan 1500 originele oorkonden bewaard, waarvan het oudste document dateert van 1164.¹¹³ Deze oorkonden bevinden zich momenteel in het Stadsarchief te Gent, verzameld in blauwe kartonnen dozen zoals ze door de zusters overgedragen werden aan het archief. De huidige klassering van het archief bestond zeker al in 1881, het jaar waarin Jean Baptiste Lavaut een inventaris opstelde van de oorkondeschat van de Bijloke.¹¹⁴ Vervolgens werden er vijf cartularia overgeleverd, waarvan er twee uit de late middeleeuwen stammen. In geen van beide cartularia staat een precieze datum van vervaardiging vermeld, maar vermoedelijk werden beide codices in het begin van de veertiende eeuw vervaardigd.¹¹⁵ Een derde cartularium werd vervaardigd in 1637. Deze codex is een Nederlandstalige vertaling van de veertiende-eeuwse cartularia door Petrus Fierens, de biechtvader van de Bijloke, en bestaat uit 214 papieren bladen die op een later tijdstip genummerd werden. Een vierde cartularium werd opgesteld ten tijde van abdis Agnes van Coudenhove (1557-1580) en telt 288 papieren bladen waarop oorkonden uit de periode van 1303 tot 1574 werden overgeschreven. Het jongste cartularium bevat 57 papieren bladen met documenten daterend van 1371 tot 1512. Een derde soort documenten die bewaard werd, zijn de comptabiliteitsstukken van de Bijloke. De oudst bewaarde rekening loopt van 1 mei 1555 tot 7 september 1556. Hierin werden de ontvangsten en uitgaven genoteerd, zowel de gewone als de buitengewone. Zulke rekeningen werden bewaard tot 1796, met een hiaat van 1636 tot 1706. Daarnaast vinden we comptabiliteitsstukken terug waarin de dagelijkse uitgaven en kleine ontvangsten werden opgetekend, die helaas minder goed bewaard werden. Het oudste document hiervan behelst de periode 1585 tot 1586 en het jongste dateert van 1761. Bovendien werden er registers bewaard waarin de gronden, cijzen, renten, tienden en pachten beschreven werden die aan de Bijloke toebehoorden. Ten slotte werden er ook nog twee kronieken of memorieboeken overgeleverd. Deze memorieboeken schetsen de levens en het bestuur van de abdisen van de Bijloke. *Memorieboek I* uit 1563 bestaat uit 80 papieren bladzijden met een afmeting van 320 mm op 210 mm. Deze papieren werden aan elkaar genaaid in een perkamenten blad en bevatten de levensschetsen van de negentien eerste abdisen (1230-1612). *Memorieboek II* werd eveneens uit papier vervaardigd met afmetingen 250 mm op 200 mm en heeft een bruine kalfslederen band. Deze codex dateert van 1677 en telt 446 bladzijden waarvan er slechts 180 beschreven werden.¹¹⁶

¹¹³ Dit is het oudst bewaarde document dat deel uitmaakt van het huidige archief, maar niet het oudst bewaarde document dat betrekking heeft op de Bijloke zelf. Het oudste document dat gerelateerd is aan de geschiedenis van het hospitaal is archiefstuk A8, uitgaande van paus Innocentius III, gedateerd 12 februari 1204. Dit document werd uitgegeven in J. Walters, *Geschiedenis der zusters der Bijloke te Gent*, Gent, Veritas, 1929-1930, III, p. 222. In totaal waren er in 1531 oorkonden waarvan Jean Baptiste Lavaut in 1881 een overzicht gaf in de onuitgegeven *Inventaire des archives de l'abbaye de la Byloke, 1164-1807*. Ondertussen ging daarvan minstens één oorkonde verloren (C4).

¹¹⁴ Een handgeschreven exemplaar van deze *Inventaire des archives de l'abbaye de la Byloke, 1164-1807* bevindt zich in het stadsarchief te Gent. Wellicht is Jean Baptiste Lavaut ook de verantwoordelijke voor de huidige klassering van het archief. Informatie over Lavaut zelf is terug te vinden in J. De Zutter, L. Charles en A. Capiteyn, eds. *Qui valet ingenio. Liber amicorum aangeboden aan dr. Johan Decavele ter gelegenheid van zijn 25-jarig ambtsjubileum als stadsarchivaris van Gent*, Gent, Stichting Mens en Cultuur, 1996, pp. 109-133.

¹¹⁵ Voor een uitgebreide beschrijving van de laatmiddeleeuwse cartularia, zie hoofdstuk 4, deel 2. Cartularia.

¹¹⁶ J. Walters, *Geschiedenis der zusters der Bijloke te Gent*, III, pp. 205-220.

Deel 2. Cartularia

1. Ontstaanscontext

Hoewel er vijf cartularia van de Bijloke overgeleverd werden, bestuderen we in het kader van dit onderzoek slechts de twee cartularia die vervaardigd werden in de late middeleeuwen.¹¹⁷ Deze cartularia worden aangeduid met *Rooden Boeck* I en II en zijn getuigen van de documentaire verschriftelijking in de twaalfde en dertiende eeuw.¹¹⁸

Ondanks dat de algemene ontstaanscontext van cartularia in onze gewesten aangetoond werd, zijn de precieze beweegredenen van lokale instellingen om voor hun gemeenschap een cartularium te vervaardigen veelal moeilijk te achterhalen, mede omdat de meeste cartularia geen voorwoord hebben. Zelfs indien er een voorwoord aanwezig is, zijn de motieven voor het cartulariseren niet altijd duidelijk: meestal wordt er enkel vermeld dat in de codex bepaalde privileges en oorkonden verzameld werden, waaraan hoogstens een opmerking over de rol van het bewaren van de herinnering wordt toegevoegd.¹¹⁹ Dit geldt ook voor de cartularia van de Bijloke, waarin de Nederlandstalige inleiding, die overigens overgenomen werd uit het zeventiende-eeuwse cartularium, niets meer vermeldt dan dat de codices oorkondeafschriften bevatten. Nochtans werden cartularia niet zonder reden opgesteld. Zoals we reeds aangetoond hebben, kunnen cartularia meerdere verschillende doelstellingen hebben. De redenen voor het cartulariseren verschillen dan ook naargelang de context waarin de cartularia ontstonden: ze konden dienen als een verzameling van documenten die betrekking hadden op het domeinbeheer, als een vorm van geschiedschrijving, als eerbetoon aan de schenkers van een instelling of om de instelling prestige te verlenen aan de hand van het aanzien van die schenkers.¹²⁰

Voor de cartularia van de Bijloke lijkt domeinbeheer de voornaamste reden tot cartulariseren te zijn geweest. Voor de abdis van de Bijloke was het immers niet altijd eenvoudig om de geschonken en gekochte domeinen te beheren. Reeds vanaf de dertiende eeuw zag ze zich geregeld genoodzaakt om de hulp van hogere gezagsdragers zoals pausen en bisschoppen in te roepen om de domeinen te beschermen tegen diegenen die er aanspraak op probeerden te maken. Dit resulteerde in 1290 in een bulle van paus Nicolaas IV waarin hij de eigendommen van de Bijloke onder zijn bijzondere bescherming plaatste. In de veertiende eeuw namen deze bedreigingen voor het grondbezit van de Bijloke alleen nog maar toe.¹²¹ Het is dan ook erg waarschijnlijk dat we het cartulariseren tegen de achtergrond van deze eigendomsaanspraken moeten plaatsen. Cartularia boden immers vaak antwoord op bepaalde historische gebeurtenissen of institutionele crises of hervormingen.¹²² Het opschriftstellen van een verzamelwerk waarin alle eigendommen, zowel grondbezit als inkomsten, werden gebundeld, kon een symbolische daad zijn die in deze crisis ingezet kon worden als middel tot verweer. Een codex waarin al deze eigendomstransacties of rechtsfeiten verzameld werden, kon

¹¹⁷ Met dank aan prof. dr. Els De Paermentier die reeds een eerste verkenning van de cartularia neerschreef in E. De Paermentier, "Dorsalen als indicatoren voor het archiefbewustzijn in drie cisterciënzerinnenkloosters: de oorkonden van de Bijloke te Gent en de kloosters van Flines en Marquette (dertiende - eerste helft zestiende eeuw)", in: *Handelingen van de koninklijke Zuidnederlandse maatschappij voor taal- en letterkunde en geschiedenis*, 60 (2007), pp. 29-31.

¹¹⁸ Dat cartularia slechts een descriptieve naam zoals 'rood boek' of 'zwart cartularium' kregen, was een vaak voorkomende praktijk. Zie E. Poulle, "Classement et cotation des chartiers au Moyen Age", p. 348.

¹¹⁹ C.B. Bouchard, "Monastic cartularies: organizing eternity", p. 24. Voor meer over de inleidingen van cartularia, zie P. Bourgain en M.-C. Hubert, "Latin et rhétorique dans les préfaces de cartulaire", in: O. Guyotjeannin, L. Morelle en M. Parisse, eds. *Les cartulaires: actes de la table ronde organisée par l'Ecole nationale des chartes et le G.D.R. 121 du C.N.R.S. (Paris, 5-7 décembre 1991)*, Parijs, Ecole des chartes, 1993, pp. 115-136.

¹²⁰ P.J.J. Moors, "Cartularia en archieven, belicht aan de hand van het cartularium van het klooster Bethlehem bij Doetinchem", p. 299.

¹²¹ J. Walters, *Geschiedenis der zusters der Bijloke te Gent*, II, pp. 40-41. Zie ook hoofdstuk 3, 2.3. Domeinbeheer.

¹²² A.J. Kosto, "The *Liber feudorum maior* of the counts of Barcelona: the cartulary as an expression of power", in: *Journal of medieval history*, 27 (2001), p. 2.

immers dienen als legitimatie voor het grondbezit van de Bijloke in het begin van de veertiende eeuw.¹²³

Het is evenwel opmerkelijk dat er twee cartularia vervaardigd werden in het begin van de veertiende eeuw. We weten dat beide codices quasi gelijktijdig opgesteld werden omdat er identiek dezelfde oorkonden in overgeschreven werden, waarvan de jongste dateert van 1301, en omdat één scribent werkzaam was in beide cartularia die bovendien een controlerende functie lijkt gehad te hebben in het scriptorium dat de cartularia van de Bijloke voor haar rekening nam.¹²⁴ Dat er uit eenzelfde periode twee identieke cartularia overgeleverd werden, is erg uitzonderlijk. Wel werden er regelmatig meerdere cartularia vervaardigd in andere abdijen, verspreid over enkele eeuwen, als een soort update van vroegere cartularia: eens de idee van het cartulariseren houvast gevonden had, werd het door latere generaties monniken of zusters herhaaldelijk opgepikt. In Frankrijk werd bijvoorbeeld voldoende bewijs gevonden dat vele kloosters de behoefte voelden om na enkele decennia, een eeuw of nog later, een nieuw cartularium te vervaardigen. Er bestaan dan ook kloosters die vandaag over drie, vier, vijf of zelfs zes cartularia beschikken.¹²⁵ Uiteraard zijn er net zo goed kloosters die gedurende het hele Ancien Régime slechts één cartularium vervaardigd hebben, zoals het klooster van Flavigny en Saint-Marcel.¹²⁶ Dat er van dat ene cartularium een tweede exemplaar gemaakt werd, is eerder uniek. Het tweede cartularium van de Bijloke mag niet gezien worden als update van het tweede, aangezien er exact dezelfde oorkonden in werden overgenomen. Bovendien is het onwaarschijnlijk dat één cartularium als kladversie gold voor het ander, aangezien perkament te duur en het transcriberen te intensief was om een volledige codex als kladversie te laten vervaardigen: het laten opschriftstellen van een codex was in de middeleeuwen steeds een dure en dus wel overdachte beslissing.¹²⁷

Een afzonderlijke bewaarplaats voor beide cartularia lijkt de meest logische verklaring hiervoor te zijn: we vermoeden dat er een tweede cartularium werd vervaardigd dat niet bedoeld was voor de zusters van de Bijloke zelf. Het is mogelijk dat iemand op een bepaald moment een tweede cartularium wilde, voor zichzelf of voor de instelling waartoe hij of zij behoorde. Dankzij dit cartularium kreeg deze persoon of instelling vanop afstand ontsluiting tot het archief van de Bijloke. De cartularia zelf reiken enkele argumenten voor deze hypothese aan. Ten eerste is er het feit dat beide cartularia op een later tijdstip aangevuld werden maar dat de aangevulde oorkonden verschillen in beide codices.¹²⁸ Dit kan erop wijzen dat beide cartularia, na het vervaardigen in het begin van de veertiende eeuw, door verschillende instellingen of personen bewaard werden, die andere oorkonden ontvingen die later toegevoegd werden aan de cartularia. Ten tweede zijn er aanwijzingen dat het kleine cartularium intensiever gebruikt werd dan het grotere exemplaar. Dit zien we bijvoorbeeld aan de marginale notities in de index, zoals op afbeelding 1, die ontbreken in *Rooden Boeck* I. Deze notities dateren weliswaar uit een latere periode maar tonen desalniettemin aan dat het kleinere cartularium als gebruiksvoorwerp fungeerde. Zoals te zien is op afbeelding 2, werden in het kleinere cartularium op

¹²³ Het tweede cartularium van de abdij van Averbode, dat vervaardigd werd aan het einde van de veertiende eeuw, heeft een gelijkaardig motief aan de cartularia van de Bijloke. In het voorwoord schreef abt Arnold van Tuldel dat de abten van de abdij de inhoud van alle oorkonden moesten kennen, opdat de domeinen van de abdij bewaard zouden blijven. Als aanleiding van het cartulariseren wees de abt op het feit dat steeds meer mensen domeinen van de abdij probeerden te ontvreemden, wat dikwijls lukte omdat de abten geen overzicht meer hadden van de precieze bezittingen van de abdij. P.J.V. Dekkers, "Het archief van de abdij van Averbode onder het Ancien Régime. Analyse van administratie en archivering", pp. 147-150.

¹²⁴ Zie hoofdstuk 4, deel 2, 5. Paleografische analyse.

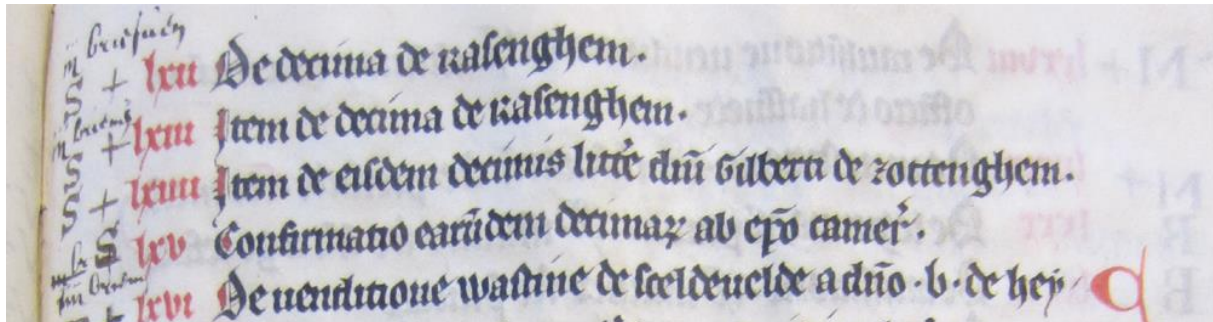
¹²⁵ Dit geldt niet alleen voor Frankrijk. In Fountains Abbey, nabij Ripon in Engeland, werden er tussen het einde van de dertiende en het begin van de zestiende eeuw vier cartularia vervaardigd die alle betrekking hadden op het domeinbeheer van de abdij. Omdat de codices dezelfde informatie verzamelden, zijn enkele oorkonden in meerdere cartularia terug te vinden. M. Spence, "Cartularies of Fountains abbey: archival systems and practices", in: *Cîteaux: commentarii cistercienses*, 61 (2010), 2-4, pp. 186-187.

¹²⁶ C.B. Bouchard, "Monastic cartularies: organizing eternity", pp. 23-24.

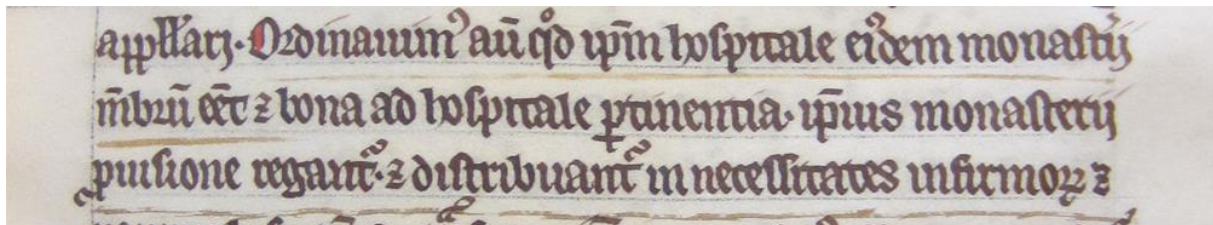
¹²⁷ M. Mostert, "Marginalia in handschriften: een onderschatte bron", in: *Millennium: tijdschrift voor middeleeuwse studies*, 2 (1988), 2, p. 106.

¹²⁸ Zie hoofdstuk 4, deel 2, 4.3. Oorkondeafschriften.

meerdere plaatsen eveneens enkele zinnen onderstreept, als een soort van markering van de belangrijkste passages van de teksten. Zulke aanwijzingen van gebruik ontbreken volledig in *Rooden Boeck I*. Wanneer beide cartularia effectief op twee verschillende plaatsen bewaard werden, lijkt het ons dan ook logisch dat het kleinere cartularium, dat op het eerste zicht meer gebruikt lijkt te zijn, in de Bijloke zelf bewaard werd.

Afbeelding 1. Marginale notities (*Rooden Boeck II*, index)

Afbeelding 2. Onderstreepte passage (*Rooden Boeck II*, oorkondeafschrift XIII)

Welke persoon of instelling *Rooden Boeck I* in de late middeleeuwen in bezit hield, kunnen we niet met zekerheid achterhalen. Toch zijn er enkele aanwijzingen van mogelijke bewaarplaatsen terug te vinden, vanuit een institutioneel-organisatorische en codicologisch-paleografische invalshoek. De eerste invalshoek brengt ons bij de geschiedenis van de Bijloke, die in de dertiende eeuw sterk verweven was met die van de familie Utenhove. Met betrekking tot de oorkondeschat van de Bijloke was vooral het optreden van Fulco Utenhove in de eerste helft van de dertiende eeuw van uitzonderlijk belang: zoals blijkt uit de brief van Fulco naar Ermentrudis, wist Fulco zeer nauwkeurig over welke oorkonden de Bijloke beschikte en was hij bekommerd om een ongeschonden teksttraditie van de naar hem gestuurde oorkonden te bekomen.¹²⁹ Deze brief getuigt van de controle die beide Utenhoves trachtten te behouden over de instellingen die zij gesticht hadden, hoewel het onwaarschijnlijk is dat de teksttraditie in het Sint-Pieterskapittel te Rijsel, na de dood van Fulco in 1243, tot in het begin van de veertiende eeuw werd voortgezet. Daarom vermoeden we dat de focus verlegd moet worden naar de Utenhoves die in de Gentse schepenbank zetelden. Door de aanwezigheid van deze Utenhoves, die belangen hadden in het hospitaal van de Bijloke, kende de Gentse schepenbank in het begin van de dertiende eeuw niet enkel privileges toe aan de Bijloke, maar nam het stadsbestuur ook het voogdijchap van het hospitaal op zich.¹³⁰ Mogelijk speelde het Gentse stadsbestuur dan ook een grote rol in de interne administratie van de Bijloke. Walters haalde immers aan dat in 1930 nog meer dan tweehonderd oorkonden van de Bijloke, daterend van 1231 tot 1789, bewaard werden in het Gentse stadhuis, naast twee zeventiende-eeuwse cartularia en een afschrift van het door Petrus Fierens in het

¹²⁹ C. Vleschouwers, "Het beheer van het O.L.Vrouw-hospitaal te Gent en de stichting van de Cisterciënserinnenabdijen O.L.Vrouw-ten-Bos (1215) en Bijloke (1228) door uten Hove's", p. 29. Zie ook hoofdstuk 3, 2.2. Fulco Utenhove.

¹³⁰ C. Vleschouwers, "Het beheer van het O.L.Vrouw-hospitaal te Gent en de stichting van de Cisterciënserinnenabdijen O.L.Vrouw-ten-Bos (1215) en Bijloke (1228) door uten Hove's", pp. 14-15. Zie hoofdstuk 3, 2.1. Stichting van de Bijloke.

Nederlands vertaalde cartularium.¹³¹ Misschien wijst dit erop dat het Gentse stadsbestuur zich reeds vanaf 1231 mengde in de interne administratie van stedelijke caritatieve instellingen zoals de Bijloke.¹³² Indien het stadsbestuur in de zeventiende eeuw nog een afschrift van het Vlaamse cartularium, dat een vertaling was van het veertiende-eeuwse *Rooden Boeck*, in bezit had, is het plausibel dat ze mogelijk ook beschikte over een afschrift van het veertiende-eeuwse cartularium zelf. Daarnaast zijn er de codicologisch-paleografische aanwijzingen die een verband tussen de interne administratie van het stadsbestuur en die van de Bijloke aantonen: de sterke uiterlijke gelijkenissen tussen de cartularia van de Bijloke en enkele Gentse stadscartularia zijn immers meer dan opvallend.¹³³ De versieringen van de initialen, alsook het gebruik van de rode rubriektitels, zijn sterk gelijkend aan het zogenaamde *Gheluwenbouck* ofte *Roodenbouck*, dat omstreeks 1400 vervaardigd werd, en een ander vijftiende-eeuws stadscartularium.¹³⁴ Hoe we deze gelijkenissen moeten interpreteren, is voorlopig evenwel onduidelijk. Het is immers mogelijk dat deze vorm van decoratie een lokaal, Gents gebruik was dat voorkwam in cartularia uit diverse milieus. Het kan evenzeer een typische manier van cartulariseren zijn binnen de interne administratie van de stad Gent, wat erop kan wijzen dat een klerk uit het Gentse stadsbestuur instond voor het cartulariseren in de Bijloke. In de Gentse cartularia zijn echter zodanig veel verschillende decoraties en stijlen terug te vinden dat we onmogelijk kunnen spreken over stereotiepe cartularia voor het Gentse in de late middeleeuwen, zodat deze hypothese weinig waarachtig lijkt. Een andere mogelijkheid is dat deze uiterlijke eigenschappen kenmerkend zouden zijn voor een schrijfatelier dat gespecialiseerd was in het vervaardigen van cartularia.¹³⁵ Wanneer we deze hypothese volgen, werden dus zowel de cartularia van de Bijloke als enkele stadscartularia door zulk een schrijfatelier vervaardigd. Ten slotte is het mogelijk dat *Rooden Boeck I* uit de Bijloke in de veertiende eeuw effectief terecht kwam in het Gentse stadsbestuur en dat de decoraties en rubricering van deze codex een inspiratiebron waren bij het vervaardigen van de vijftiende-eeuwse stadscartularia. Verder vergelijkend onderzoek tussen deze vier cartularia en tussen de interne administratie van de Bijloke en van het Gentse stadsbestuur zou mogelijk meer aan het licht kunnen brengen over de precieze verhouding tussen beide instellingen. Desalniettemin is de hypothese dat het tweede cartularium bewaard werd door het Gentse stadsbestuur voorlopig de meest overtuigende.

¹³¹ J. Walters, *Geschiedenis der zusters der Bijloke te Gent*, I, p. 6.

¹³² Marc Boone heeft immers kunnen vaststellen dat de Gentse schepenbank zich tussen 1384 en 1453 mengde in het beheer van allerlei stedelijke caritatieve instellingen zoals het godshuis van Sint-Jans-ten-Dullen, de leprozerie het Rijke Gasthuis en het begijnhof Ter Hooie. M. Boone, *Gent en de Bourgondische hertogen ca. 1384 - ca. 1453: een sociaal-politieke studie van een staatsvormingsproces*, Brussel, Koninklijke academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België, 1990, pp. 143-149.

¹³³ Met dank aan het lopend doctoraatsonderzoek van Tineke Van Gassen over de Gentse stedelijke archieven in de late middeleeuwen.

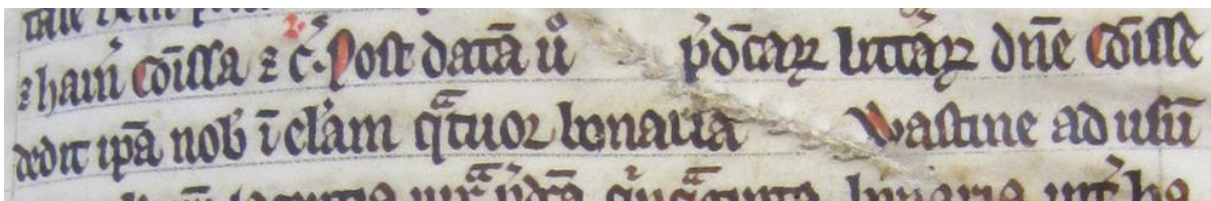
¹³⁴ Het *Gheluwenbouck* bevindt zich in het Stadsarchief Gent, *reeks 93*, nr. 3. Het ander Gents stadscartularium wordt bewaard in het Rijksarchief Gent, *Fonds Gent*, nr. 223. Afbeeldingen van beide cartularia zijn terug te vinden in bijlage 7 en kunnen vergeleken worden met de cartularia van de Bijloke, bijlage 6. Het *Gheluwenbouck* bleef zonder twijfel steeds in bezit van de stad Gent. Dit cartularium had als voornaamste functie het prestige verlenen aan de stad en kan dan ook gezien worden als een voorwerp dat de Gentse stedelijke identiteit belichaamde. Het andere stadscartularium bleef waarschijnlijk in privébezit tot het jaar 1843, wanneer het cartularium door het Gentse Rijksarchief aangekocht werd tijdens de verkoop van de collectie van bibliofiel en manuscriptverzamelaar d'Hulster-Delbeque. Voor een overzicht van de Gentse stadscartularia verwijzen we naar de inventaris van V. Vander Haeghen, *Inventaire des archives de la ville de Gand*, Gent, C. Annoot-Braeckman, 1896, 365 p. waarvan in het bijzonder pp. 15-28.

¹³⁵ Brinkman en Mulder konden bijvoorbeeld het bestaan van een klein Gents scriptorium van vijf kopiisten aantonen in het begin van de vijftiende eeuw. Daarnaast haalt Jean-Philippe Genet aan dat de Londenaar Robert Leversegge het Engelse cartularium van Fitznell liet vervaardigen door een atelier dat gespecialiseerd was in het cartulariseren. Ateliers die bepaalde opdrachten aannamen en zich eventueel specialiseerden in de vervaardiging van één genre documenten bestonden dus met zekerheid. H. Mulder, "Recht, historie en schone letteren: het arbeidsterrein van een Gents kopiistencollectief", in: *Queste*, 10 (2003), 1, pp. 27-78 waarvan in het bijzonder pp. 60-61; J.-P. Genet, "Cartulaires, registres et histoire: l'exemple anglais", p. 111.

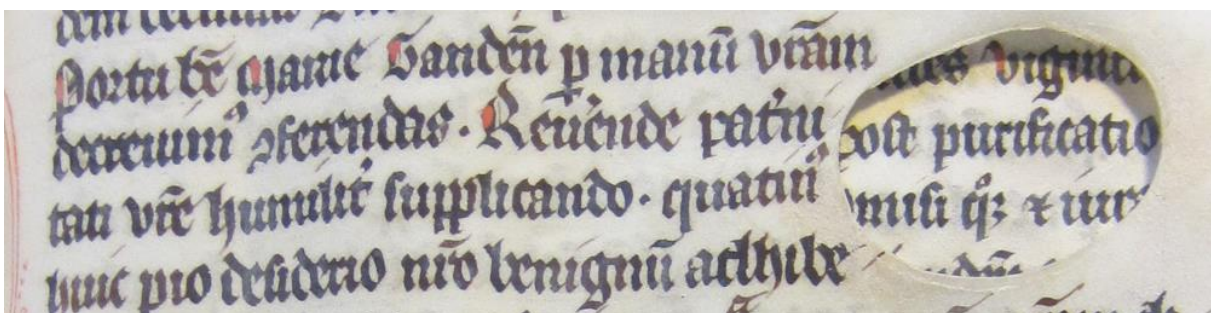
2. Codicologische beschrijving

Het eerste cartularium, *Rooden Boeck I*, bestaat uit 102 perkamenten folia met hoogte 230 mm en breedte 160 mm. Deze codex bestaat uit tien katernen van vijf dubbelbladen, voorafgegaan door twee apart ingebonden enkelbladen. Vooraan en achteraan werden telkens twee perkamenten folia als dekbladen in de kaft genaaid. *Rooden Boeck II* telt slechts 98 perkamenten folia die 210 mm hoog en 150 mm breed zijn. Dit cartularium telt twaalf katernen, grotendeels bestaande uit vier dubbelbladen, behalve het tweede katern, bestaande uit een dubbelblad en een kimblad, het tiende katern, dat samengesteld werd uit drie dubbelbladen, en de laatste twee katernen die uit vijf dubbelbladen bestaan. Na de twaalf katernen werden er vijf losse enkelbladen ingebonden. Ook in dit cartularium werden vooraan twee folia als dekbladen gebruikt, terwijl er achteraan het boek slechts één dekblad te zien is. We vinden in beide codices sporen terug van de binding van de katernen: af en toe zien we rechtsonder op de versozijde aan het einde van een katern de eerste woorden van het volgende katern, zogeheten reclamen. Deze reclamen hielpen de boekbinder bij het terugvinden van de volgorde van de katernen. In het kleinere cartularium vinden we drie zulke reclamen terug, in het grotere acht.¹³⁶ Geen van beide werd echter gefolieerd, zelfs niet in latere periodes.¹³⁷ Wel werden ze omhuld door een lederen kaft die waarschijnlijk contemporain is aan de codices zelf, waarbij op de rugzijde zes ribben zichtbaar zijn. Bij het kleine cartularium staat er op die kaft 'Copien van dyversche brieven van fondatien etc' geschreven, een latere toevoeging, mogelijk uit de zeventiende eeuw.¹³⁸

De bewaring van beide cartularia is nagenoeg uitstekend. De inkt bleef doorheen de eeuwen zeer goed bewaard zonder dat tekstdelen minder leesbaar geworden zijn. Bovendien ging geen enkel folium verloren. Het perkament van de codices is van zeer goede kwaliteit, hoewel we af en toe gaten of scheuren in het perkament kunnen zien. Wanneer het om een dunne scheur in het blad ging, werd dit dichtgenaaid. Deze gaten en scheuren waren reeds voordat de cartularia opgesteld werden aanwezig, aangezien de scribent in kwestie zorgvuldig om ze heen schreef, zoals afbeeldingen 3 en 4 tonen.

Afbeelding 3. Scheur in het perkament (*Rooden Boeck II*, oorkondeafschrift LXXXVIII)

Afbeelding 4. Gat in het perkament (*Rooden Boeck II*, oorkondeafschrift CVII)

¹³⁶ Deze reclamen werden enkel door scribent 1 opgetekend. De vier andere scribenten lijken zich niet bekommerd te hebben met het werk van de boekbinder. Zie hoofdstuk 4, deel 2, 5. Paleografische analyse.

¹³⁷ Hierdoor moeten we in deze masterscriptie noodgedwongen verwijzen naar de oorkondeafschriften in plaats van naar de folia, zoals gebruikelijk is in het archiefonderzoek.

¹³⁸ Met dank aan het uitstekende handboek van Gnirrep, Gumbert en Szirmai voor het codicologisch beschrijven van oude boekbanden. W.K. Gnirrep, J.P. Gumbert en J.A. Szirmai, *Kneep en binding. Een terminologie voor de beschrijving van de constructies van oude boekbanden*, Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 1992, 126 p.

In beide cartularia werden drie soorten inkt gebruikt: zwart, rood en blauw. De rode en blauwe inkt werden in eerste instantie gebruikt voor de verluchte initialen aan het begin van iedere oorkonde: wanneer de initiaal in rode inkt geschreven werd, kreeg deze letter blauwe versieringen (hoofdzakelijk allerlei filigranen of sierkrullen, die soms doorgetrokken werden tot bovenaan of onderaan de pagina) en andersom. Hierin zat een zeker patroon: afwisselend startte een oorkonde een blauwe en dan weer een rode initiaal. De rode inkt werd echter ook gebruikt voor de rubriektitels die het begin van een nieuwe oorkonde aankondigden. Daarnaast werd er in dezelfde inkt ook naast de rubriektitel een Romeins cijfer geschreven dat refereert naar de index in het cartularium en naar de dorsale notities op de originele oorkonden. De eigenlijke tekst van de gekopieerde oorkonden werd daarentegen stevast in een zwarte inkt geschreven. Soms werden zwarte letters uit het oorkondeafschrift echter versierd met wat rode inkt, zodat de letter meer in het oog sprong. Op het eerste zicht lijkt dit voornamelijk bij hoofdletters toegepast, aan het begin van een nieuwe zin, bij eigennamen van mensen of plaatsen en bij titels zoals 'episcopus' of 'comes'.¹³⁹

De verdeling van de tekst over de bladspiegel is in beide cartularia gelijk. De tekst werd in één tekstblok geschreven, zonder een onderverdeling in kolommen. Deze tekstblokken werden alvorens het schrijfwerk aangevat werd, afgetekend op de perkamenten bladen met behulp van een perforatie van de bladen die de afstand van de schrijfregels moest aanduiden. Deze perforatie is, in tegenstelling tot de liniëring zelf, in beide codices duidelijk zichtbaar. De liniëring is in *Rooden Boeck I* grotendeels weggevaagd zodat het geheel iets verzorgder oogt. Slechts hier en daar zien we nog sporen van de vroegere liniëring, zoals bij oorkondeafschrift CLXXXIII. In het kleinere cartularium daarentegen zijn de marges en schrijfliijnen nog zeer duidelijk zichtbaar, zoals te zien is in bijlage 6.2. Op deze folia zien we dat er per blad twee verticale lijnen getrokken werden, die tezamen de breedte van het schrijfvlak afbakenden. Daarnaast werden er vijftientig horizontale lijnen getrokken, waarvan de bovenste onbeschreven bleef en dus de bovenste marge bepaalde. De tekst werd per blad dus op vierentwintig schrijfregels geschreven, evenveel als in het grotere exemplaar. Opvallend is dat er telkens zes regels doorgetrokken werden tot aan de randen van het perkament: het gaat daarbij om de eerste twee regels, regels twaalf en dertien en de laatste twee schrijfregels. Deze regels lijken het begin, midden en einde van het schrijfvlak aan te duiden. Ondanks deze afgebakende bladspiegel konden scribenten toch vrij omspringen met die liniëring. Vooral in het kleinere cartularium hebben we gemerkt dat scribenten de schrijfliijnen af en toe korter op mekaar zetten zodat er meer dan vierentwintig schrijfregels gebruikt konden worden. In andere gevallen werden er dan weer twee regels onder het voorziene schrijfvlak toegevoegd.

3. Vergelijking van de cartularia

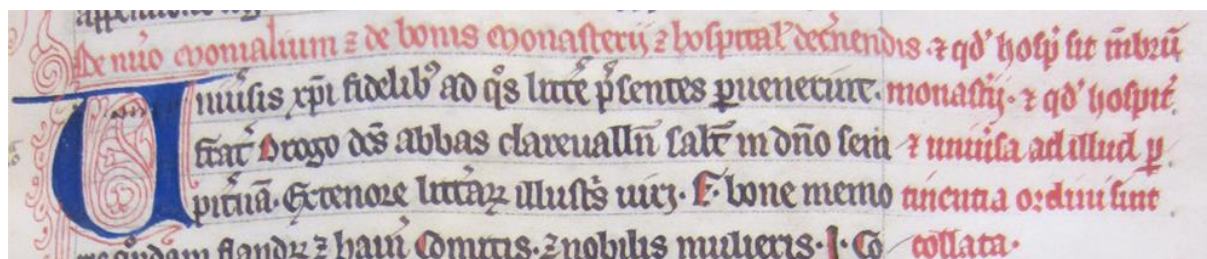
Hoewel beide cartularia sterk op elkaar gelijken, oogt het grotere exemplaar verzorgder dan het kleinere. We hebben hierboven reeds aangehaald dat de potloodlijnen van het liniëren in *Rooden Boeck I* nauwelijks nog zichtbaar zijn, terwijl ze in het kleinere cartularium erg duidelijk te zien zijn.

In *Rooden Boeck II* bleven af en toe bladzijden onbeschreven, alsof de scribent onzorgvuldig het folium omdraaide wanneer hij verder wou schrijven. Een voorbeeld daarvan zijn de lege verso- en rectozijde tussen oorkondeafschriften XLVII en XLVIII. In sommige gevallen eindigde een afschrift op de versozijde van een folium maar werd eronder nog plaats opengelaten. Op het eerstvolgende folium werd dit afschrift dan opgevolgd door het handschrift van een andere scribent, wat wijst op een zekere taakverdeling bij het cartulariseren, waarbij het voor zich spreekt dat de scribent van het eerste folium zijn of haar schrijfwerk niet precies op de laatste schrijfregel kon beëindigen. Anderzijds is het mogelijk dat deze blanco folia een verdere onderverdeling binnen de topografische indeling van het cartularium aangeven, zoals het geval is in het twaalfde-eeuwse *Liber feudorum maior* van de graven van Barcelona

¹³⁹ Het zijn deze uiterlijke kenmerken – het gebruik van de kleuren inkt en de soorten versieringen – die we eveneens terugvinden in de twee Gentse stadscartularia die beschreven werden onder hoofdstuk 4, deel 2, 1. Ontstaanscontext. Zie bijlage 7 voor beide stadscartularia en bijlage 6 voor een vergelijking met de cartularia van de Bijloke.

en het veertiende-eeuwse cartularium van de abdij van Averbode.¹⁴⁰ Voor sommige blanco folia in het kleinere cartularium van de Bijloke gaat dit op, maar in de meeste gevallen zijn er volledig of gedeeltelijk lege folia op willekeurige plaatsen. Deze onregelmatigheden komen ook voor in het *Liber feudorum maior*, hoewel ze daar uitzonderingen zijn.¹⁴¹ Omdat ze in het kleinere cartularium van de Bijloke frequent voorkomen, vermoeden we dat de onbeschreven folia veeleer een resultaat van de taakverdeling binnen het scriptorium of van de onzorgvuldigheid van de scribent waren.

Een derde indicatie van de grotere verzorgdheid van *Rooden Boeck I* zijn de woorden die buiten het schrijfvak geschreven werden. Het valt immers op dat dit in *Rooden Boeck II* vaker voorkomt dan in het grotere cartularium. Soms gaat het daarbij om een deel van de rubriektitel, maar andere keren staan ook delen van het oorkondeafschrift zelf *in margine* genoteerd. In dat geval schreef de scribent gewoon verder op de schrijfregel buiten het schrijfvak. Dit gebeurde zeventien keer in het kleine cartularium en slechts negen keer in het grotere.¹⁴² Voor de rubriektitels was de voorziene plaats in *Rooden Boeck I* slechts één keer te klein zodat er in de marge geschreven moest worden. In het kleinere cartularium telden we daarentegen achtentwintig zulke gevallen.¹⁴³ Meestal ging het daarbij echter om contemporaine toevoegingen door een andere scribent, die de oorspronkelijke rubriektitel uitbreidde, zoals op afbeelding 5.¹⁴⁴ Ook hier is het slordiger ogen van het kleinere cartularium dus een gevolg van een taakverdeling onder verschillende scribenten die elkaars werk verbeterden of aanvulden.

Afbeelding 5. Een contemporain aangevulde rubriektitel (*Rooden Boeck II*, oorkondeafschrift XIII)

Ten slotte zijn er nog de vele verbeteringen in het kleinere cartularium die ervoor zorgen dat het groot cartularium op het eerste zicht netter oogt. Bij het transcriberen kon de scribent bepaalde woorden of passages over het hoofd zien. Achteraf kon hij die in de marge bijschrijven, aangekondigd door een teken in de tekst dat in de marge, vlak voor het woord of de passage die hij vergat op te schrijven, herhaald werd. In het kleinere cartularium vinden we negentien zulke verbeteringen terug, terwijl dit in het grotere exemplaar slechts vier keer voorkomt. Hoewel de scribent woorden kon vergeten, hebben we ook enkele passages teruggevonden waarin hij woorden heeft geschreven die niet in het origineel voorkwamen. Afbeelding 6 toont een fragment uit oorkondeafschrift LXII in *Rooden Boeck II*, waarin twee keer een woord werd doorstreept: het woord 'miles' en later in de tekst 'meorum'. Beide woorden komen niet voor in de originele oorkonde E4, noch in *Rooden Boeck I*.

¹⁴⁰ A.J. Kosto, "The *Liber feudorum maior* of the counts of Barcelona: the cartulary as an expression of power", pp. 6-7; P.J.V. Dekkers, "Het archief van de abdij van Averbode onder het Ancien Régime. Analyse van administratie en archivering", p. 150.

¹⁴¹ A.J. Kosto, "The *Liber feudorum maior* of the counts of Barcelona: the cartulary as an expression of power", pp. 6-7.

¹⁴² We hebben enkel die woorden geteld waarbij meer dan drie letters buiten de marge geschreven werden.

¹⁴³ Twee keer gebeurde dat onderaan de pagina, waarna de rest van de rubriektitel op een ingebeelde extra schrijflijn onder de schrijfspiegel verder werd geschreven. Daarnaast zijn er nog twee gevallen, niet meegeteld hier, waarbij een deel van de rubriektitel in de marge werd geschreven, voorafgegaan door een teken wat ook op de bijhorende plaats in de titel zelf stond. In deze twee gevallen valt het echter niet uit te maken of het hier om een vergissing van de scribent ging, of om een foute schatting van de grootte van de open te laten plaats.

¹⁴⁴ In hoofdstuk 4, deel 2, 5. Paleografische analyse, hebben we deze scribenten respectievelijk kunnen identificeren als scribent 3 en scribent 1. Scribent 1 lijkt een leidinggevende of controlerende functie te hebben uitgeoefend in het vervaardigen van de cartularia.

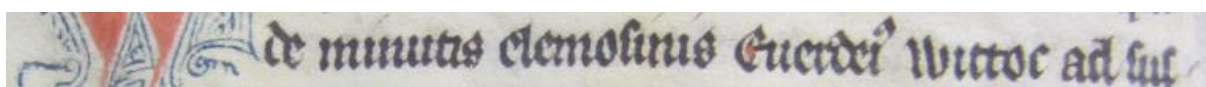

Afbeelding 6. Verbetering door middel van doorstreping (*Rooden Boeck II*, oorkondeafschrift LXII)

In het kleinere cartularium werden op die manier achttien keer één of meerdere woorden doorstreept die nooit in het grotere exemplaar werden overgenomen. In twee van die achttien doorstreepte woorden of passages, gebruikte de scribent een combinatie van een stippellijn en doorstreping. In *Rooden Boeck I* zien we geen enkele verbetering door middel van een doorstreping. Wanneer de scribent daarentegen een echte schrijffout had geschreven, kon hij een stippellijn plaatsen onder het foutieve woord en de verbetering vervolgens in de marge schrijven, zoals in afschrift XXVI in *Rooden Boeck II*, te zien in afbeelding 7. Het valt op dat deze fout niet voorkomt in het grotere cartularium. Zulk een schrijffout komt overigens slechts eenmalig voor in het kleinere exemplaar, terwijl schrijffouten in het grotere exemplaar volledig ontbreken.

Afbeelding 7. Verbetering door middel van stippellijn (*Rooden Boeck II*, oorkondeafschrift XXVI)

Afbeelding 8. Correct afschrift (*Rooden Boeck I*, oorkondeafschrift XXVI)

Wat wel voorkomt in *Rooden Boeck I*, is het invoegen van woorden in het schrijfvak zelf, wanneer die vergeten werden, op de plaats tussen twee schrijfregels waar de woorden moesten staan. Dit komt zeven keer voor in het grotere cartularium. Deze manier van verbeteren komt evenwel frequenter voor in het kleinere cartularium, met zesentwintig zulke verbeteringen. Zowel de verbeteringen door middel van stippellijnen als het doorstrepen van foutieve woorden, die beide niet voorkomen in het grotere cartularium, pleiten ervoor dat dat het kleinere cartularium vóór het grotere werd vervaardigd en mogelijk zelfs als voorbeeld bij het vervaardigen van het grotere cartularium heeft gediend.

4. Inhoud en structuur

4.1. Archiefordening

De laatmiddeleeuwse cartularia van de Bijloke zijn erg gebruiksvriendelijk, niet alleen voor de middeleeuwse gebruikers ervan, maar ook voor ons als onderzoekers in de eenentwintigste eeuw. Beide codices werden immers voorzien van een uitgewerkte index met een rubricering die het consulteren van bepaalde afschriften in de codices enorm vereenvoudigt. In tegenstelling tot andere cartularia uit vroegere eeuwen zijn de cartularia van de Bijloke dan ook typische voorbeelden van de zogenaamde consultatieliteratuur.¹⁴⁵

¹⁴⁵ Een voorbeeld daarvan is het cartularium van Marmoutier (elfde eeuw), dat bestudeerd werd door Dominique Barthélemy. Hij stelt dat dit cartularium vrij wanordelijk is, een interne volgorde mankeert en geen enkele soort van index bevat zodat het cartularium erg gebruiksonvriendelijk is. Zie D. Barthélemy, "Note sur les cartulaires de Marmoutier (Touraine) au XIe siècle", in: O. Guyotjeannin, L. Morelle en M. Parisse, eds. *Les cartulaires: actes de la table ronde organisée par l'Ecole nationale des chartes et le G.D.R. 121 du C.N.R.S. (Paris, 5-7 décembre 1991)*, Parijs, Ecole des chartes, 1993, pp. 247-259. De voornaamste kenmerken en de ontstaanscontext van de referentie- of consultatieliteratuur in de dertiende eeuw werden besproken in hoofdstuk 1, 2.3. Referentie- of consultatieliteratuur.

De index wordt voorafgegaan door een korte duiding bij de archivalische ordening van de in de cartularia overgenomen oorkonden:

In fenestra deforis assignata cum A habentur littere ab I usque ad XXVIII.
In fenestra cum B habentur littere de XXIX usque LXV.
In fenestra cum C habentur littere de LXVI usque XC.
In fenestra cum D habentur littere de XCI usque CXIII.
In fenestra cum E habentur littere de CXIII usque CXXXVII.
In fenestra cum F habentur littere de CXXXVIII usque CLXIII.
In fenestra cum G habentur littere de CLXIII usque CLXXXVII.
In fenestra cum H habentur littere de CLXXXVIII et deinceps.

Hoogstwaarschijnlijk verwijzen deze *fenestrae* naar acht laden van een kast waarin alle oorkonden in de veertiende-eeuwse Bijloke bewaard werden.¹⁴⁶ Op de eerste pagina van *Rooden Boeck I* vinden we een aanvulling – deels overgenomen van het titelblad van het zeventiende-eeuwse cartularium van de Bijloke – die meer uitleg geeft bij de indeling in de ladekast:

Desen bouck es uut de lade gheteekent ende toebehoorende inde Byloke ende is ghenaeemt den rooden boeck als staet in d'eneghe aude notitien. Inhaudende copie van den principaelste brieuen van ons clooster ende hospitaal. Item om d'origenele brieuen lichtelick te comen vinden is hier ghestelt in wat laede de zelue ligghen in het contoorken boven ende op elcken brief staet de letter daer mede de laede gheteekent is daer sij in ligghen.¹⁴⁷

Hieruit kunnen we afleiden dat de ladekast in de zeventiende eeuw, en misschien ook voorheen, op de bovenste verdieping van het klooster bewaard werd. Verder vermeldt deze aanvulling ons dat de laden van de kast elk voorzien waren van een letter, in dit geval de letters A tot en met H, wellicht in een venstertje aan de buitenzijde van elke lade. In die laden zaten de voornaamste oorkonden van het klooster en het hospitaal, die elk ook getekend waren met een Romeins cijfer van I tot CLXXXVII.

We kunnen ons de vraag stellen of deze laatmiddeleeuwse rangschikking overgenomen en dus weerspiegeld werd in latere klasseringen van het archief. Op dit moment worden de oorkonden van de Bijloke immers bewaard in blauwe kartonnen dozen die elk een alfabetische letter dragen, net zoals de laatmiddeleeuwse ladekast die minstens tot de zeventiende eeuw fungeerde als bewaarplaats van de oorkonden. De hedendaagse rangschikking is een chronologische: zo worden in doos A de vroegste oorkonden van de Bijloke bewaard, en ook binnen de dozen werden de oorkonden op chronologische wijze gerangschikt.¹⁴⁸ Om te achterhalen of de hedendaagse rangschikking, die ten minste dateert van 1881, het jaar waarin Jean Baptiste Lavaut een inventaris van de oorkonden van de Bijloke opstelde, gebaseerd is op de laatmiddeleeuwse, legden we de eerste tien rubrieken uit de index van de cartularia naast de originele oorkonden. Deze eerste rubrieken werden in de late middeleeuwen immers bewaard in *fenestra A*.¹⁴⁹

¹⁴⁶ De oorkonden van de abdij van Averbode werden tot in de achttiende eeuw eveneens in drie verschillende laden opgeborgen. P.J.V. Dekkers, "Het archief van de abdij van Averbode onder het Ancien Régime. Analyse van administratie en archivering", pp. 150-152. Over bewaarplaatsen en beschermingsmaatregelen voor het behoud van oorkonden en manuscripten in de middeleeuwen, zie J. Stiennon, "Considérations générales sur la bibliothéconomie et l'archivistique médiévales", in: *Scriptorium: international review of manuscript studies*, 50 (1996), 2, pp. 229-238.

¹⁴⁷ Deze tekst komt ook voor in *Rooden Boeck II*, al is ze daar ietwat aangepast: in het midden werd een passage toegevoegd over het feit dat dit cartularium in 1637 'in Vlaemsche taele' vertaald werd door Petrus Fierens, biechtvader van het klooster.

¹⁴⁸ Zie bijlage 1, waarin een overzicht van de inhoud van dozen A tot en met H werd gegeven.

¹⁴⁹ De hedendaagse rangschikking van het archief werd vermoedelijk doorgevoerd door Jean Baptiste Lavaut zelf. Deze rangschikking kan geraadpleegd worden in zijn *Inventaire des archives de l'abbaye de la Byloke, 1164-1807*.

Nummer	Datum	Oorkonde	Nummer	Datum	Oorkonde
I	1229	B23	VI	1228	B14
II	1228	B15	VII	1235	D2
III	1228	B9	VIII	1234	C47
IIII	1228	B17	IX	1238	D16
V	1228	B13	X	1236	D8

Tabel 1. De eerste tien afschriften in de cartularia en de bijhorende oorkonden

Wanneer we tabel 1 bekijken, blijkt dat de hedendaagse ordening niet overeenkomt met de laatmiddeleeuwse: de bijhorende oorkonden worden immers niet bewaard in doos A. Hieruit blijkt meteen ook dat de laatmiddeleeuwse archiveringsprincipes van de Bijloke niet van chronologische aard waren, in tegenstelling tot de huidige rangschikking van de oorkonden.

4.2. Index

Na het folium waarop de *fenestrae* vermeld worden, vat de eigenlijke index aan waarin alle rubriektitels van het cartularium overgenomen werden. Links staan telkens de rubrieknummers in numeriek oplopende volgorde genoteerd met rechts de bijhorende titel van de oorkonde. Bovendien zijn bij aanvang van een nieuwe *fenestra* ook de verluchte letters A tot H weergegeven. De rubriektitels in de index lijken op het eerste zicht grotendeels overeen te komen met de rode rubriektitels bij de oorkondeafschriften in de rest van de cartularia. Enkel de afkortingen in de titels komen niet altijd overeen zoals bij oorkonde I, waarbij we in de index de afkorting 'gnale' kunnen lezen, terwijl in de rubriektitel boven het afschrift 'generale' voluit werd geschreven. Soms gebeurt dit ook andersom, bijvoorbeeld bij oorkonde II: in de rubriektitel werd 'eius' afgekort als 'ei' terwijl het volledige woord geschreven werd in de index. Daarnaast werden af en toe kleine aanpassingen in de woordvolgorde doorgevoerd: zo lezen we 'cysterciensis ordinis' in de rubriektitel bij oorkondeafschrift I, wat in de index omgedraaid werd tot 'ordinis cysterciensis'.

Naast de rode Romeinse nummering in de index werden er in bruine inkt kapitaalletters geschreven. Deze letters werden eveneens in het cartularium overgeschreven naast die Romeinse cijfers. Tabel 2 geeft een overzicht van de kapitaalletters en het aantal oorkondeafschriften dat onder die letters ressorteert in de index. We hebben ze daarbij gerangschikt volgens de volgorde waarin ze in de index verschijnen.

Letter	Aantal bijhorende afschriften	Letter	Aantal bijhorende afschriften
X	25	V	4
W	50	S	16
G	9	M	14
F	10	B	19
K	10	E	8
T	13	R	1

Tabel 2. De kapitaalletters en het aantal bijhorende afschriften in de cartularia

Daarnaast zijn er acht afschriften die geen kapitaalletter toebedeeld kregen. Dit is geen vergissing vanwege de scribent die deze kapitaalletters aan de index van het cartularium toevoegde, aangezien ze ook in de rest van het cartularium naast dezelfde afschriften ontbreken.

Wat de precieze betekenis van deze kapitaalletters is, is onduidelijk. Ten eerste komen de letters door elkaar voor in de index, zodat ze niet kunnen gediend hebben als een soort interne categorisering van het cartularium. Ten tweede werden oorkonden van diverse aard gegroepeerd onder één letter: zo bevat de letter W oorkonden van abten, bisschoppen, maar ook oorkonden van de burggraven van Gent en de graven van Vlaanderen. Enkel de letter X is hierop een uitzondering: alle pauselijke bullen werden verzameld onder de letter X, en werden, op de allereerste oorkonde in het cartularium na,

tezamen gegroepeerd in de cartularia. Ten slotte valt er ook geen inhoudelijke groepering op te merken bij de keuze van de letters: verschillende kapitaalletters bevatten bijvoorbeeld oorkonden die te maken hebben met tienden. Els De Paermentier vermoedt dan ook dat deze referentieletters mogelijk verwijzen naar een oorkondeboek dat niet werd overgeleverd. Een andere mogelijkheid is dat de letters opgetekend werden door de scribent die verantwoordelijk was voor het zeventiende-eeuwse cartularium, waarbij deze letters getuigen zijn van een herklassering van het archief in de zeventiende eeuw.¹⁵⁰ Gedurende het onderzoek bleek vooral die laatste hypothese erg geloofwaardig. Ten eerste blijkt duidelijk dat deze bruine kapitaalletters op een later tijdstip werden toegevoegd. In de index van het kleinere cartularium werden de bruine kapitaalletters soms tussen het rubrieknummer en de titel geschreven, zelfs al was daar weinig plaats voor. In die gevallen zien we dat de bruine kapitaalletter de andere letters overlapt waarbij de bruine inkt de bovenste en dus de meest recente laag inkt is. Daarnaast hebben we oorkonden teruggevonden waarop *in dorso* geen enkele kapitaalletter geschreven werd, hoewel deze oorkonden toch overgenomen werden in de cartularia. Een voorbeeld daarvan is oorkonde D13 die overgenomen werd onder afschrift XXXII dat onder de kapitaal T ressorteert.¹⁵¹ Op de rugzijde van D13 zien we echter geen enkele kapitaalletter. Hetzelfde geldt voor oorkonde D20 die overgenomen werd onder afschrift CVII met kapitaalletter K. Dat meerdere oorkonden *in dorso* de correcte kapitaalletter missen, kan erop wijzen dat die letters pas op een later tijdstip zijn toegevoegd en dat de archivaris af en toe enkele oorkonden over het hoofd zag. Daarenboven is het opvallend dat geen enkele oorkonde met kapitaalletter B bewaard bleef. In totaal zijn er slechts 31 oorkondeafschriften uit het cartularium waarvoor geen originele oorkonde bewaard werd en het is opvallend dat 19 ervan onder de letter B ressorteerden. Deze vaststellingen kunnen de hypothese van een latere herklassering van het archief bevestigen, waarbij de oorkonden ingedeeld werden volgens de kapitaalletters, mogelijk in dozen. Later konden er archivalische verliezen optreden (vrijwillig of accidenteel), waarbij alle tezamen gegroepeerde oorkonden met de letter B verloren gingen.

4.3. Oorkondeafschriften

Na de index volgen de afschriften van originele oorkonden. Hoeveel oorkonden een cartularium bevat, is afhankelijk per cartularium. Sommige cartularia tellen een honderdtal oorkonden, andere duizend.¹⁵² In de oorspronkelijke versie van beide cartularia werden er 187 oorkonden overgenomen die genummerd werden van I tot CLXXXVII. Daarvan dateert de oudste oorkonde van 1204 en de jongste van 1301.¹⁵³ We spreken over een oorspronkelijke versie omdat er op latere tijdstippen enkele oorkonden aan toegevoegd werden. Dit is niet uitzonderlijk: cartularia werden geregeld aangevuld. Dit gebeurde echter niet altijd: er bestaan immers veel cartularia die nooit ge-update werden. Wanneer ze toch aangevuld werden, kon dit op een onregelmatige dan wel regelmatige basis gebeuren.¹⁵⁴

Wanneer we de aanvullingen in beide cartularia vergelijken, zien we dat de codices van elkaar afwijken. De enige gelijkenis die we terugvinden is de later bijgeschreven rubriektitel CLXXXVIII waarvan het handschrift in beide cartularia gelijk is. Het afschrift van deze oorkonde ontbreekt echter in beide codices. In *Rooden Boeck I* vinden we na de laatste oorkonde twee afschriften terug die door

¹⁵⁰ E. De Paermentier, "Dorsalen als indicatoren voor het archiefbewustzijn in drie cisterciënzerinnenkloosters: de oorkonden van de Bijloke te Gent en de kloosters van Flines en Marquette (dertienste - eerste helft zestiende eeuw)", p. 31.

¹⁵¹ Archiefstuk D13 werd uitgegeven in J. Walters, *Geschiedenis der zusters der Bijloke te Gent*, III, pp. 296-297.

¹⁵² M. Bourin, "Conclusion", in: D. Le Blévec, ed. *Les cartulaires méridionaux*, Parijs, Ecole des chartes, 2006; pp. 297-298.

¹⁵³ Van de overgeschreven oorkonden die in het huidige archief bewaard worden, is G25 echter het jongste document. De inhoud van dit afschrift dateert van 1298. Er werd geen origineel bewaard van het oorkondeafschrift dat van 1301 dateert.

¹⁵⁴ G. Declercq, "Originals and cartularies: the organization of archival memory (ninth-eleventh centuries)", p. 154; M. Bourin, "Conclusion", pp. 260-261.

eenzelfde hand geschreven werden en genummerd zijn als CLXXXVIII en CLXXXIX.¹⁵⁵ De inhoud en rubriektitel van de eerste komen echter niet overeen met de later toegevoegde rubriektitel in de index. We kunnen duidelijk zien dat deze oorkonden niet tot het oorspronkelijke cartularium behoorden aangezien ze veel minder verzorgd ogen en door een andere hand geschreven werden dan de veertiende-eeuwse afschriften: ze zijn slechts in één soort inkt geschreven, hebben geen verluchte initialen en de rubriektitels werden enkel onderstreept. Na deze twee afschriften werd er in een ander handschrift in het Nederlands een kennisname van een pauselijke bulle uit 1595 geschreven. Deze transcriptie kreeg het nummer CXC. Vervolgens werden twee papieren documenten uit 1634 en 1635, ook in het Nederlands, met een groene draad genaaid aan weerszijden van één vel perkament. Beide transcripties kregen geen Romeins cijfer toebedeeld. In totaal werden aan het grote cartularium dus nog vijf extra oorkonden op een later tijdstip toegevoegd. Ook in *Rooden Boeck II* werden op latere tijdstippen oorkonden aan het cartularium toegevoegd. Dit gebeurde in deze codex niet enkel achteraan: reeds vóór oorkonde I verschijnen er nog drie aanvullingen die niet voorkomen in het grotere exemplaar en door een andere hand geschreven werden dan de rest van de codex. De eerste daarvan is een volledig afschrift in een geposeerd handschrift dat sterk lijkt op het handschrift van scribent 1, maar met een dikkere pen geschreven werd.¹⁵⁶ De twee andere zijn slechts kennisnamen dat er bepaalde oorkonden uitgevaardigd werden, zonder dat de tekst van die oorkonden overgeschreven werd. Deze twee nota's werden in een cursiever schrift geschreven en werden pas later toegevoegd aan het cartularium. Aan het einde van het cartularium werd er één extra oorkonde ingeschreven die niet in het grotere exemplaar te vinden is en op het eerste zicht door dezelfde hand opgesteld is dan de twee kennisnamen in het begin van het cartularium. Het gaat hier om vijf bladzijden tekst van één oorkonde, daterend van 1403. De rubriektitel werd hier aangeduid door deze tekst een grotere linkermarge te geven dan de rest van de tekst.

Dat in beide cartularia verschillende oorkonden op een later tijdstip werden overgeschreven, zou kunnen wijzen op een verschillende bewaarplaats van beide cartularia.¹⁵⁷ De bijgeschreven oorkonden in het kleinere cartularium hebben immers alle betrekking op het hospitaal of de abdij van de Bijloke, wat erop wijst dat dit cartularium wellicht in de Bijloke bewaard werd. De toevoegingen in *Rooden Boeck I* zijn daarentegen eerder van algemene aard. De eerste drie pauselijke bullen die later toegevoegd werden, handelen immers over algemene zaken met betrekking tot de cisterciënzerorde, zonder een specifiek klooster te vermelden. De eerste twee afschriften, die als CLXXXVIII en CLXXXIX genummerd werden, vinden we echter terug in het Bijlokearchief: document E39 bevat een afschrift van beide bullen. De originelen hiervan werden volgens de rubriektitels in de cartularia in het klooster van Doornzele bewaard ('Originale habetur in monasterio de Dorizeele').¹⁵⁸ In de laatste twee ingenaaide documenten, afschriften van oorkonden uit een wereldlijk milieu, wordt de Bijloke echter wel vernoemd. Het transcriberen van verschillende oorkonden in beide codices leert ons voornamelijk niets meer over een mogelijke andere bewaarplaats van het tweede cartularium.

De interne volgorde van de oorspronkelijke oorkondeafschriften in het cartularium werden bepaald door de lokale noden en gewoonten. Een cartularium is immers steeds een resultaat van individuele beslissingen van abten, bisschoppen, archivariissen of andere personen die zich met een bepaalde situatie geconfronteerd zagen en beslisten, met behulp van een cartularium, dit probleem op te lossen of de confrontatie met de realiteit aan te gaan. De interne volgorde van de

¹⁵⁵ Latere toevoegingen werden echter niet altijd na de oorspronkelijke afschriften neergeschreven: in het eerste cartularium van Pontigny, daterend uit de twaalfde en dertiende eeuw, werden de meeste aanvullingen immers in het boek zelf geschreven, onderaan de folia. Veelal ging het daarbij om latere bevestigingen van bepaalde oorkonden, waarop de scribent de bevestigingen bijschreef onderaan de folia van deze oorkonden. M. Garrigues, *Le premier cartulaire de l'abbaye cistercienne de Pontigny (XIIe-XIIIe siècles)*, Parijs, Bibliothèque nationale, 1981, p. 50.

¹⁵⁶ Zie hoofdstuk 4, deel 2, 5. Paleografische analyse.

¹⁵⁷ Zie ook hoofdstuk 4, deel 2, 1. Ontstaanscontext, waarin reeds geopperd werd dat de cartularia in de late middeleeuwen op verschillende plaatsen bewaard werden.

¹⁵⁸ Voor het klooster van Doornzele, zie U. Berlière e.a. *Monasticon belge. 7: Province de Flandre Orientale*, Luik, Centre national de recherches d'histoire religieuse, 1977, III, pp. 287-306.

oorkondeafschriften was dan ook afhankelijk van de context waarin het cartularium opgesteld werd.¹⁵⁹ De cartularia van de Bijloke werden volgens een geografische ordening gerangschikt, zoals vaker voorkwam in de late middeleeuwen: de oorkonden werden grotendeels gerangschikt volgens de belangrijkste plaatsen waar de Bijloke eigendommen of inkomsten had. Binnen deze geografische verdeling valt echter geen onderverdeling te bespeuren: de oorkonden lijken zeer willekeurig te zijn overgenomen zonder een alfabetische, chronologische of hiërarchische volgorde binnen de geografische rangschikking. Dat de ordening in de cartularia van de Bijloke topografisch van aard is, komt overeen met de context waarin ze ontstaan zijn. We hebben reeds aangetoond dat de Bijloke in de dertiende en veertiende eeuw herhaaldelijk haar domeinen moest verdedigen tegen enkelingen die ze probeerden af te nemen.¹⁶⁰ De cartularia kunnen als een middel tot verweer in dit domeinbeheer van de Bijloke hebben gediend, waarbij een topografische schikking van de oorkonden de meest logische keuze was.

5. Paleografische analyse

Door het aantal handen in de cartularia te bestuderen, kunnen we meer te weten komen over de manier waarop de cartularia tot stand zijn gekomen. Cartularia konden immers vervaardigd worden door één enkele scribent maar ook door samenwerking van verschillende scribenten.¹⁶¹ Wanneer we een aanwijzing vinden van een samenwerking van verschillende scribenten, kan dat ons iets zeggen over de praktijken binnen het scriptorium waarin de cartularia van de Bijloke vervaardigd werden.¹⁶² In dit paleografisch luik zullen we ten eerste het aantal handen binnen elk cartularium onderzoeken. Vanzelfsprekend werden de oorkonden die naderhand pas werden toegevoegd aan het cartularium door een andere hand geschreven. We zullen ons hier dan ook beperken tot een paleografische studie van de tekstdelen die oorspronkelijk, in het begin van de veertiende eeuw, in de cartularia aanwezig waren. Daarnaast zullen we onderzoeken of de handen van beide cartularia overeenkomen en met andere woorden, of er één of meerdere scribenten verantwoordelijk waren voor de vervaardiging van beide cartularia. Concreet zullen we dit proberen na te gaan aan de hand van de lettervormen. Zeer dankbare indicatoren in de vergelijking van handen zijn bepaalde ligaturen zoals de 'st', de apices van onder meer de letters 'm' en 'n' en de ductus van letters zoals de 'g'.

Het grotere cartularium werd door één hand opgetekend door iemand die we scribent 1 zullen noemen: deze scribent schreef zowel de index als alle rubriektitels en oorkondeafschriften. De enige uitzondering daarop is de later bijgeschreven rubriektitel van CLXXXVIII, geschreven door scribent 2. We weten dat deze titel later bijgeschreven werd in deze codex omdat in *Rooden Boeck I* het rode rubrieknummer ontbreekt, alsook de initiaal in het begin van het afschrift, die in een andere kleur inkt geschreven moest worden. Dit toont aan dat deze decoraties op een ander tijdstip opgetekend werden dan de afschriften zelf. Bovendien wijst het feit dat het afschrift, inhoudelijk overeenkomstig met rubriektitel CLXXXVIII, in beide cartularia ontbreekt, erop dat deze toevoeging inderdaad op een later tijdstip gebeurde, hoewel dit wellicht niet veel later gebeurde, in tegenstelling tot andere latere toevoegingen. Om die reden is het de moeite waard om cartulariumhand 2 toch te vermelden.

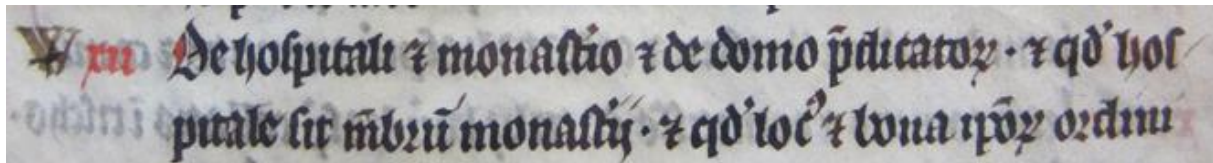
¹⁵⁹ G. Declercq, "Originals and cartularies: the organization of archival memory (ninth-eleventh centuries)", p. 170.

¹⁶⁰ Zie hoofdstuk 3, 2.3. Domeinbeheer.

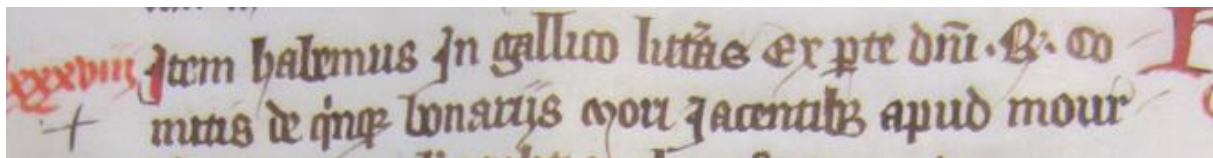
¹⁶¹ Een voorbeeld van een handschrift dat door een samenwerking van scribenten tot stand kwam, is het Comburgse handschrift dat in de eerste helft van de vijftiende eeuw vervaardigd werd in een klein stedelijk scriptorium te Gent. Zie H. Brinkman en H. Mulder, "Recht, historie en schone letteren: het arbeidsterrein van een Gents kopiistencollectief", pp. 27-78 waarvan in het bijzonder pp. 60-61.

¹⁶² We spreken hier bewust niet over een scriptorium in de Bijloke, omdat we niet met zekerheid weten of de cartularia in de Bijloke zelf vervaardigd werden. We hebben reeds aangetoond dat er waarschijnlijk een verband is met het Gentse stadsbestuur, die bovendien mogelijk zelf een atelier inschakelden om de cartularia te vervaardigen (zie hoofdstuk 4, deel 2, 1. Ontstaanscontext). Verder onderzoek kan hopelijk aantonen waar de cartularia van de Bijloke vervaardigd werden.

Desalniettemin kunnen we stellen dat, in het algemeen, het oorspronkelijke cartularium door één scribe vervaardigd werd.

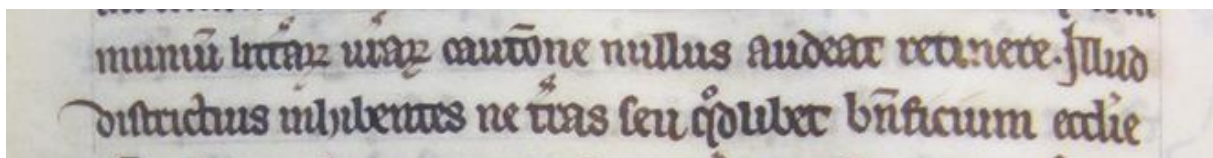

Afbeelding 9. Cartulariumhand 1

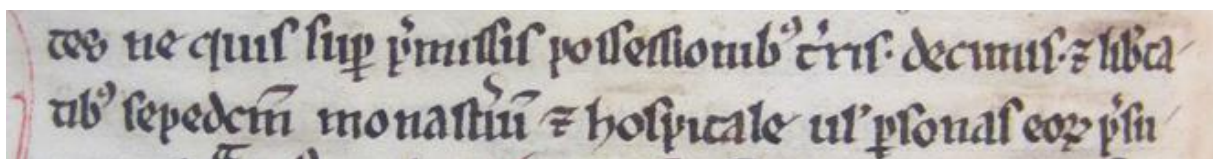

Afbeelding 10. Cartulariumhand 2

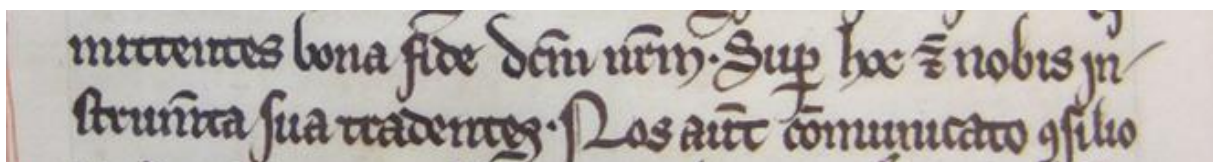
In tegenstelling tot het grotere exemplaar, werd het kleinere cartularium door meerdere handen geschreven. Wanneer we dezelfde scribe 2 meetellen die ook hier enkel rubriektitel CLXXXVIII heeft geschreven, werd het kleinere cartularium door vijf verschillende handen geschreven. Omdat de bijdrage van scribe 2 verwaarloosbaar is en bovendien op een later tijdstip plaatsvond, stellen we dat dit cartularium door vier handen vervaardigd werd. Opmerkelijk is dat ook scribe 1 heeft meegeschreven aan dit cartularium. Deze scribe 1, die verantwoordelijk was voor de vervaardiging van het gehele grotere cartularium, heeft in het kleinere cartularium de index geschreven. Daarnaast heeft hij of zij ook enkele oorkondeafschriften neergeschreven in het eerste deel van het cartularium, al lijkt deze scribe in dit deel vooral de rubriektitels en eventuele aanvullingen ervan voor zijn of haar rekening te hebben genomen.

Afbeelding 11. Cartulariumhand 3

Afbeelding 12. Cartulariumhand 4

Afbeelding 13. Cartulariumhand 5

Het eerste deel van het cartularium werd grotendeels, op meerdere rubriektitels en enkele oorkondeafschriften na, door scribe 3 geschreven. Deze hand is in schrifttype identiek aan die van scribe 1, maar kenmerkt zich door een soepeler, ronder en meer verbonden handschrift. Af en toe wordt deze hand niet alleen door scribe 1 maar ook door scribe 4 afgewisseld, die beide enkele rubriektitels en oorkondeafschriften verzorgd hebben. Wanneer deze handen het werk van scribe 3 overnamen, lijkt niet op systematische wijze bepaald te zijn geweest. In sommige gevallen schreef

scribent 1 slechts één oorkonde op, waarvoor scribent 3 enkele schrijfgeregels had opengelaten op het blad. Een voorbeeld daarvan is oorkondeaafschrift XCVIII, waarbij scribent 3 tien regels openliet. De tekst die de andere scribent moest schrijven was echter te lang, zodat hij of zij de tekst dichter opeen heeft moeten neerschrijven en elf regels heeft geschreven op de voorziene plaats. In andere gevallen kon een scribent in het midden van een afschrift het werk van een ander overnemen, zonder dat de tekst op een nieuwe bladzijde begon. Scribent 3 lijkt zijn of haar werk te hebben stilgelegd in het midden van afschrift LXXXIX waarna scribent 4 de rest van het afschrift afwerkte. Deze scribent schreef dan verder tot en met de versozijde van het folium, waarna scribent 3 het werk weer opvatte bij het beginnen van de nieuwe bladzijde. Soms werd er bij de overschakeling naar een nieuwe hand (en dus een nieuwe scribent) ruimte opengelaten. Dat is het geval voor rubriek C, waar de onderste helft van de rectozijde opengelaten werd. Op de versozijde vatte scribent 5 zijn of haar schrijfwerk aan. Dit oorkondeaafschrift is overigens het enige in heel het cartularium waarin we cartulariumhand 5 terugvinden. Na oorkondeaafschrift C werd de rest van het cartularium volledig door scribent 1 geschreven. Dit is overigens de enige scribent die begaan was met het werk van de boekbinder: net zoals in het grotere cartularium schreef hij of zij de reclamen op, waardoor de boekbinder wist welke katernen mekaar moesten opvolgen.

Niet alleen zijn we zeker dat er een bepaalde taakverdeling was bij het vervaardigen van het kleinere cartularium: we kunnen met enige voorzichtigheid zelfs stellen dat er één scribent was, namelijk scribent 1, die binnen het scriptorium een leidinggevende rol heeft vervuld.¹⁶³ Het lijkt er immers sterk op dat hij of zij achteraf het werk van de anderen gecontroleerd heeft: we hebben reeds aangehaald dat het scribent 1 was die de rubriektitels van anderen achteraf aanvulde.¹⁶⁴ Bovendien zien we dat er in het kleinere cartularium een folium – het folium waarop oorkondeaafschrift LV begint, die normaliter geschreven werd door scribent 3 – weggesneden en vervangen werd door een andere, geschreven door scribent 1. We weten dat het hier niet om een kimblad gaat waaraan men achteraf een vergeten afschrift vasthechtte, omdat er op het reepje perkament dat mee ingebonden werd in de codex nog krullen van een vorige foliumversiering te zien zijn. Aan dit stuk perkament werd het nieuwe blad vastgehecht door middel van een koordje. Scribent 1 heeft daarenboven moeite gedaan om het oorspronkelijke folium op een gepaste wijze te vervangen: dat blijkt uit het feit dat de scribent op de versozijde eerst in eigen grootte schreef, maar op de laatste vier regels de spatiëring in die mate aanpaste opdat de tekst op de volledige pagina zou passen en de tekst van de volgende rectozijde er mooi op zou volgen. In ieder geval was het scribent 1 die het oorspronkelijke folium de moeite waard vond om deze te vervangen. De eerste mogelijkheid is dat dit folium danig beschadigd was, al is het onwaarschijnlijk dat er, tijdens het vervaardigen van het cartularium, onherstelbare schade aan één folium toegebracht werd. Het is eerder waarschijnlijk dat scribent 1, na het boekbinden bij een overlezing van zijn of haar werk, niet tevreden was met dit folium dat door scribent 3 geschreven werd – waarbij de scribent misschien inktvlekken had gemaakt of te veel fouten had geschreven – en besloot het eigenhandig te vervangen. Daarnaast is het eveneens mogelijk dat scribent 1 de verantwoordelijke is voor de vele verbeteringen in het kleinere cartularium, te denken aan de doorstrepingen waarvan we de hand niet kunnen achterhalen. Ten slotte heeft scribent 1 in het kleinere cartularium ook de index neergeschreven, wat er mogelijk op wijst dat deze scribent betrokken was met de archiefpraktijken binnen de Bijloke of op zijn minst de wensen van de archivaris met betrekking tot het cartulariseren overbracht aan het scriptorium waarin de cartularia vervaardigd werden.

¹⁶³ De leidinggevende rol kon binnen een scriptorium overgedragen worden op verschillende scribenten en kon verschillen per opdracht. Brinkman en Mulder konden voor de vervaardiging van het uit drie delen bestaande Comburgse handschrift aantonen dat drie kopiisten hierin werkzaam waren, maar dat geen van de drie daarin een vaste leidinggevende rol had. In één handschrift leek de ene scribent de eindredactie voor zijn rekening genomen te hebben, terwijl in een ander handschrift een andere scribent hiervoor verantwoordelijk was. Zie H. Brinkman en H. Mulder, "Recht, historie en schone letteren: het arbeidsterrein van een Gents kopiistencollectief", p. 61.

¹⁶⁴ Zie hoofdstuk 4, deel 2, 3. Vergelijking van de cartularia.

Deel 3. Originele oorkonden

1. Productie en bewaring

In totaal werden er 396 documenten door het abdijhospitaal van de Bijloke overgeleverd, waarvan het oudste document dateert van 1164 en het jongste van 1350.¹⁶⁵

Doos	Periode	Aantal
A	1164 – 1227 ¹⁶⁶	33
B	1227 – 1230	50
C	1231 – 1234	60
D	1234 – 1240	64
E	1241 – 1246	59
F	1247 – 1275	49
G	1276 – 1299	28
H	1301 – 1350	53

Tabel 3. Huidige rangschikking van het archief

In het onderzoek naar de oorkonden van de Bijloke moeten we uiteraard steeds rekening houden met het feit dat niet alle oorkonden bewaard werden. Ongetwijfeld heeft ook dit archief accidentele of doelbewuste archivalische verliezen geleden. We kunnen dit met zekerheid achterhalen aangezien er oorkonden in de cartularia overgeschreven werden die niet terug te vinden zijn in het overgeleverde archief van de Bijloke. Het cijfermateriaal dat in deze masterscriptie aan de basis ligt van statistieken, is dus mogelijk geen weerspiegeling van de middeleeuwse realiteit en kan dus slechts ter indicatie aangehaald worden en niet als sluitend bewijsmateriaal.

2. Overgeleverde documenten

2.1. Typologie

Binnen de groep documenten die bewaard werd, kunnen we verschillende soorten documenten onderscheiden. Het merendeel van de bewaarde documenten zijn gezegelde oorkonden. Oorkonden zijn het resultaat van het opschriftstellen van een bepaalde rechtshandeling of rechtsfeit door een oorkonder, gericht aan een ruim publiek, in de tekst vaak omschreven als ‘omnibus presentes litteras inspecturis’, te vertalen als ‘aan allen die deze brieven zullen lezen’.¹⁶⁷

Er zijn echter ook veel afschriften van deze oorkonden bewaard gebleven. Deze afschriften konden contemporain zijn, maar het archief bevat eveneens kopieën uit later eeuwen. We weten dat het afschriften zijn omdat dit in vele gevallen door een aantekening op het document verraden wordt, zoals door het woord ‘transcriptum’ of een rode kapitaal C. Vaker zien we echter een Nederlandse vermelding zoals ‘copie van CXXIII’ op de rugzijde van document D32. Deze volkstalige vermeldingen dateren echter niet uit de veertiende eeuw. Andere laatmiddeleeuwse aantekeningen zoals ‘Hanc litteram habent scabini Gandenses’ op de voorzijde van document A15 en ‘Originale habetur in Boscho’

¹⁶⁵ Uiteraard werden er nog oorkonden overgeleverd uit latere perioden, zoals onder andere aangegeven werd in de inventaris van Lavaut, *Inventaire des archives de l'abbaye de la Byloke, 1164-1807*. In het kader van deze masterscriptie werden echter enkel de dozen A tot en met H bestudeerd en in kaart gebracht, aangezien H de laatste doos is die een document bevat dat betrekking heeft op de laatmiddeleeuwse cartularia. Voor een overzicht van de bestudeerde documenten en de voornaamste eigenschappen ervan, verwijzen we graag naar bijlage 1.

¹⁶⁶ Doos A bevat echter ook één ongenummerd document dat dateert van 1246.

¹⁶⁷ M.T. Clanchy, *From memory to written record: England 1066-1307*, p. 64.

op de rugzijde van C20 zijn af en toe ook terug te vinden. Zulke aantekeningen vertellen ons dat het origineel op het moment van archiveren elders bewaard werd, wat mogelijk een verband tussen de archieven van de Bijloke en die van het Gentse stadsbestuur of Ten Bos indiceert. Helaas zijn gedetailleerde aanwijzingen zoals deze zeldzaam.

Naast de afschriften lijken er eveneens enkele dubbele expedities van oorkonden te zijn overgeleverd. Er is echter een grijze zone tussen afschriften en dubbele expedities, waardoor het niet altijd even duidelijk is over welk soort document het gaat. In vele gevallen bezitten documenten, die op het eerste zicht twee identieke originele oorkonden lijken, het zegel van de oorkondende partij, hoewel één document dorsaal een rode 'C' draagt, wat erop wijst dat het document een afschrift is. Het gaat hier echter niet om zogenaamde *copies figurées*: afschriften van oorkonden die zodanig fel gelijken op het origineel – daarom soms ook pseudo-originen genoemd – opdat ze het origineel konden vervangen en beschermen tegen beschadiging.¹⁶⁸ De afmetingen van het perkament en de handschriften van beide documenten zijn immers in de meeste gevallen verschillend. Zo werden oorkonden A12 en A13 uitgevaardigd en gezegeld door de schepenbank van Gent, die de schenkingen van Fulco en Ermentrudis Utenhove aan het hospitaal van de Bijloke goedkeurde.¹⁶⁹ Opvallend is dat op de rugzijde van oorkonde A12 een rode 'C' terug te vinden is en dat Fulco zelf de scribe van dit afschrift is.¹⁷⁰ We hebben reeds aangetoond dat Fulco zichzelf de taak oplegde om controle over de oorkondeschat van de Bijloke te bewaren en om vele oorkonden naar zich toe te laten sturen om ze vervolgens te kopiëren. Document A12 kan dus zeker tot deze reeks afschriften behoren. Meerdere zulke afschriften die het zegel dragen van de oorkondende partij maar met een rode 'C' als afschrift geïdentificeerd werden, zijn in Fulco's handschrift geschreven. We vermoeden dan ook dat deze documenten mogelijk een tijd in Rijsel bewaard werden gedurende Fulco's leven, maar dat zij naderhand opnieuw in de Bijloke belandden. Wanneer we alle documenten met een rode 'C' bekijken, blijkt echter dat er ook andere scribes dan Fulco aan het werk geweest zijn, zoals in document D2. De oorkonden met de rode 'C' kunnen dus niet alleen als Fulco's persoonlijke eigendom bestempeld worden. Verder onderzoek naar de herkomst en handen van de documenten in deze grenszone zou meer licht kunnen werpen op de samenstelling van het Bijlokearchief op het moment dat de cartularia opgesteld werden. In ieder geval pleiten de vele afschriften die bewaard werden in het archief voor de veronderstelling dat er in de Bijloke personen waren die zich actief betrokken voelden bij het bewaren en beheren van het archief.

Andere documenten die onder de laatmiddeleeuwse oorkondeschat terug te vinden zijn, zijn vidimussen. Een vidimus is een document waarin de oorkonder verklaart een ander document gelezen en goedgekeurd te hebben, waarna hij, volgend op deze inleiding, de tekst van de gevidimeerde oorkonde laat overnemen. In het Bijlokearchief werden 36 vidimussen bewaard.¹⁷¹ In de meeste gevallen gaat het om een vidimus van één oorkonde, maar er zijn ook enkele vidimussen bewaard die meerdere oorkonden vidimeren, zoals document D25 waarin de bisschop van Doornik verklaart twee oorkonden gelezen en goedgekeurd te hebben.

¹⁶⁸ E. De Paermentier, "Dorsalen als indicatoren voor het archiefbewustzijn in drie cisterciënzerinnenkloosters: de oorkonden van de Bijloke te Gent en de kloosters van Flines en Marquette (dertiede - eerste helft zestiende eeuw)", p. 26.

¹⁶⁹ Archiefstukken A12 en A13 werden uitgegeven in J. Walters, *Geschiedenis der zusters der Bijloke te Gent*, III, respectievelijk pp. 230-231 en pp. 228-230.

¹⁷⁰ Met dank aan de studie van Els De Paermentier, waarin ze de scribe van enkele oorkonden uit het Bijlokearchief als Fulco Utenhove kon identificeren, zoals oorkonden B6 en B9. Door andere documenten met deze door haar geïdentificeerde oorkonden te vergelijken, konden we Fulco meerdere malen aanduiden als scribe van andere oorkonden, bewaard in het Bijlokearchief. Zie E. De Paermentier, "Versatile profiles: three chancery scribes in the service of Joan of Constantinople, countess of Flanders and Hainaut (1212-1244) - Walter of Kortrijk, Gilles of Bredene and Fulco Utenhove", in: *Scriptorium: international review of manuscript studies*, 67 (2013), pp. 29-35. Daarvan is B6 een grafelijke oorkonde van graaf Ferrand en gravin Johanna van Vlaanderen, die uitgegeven werd in J. Walters, *Geschiedenis der zusters der Bijloke te Gent*, III, p. 250.

¹⁷¹ Hierin werden de afschriften van vidimussen, zoals C53 en D16, niet meegeteld, daar we deze in eerste instantie als afschrift beschouwen.

Daarnaast werden er 28 chirografen bewaard. De eerste chirograaf dateert van 1227 maar het genre neemt naar het einde van de veertiende eeuw een groter aandeel in de bewaarde documenten in.¹⁷² Chirografen zijn documenten die dubbel opgetekend werden op één groot perkament waarbij in het midden een devies werd geschreven: 'chirographum' of een ander woord. Na optekening werd het perkament doorheen het devies in twee gesneden, zodat men, wanneer men de twee documenten samenlegde, aan de hand van het devies kon kijken of het om een vervalsing ging. Chirografen konden aldus opgesteld worden ter controle, maar ook als registratiesysteem waarbij de oorkonder één deel van het chirograaf bijhield voor zijn administratie.¹⁷³ Voor de Latijnse chirografen uit het archieffonds van de Bijloke is het devies steeds 'chirographum'. Bij de Nederlandstalige chirografen staat er slechts eenmaal 'chirographus', terwijl er op de andere chirografen losse letters ver van elkaar geschreven werden, af en toe aangevuld met decoratie zoals krullen.

Een ander document dat een opgang kende vanaf de veertiende eeuw is de notariële akte. In totaal bevatten de dozen A tot en met H een tiental zulke documenten. Deze akten ontbreken een zegel en verkregen hun authenticiteit door de individuele notarismerken die onderaan het document geplaatst werden. Deze notariële akten zijn in de meeste gevallen optekeningen van nieuwe transacties die voor een notaris verleden werden, maar af en toe bevatten ze ook afschriften van documenten, zoals een zekere Wijnackere een pauselijke bulle kopieerde in document E48.

Ten slotte werden er in de oorkondeschat ook enkele vertalingen bewaard, al zijn deze eerder de uitzonderingen onder de overgeleverde documenten: er bevinden zich onder de 396 bewaarde documenten slechts vier vertalingen, namelijk B24, E24, F9 en F32.¹⁷⁴ Daarenboven werden deze opgesteld tussen de zestiende en achttiende eeuw. De vertalingen mogen dus niet als onderdeel van het laatmiddeleeuws archief van de Bijloke beschouwd worden.

2.2. Oorkonders en hun zegels

De oorkonders van de inkomende documenten in het Bijlokearchief zijn zeer divers. Onder hen bevinden zich onder meer pausen, bisschoppen en abten, maar ook graven en gravinnen van Vlaanderen, de schepenbank van Gent en verscheidene particulieren die schenkingen deden aan de Bijloke. Het optreden van deze oorkonders binnen het archief is daarenboven erg goed verspreid over de bestudeerde eeuwen heen: bisschoppen, graven, abten en particulieren lijken over de gehele late middeleeuwen regelmatig oorkonden uitgevaardigd te hebben aan de Bijloke. Eén opmerkelijk jaar is echter het jaar 1246, waarin zo goed als opeenvolgend tien pauselijke bullen ontvangen werden.¹⁷⁵ Daarnaast werd er in dat jaar ook een oorkonde uitgevaardigd door gravin Margaretha van Vlaanderen, die doorheen de eeuwen viermaal gekopieerd werd.¹⁷⁶ In het inleidende hoofdstuk over de geschiedenis van de Bijloke kwam het jaar 1246 reeds ter sprake bij de vele eigendomsaanvallen die de Bijloke in de dertiende en veertiende eeuw te verduren kreeg. Op 13 augustus 1246 liet paus Innocentius IV immers een bulle opstellen waarin hij benadrukte dat niemand de Bijloke kon verplichten om eigendommen af te staan of te verkopen. Ook de oorkonde van gravin Margaretha sluit aan bij het domeinbeheer van de Bijloke: de grafelijke oorkonde bevestigt het bezit van het hospitaal en de abdij van de Bijloke. De andere pauselijke bullen uit 1246 hebben evenwel niets te maken met het domeinbeheer van de Bijloke: in de meeste gevallen gaat het om bullen van algemene aard over

¹⁷² Voor meer over de chirografen die in het archief van de Bijloke bewaard werden, zie bijlage 3 en hoofdstuk 4, deel 3, 3.2.1. Toename van chirografen.

¹⁷³ M.T. Clanchy, *From memory to written record: England 1066-1307*, pp. 65-66.

¹⁷⁴ Archiefstuk E24 werd uitgegeven in J. Walters, *Geschiedenis der zusters der Bijloke te Gent*, III, p. 322.

¹⁷⁵ Het gaat daarbij om documenten E46, E47, E49, E50, E51, E52, E53, E54, E55 en E59. Daarvan werden archiefstukken E46, E47, E49 en E59 uitgegeven in J. Walters, *Geschiedenis der zusters der Bijloke te Gent*, III, pp. 328-331.

¹⁷⁶ Daarbij is document E41 het origineel gezegelde document. Het eerste afschrift is E42 en dateert ook uit de dertiende eeuw. Afschriften E43 en E45 dateren uit de achttiende eeuw. Daarnaast werd er ook een Nederlandstalige vertaling geschreven in de achttiende eeuw, resulterende in document E44.

privileges die aan de cisterciënzers werden toegekend. In de rubriektitels van deze bullen in de cartularia vinden we dan ook steeds de vermelding 'generaliter pro ordine' terug. Documenten E46 en E47 zijn de enige bullen die specifiek aan de Bijloke gericht zijn, waarvan enkel document E47, dat een privilege in verband met tolvrijheid inhoudt, met het domeinbeheer te maken heeft.

Niet alle bewaarde documenten dragen een zegel. Een voorbeeld daarvan zijn de vele afschriften die gemaakt werden van originele oorkonden: waar het origineel één of meerdere zegels draagt, ontbreken die bij het afschrift. Daarnaast zijn er ook documenten bewaard waarvan we een spoor kunnen terugvinden van een vroeger zegel, maar waarvan het zegel beschadigd of geheel verdwenen is. Indicaties daartoe zijn sneden in de plica en de aankondiging van de zegeling in de *corroboratio* van de tekst. Soms is ook nog de perkamenten staart waaraan het zegel hing aanwezig. Af en toe werden er pogingen ondernomen om een zegel te herstellen door het te lijmen. Bij document F17 hebben we daarnaast een soort van gehaakt zegel teruggevonden, dat achteraf werd toegevoegd aan de oorkonde ter vervanging van het verloren gegaan zegel. Er zijn ook documenten waarvan de staart van het aanhangende zegel afgebroken is, waarna deze er opnieuw aangehaaid werd bij wijze van herstelling. De oorkonden die wel een zegel bevatten, kunnen dat zegel op verschillende manieren dragen. Bij de meeste oorkonden is er sprake van een uithangend zegel waarbij een wassen zegel gehecht werd aan een perkamenten staart die aan de plica van de oorkonde hing. De pauselijke bullen dragen daarentegen een metalen zegel dat uithangend vastgemaakt werd met behulp van gekleurde zijden draden. Daarnaast is er nog een deel oorkonden bewaard waarbij het zegel aanhangend is.

Hoeveel zegels aan een document vastgehecht werden, varieert sterk. Het merendeel van de bewaarde oorkonden draagt slechts één zegel, aangezien de meeste documenten door één oorkonder uitgevaardigd werden. Er zijn daarentegen ook oorkonden die meerdere zegels dragen. In het Bijlokearchief is document H49 de oorkonde met het meest aantal zegels: de oorkonde telt maar liefst tien uithangende zegels. Ook de grootte, vorm en figuratie van de bewaarde zegels zijn zeer uiteenlopend, wat niet verwonderlijk is gezien de grote diversiteit aan oorkonders.

Het archief bevat eveneens een deel oorkonden die in de Bijloke zelf uitgevaardigd werden. We kunnen daarbij een onderscheid maken tussen drie soorten zegels die voor deze documenten gebruikt werden: het zegel van het hospitaal, het zegel van de Bijlokeabdij en het zegel van de abdis van de Bijloke.

Afbeelding 14. Van links naar rechts: het zegel van het hospitaal (A19), het zegel van de abdij (C52) en het zegel van de abdis (B40)

Het zegel van het hospitaal vinden we onder meer terug als uithangend zegel bij document A19. Het zegel is 73 mm hoog en 51 mm breed. De figuratie bestaat uit Maria en het kind Jezus. Maria, die een duidelijke aureool heeft, zit op een troon waarvan de uiteinden versierd zijn met twee leeuwenkoppen die een kandelaar met een brandende kaars dragen. Op Maria's gesluisde hoofd

staat een kroon. In haar rechterhand houdt ze een staf vast en op haar linkerarm draagt ze Jezus. Boven haar hoofd hangt een vlammeende ster. Het randschrift is: 'Sigill' hospitalis sante Marie in Gandavo'.¹⁷⁷

Het zegel van de Bijlokeabdij werd pas gebruikt vanaf de veertiende eeuw, naar aanleiding van een pauselijke constitutie uit 1335 waarin Benedictus XII kloosters voor het eerst toeliet en tegelijkertijd oplegde een eigen zegel te dragen, waarop Maria afgebeeld moest worden. Hoewel deze constitutie pas in 1335 werd uitgevaardigd, vinden we zulk een zegel reeds op document C52 uit 1234 terug. Dit zegel werd er echter later pas aangenaaid. De eerste oorkonde die contemporain gezegeld werd is een oorkonde van 1 juli 1336, waarvan het zegel helaas kwijtgeraakt is maar waarvan de *corroboratio* melding maakt.¹⁷⁸ Waarschijnlijk werd het zegel van het klooster sindsdien verscheidene keren gehanteerd, al vinden we pas in 1425 een overblijfsel van het zegel terug (archiefstuk L7).¹⁷⁹ Dit zegel heeft een ronde vorm en een diameter van 45 mm. Maria staat er in een brede nis onder een drielobbige hemel die met bloemen versierd is, boven een fijn geruite achtergrond. Ook Jezus staat op de linkerarm van Maria afgebeeld. Aan weerszijden van Maria staan twee religieuze figuren in knielende houding. Daarnaast is de bovenste rand van het voetstuk met negen sterren bedekt. Op het zegel kunnen we 'S'. Conventus. de. Portu. be. Marie. in. Biloca' lezen.¹⁸⁰

Ten slotte zijn er de zegels van de abdissen, die aanvankelijk erg eenvoudig waren: het Generaal Kapittel besloot in 1200 immers dat abten en abdissen enkel afgebeeld mochten worden met een staf in de hand. Archiefstuk B20, daterend van 1229, getuigt van een eerste zegel van abdis Elizabeth Utenhove.¹⁸¹ Dit zegel is ogivaal van vorm met een hoogte van 37 mm en een breedte van 23 mm en werd vervaardigd uit groene was. Elizabeth staat er rechtopstaand op afgebeeld met in haar rechterhand een gesloten boek en in haar linkerhand een staf. Het randschrift is: 'S': abb: de Portu be: Marie'. De zegels van de volgende abdissen die uit de dertiende eeuw bewaard werden, hebben alle dezelfde vorm en hetzelfde randschrift. Naarmate de tijd vorderde, werd de eenvoud van deze zegels ingeperkt. Een voorbeeld daarvan is het zegel dat aan document H22 gehecht is: een ovale groene wassen zegel van 25 mm breed, vervaardigd op 13 september 1324. Abdis Juta vander Muden lijkt er naar voren te stappen met een staf in haar rechterhand en een gesloten boek in de andere. Bovendien worden er een getande boord en twee sterren afgebeeld. Ook het randschrift is enigszins uitgebreid: de nog zichtbare delen verhullen '... abb, de Portu. be... arie. juxta. Gand...'. Naar de vijftiende en zestiende eeuw toe werden de zegels van de abdissen echte pronkzegels, waarbij de abdissen in een mooi gewaad afgebeeld werden met allerlei andere versieringen.¹⁸²

2.3. Dorsale notities

De meeste oorkonden die bewaard werden in het Bijlokearchief dragen dorsale notities die bovendien door iemand van de Bijloke zelf lijken te zijn opgeschreven, aangezien het handschrift van deze notities vaak hetzelfde is. Hoofdzakelijk zijn er twee soorten dorsale notities te onderscheiden: inhoudelijke en archivalische dorsalen. Op de oorkonden van de Bijloke zijn beide soorten terug te vinden.

Inhoudelijke dorsalen bestaan meestal uit een korte omschrijving van de contractinhoud van de oorkonden. Deze kunnen erg kort zijn, maar ze kunnen ook aangevuld zijn met toponiemen, vooral wanneer de oorkonde te maken heeft met bepaalde eigendommen of inkomsten, of namen van de

¹⁷⁷ J. Walters, *Geschiedenis der zusters der Bijloke te Gent*, II, p. 181.

¹⁷⁸ Deze oorkonde behoort echter niet tot het archief van de Bijloke zelf. Het wordt bewaard door de Stad Gent, *Bijloke*, nr. 54.

¹⁷⁹ Ook deze oorkonde wordt bewaard in het archief van de Stad Gent, *Bijloke*, nr. 209.

¹⁸⁰ J. Walters, *Geschiedenis der zusters der Bijloke te Gent*, II, pp. 181-182.

¹⁸¹ Dit doet enigszins vreemd aan, aangezien de eerste abdis pas aantrad in 1230. Dit komt omdat het document opgesteld werd door het klooster van Ten Bos, waarin de abdis stelt dat beide kloosters – Ten Bos en Bijloke – enkel opgericht werden naar aanleiding van het bestaan van een hospitaal en dat de abdis dit ook moest getuigen vanaf het moment dat de Bijloke een abdis had. Om die reden heeft de eerste abdis van de Bijloke, Elizabeth Utenhove, na haar aanstelling, vooralsnog haar zegel aan de oude oorkonde gehangen.

¹⁸² J. Walters, *Geschiedenis der zusters der Bijloke te Gent*, II, pp. 182-190.

betrokken partijen. Een voorbeeld van een inhoudelijke dorsaal is: ‘De redditibus Gandentibus et quibusdam aliis’ op document A14.¹⁸³ De meeste overgeleverde oorkonden kregen de laatmiddeleeuwse inhoudelijke dorsalen opgetekend door eenzelfde hand.¹⁸⁴ Soms vinden we ook twee inhoudelijke dorsalen terug: één laatmiddeleeuwse, in het Latijn, en eentje in het Nederlands, uit een latere eeuw, vermoedelijk ten vroegste de zestiende eeuw, zoals op oorkonde B6.

Archivalische dorsalen vertellen eerder iets over de overleverings- en bewaringsvorm van de documenten en verwijzen vaak naar afschriften, hetzij op een afzonderlijk blad, hetzij in cartularia. Men kon op verscheidene manieren aanduiden dat het document een afschrift was. Geregeld zien we dat er dorsaal het woord ‘transcriptum’ opgetekend werd, zoals op oorkonden C40 en C41. Andere documenten zijn dan weer getekend met een rode ‘C’ die aangeeft dat het om een afschrift gaat. Documenten A23, A30, B13, C6, D2 en nog andere dragen zulk een rode ‘C’.¹⁸⁵ Daarnaast zijn er nog dorsalen uit latere periodes die afschriften aanduiden. Deze zijn in het Nederlands opgesteld en dateren ten vroegste uit de zestiende eeuw. Indien de oorkonde een afschrift is, kon de bewaarplaats van het origineel aangegeven worden op de rugzijde van de oorkonde. Zo vinden we op document H16 de notitie ‘Originale habetur in Boscho’ terug, wat erop wijst dat het origineel in de abdij van Ten Bos bewaard werd. Daarnaast getuigen de dorsalen van de Bijloke van een erg pragmatische houding ten opzichte van het archief door de numerieke verwijzingen die erop te vinden zijn. Deze verwijzingen zijn kenmerkend voor de dorsale notities van de late middeleeuwen die vaak alfabetische, alfanumerieke of numerieke verwijzingen bevatten en de plaats van de oorkonde binnen een archief aangaven.¹⁸⁶

We zien dat de dorsalen van de Bijloke – zowel de inhoudelijke als de archivalische – van betekenis waren voor de cartularia die in de late middeleeuwen vervaardigd werden. In de meeste gevallen werden de inhoudelijke dorsalen immers overgenomen als rubriektitel in de cartularia. De archivalische, numerieke verwijzingen zijn ook terug te vinden als rubrieknummers in de cartularia. Er is dus zeker een verband tussen het archiefbewustzijn en het opstellen van de cartularia op te merken in het archieffonds van de Bijloke.¹⁸⁷

3. Groei en ontwikkeling van de oorkondeschat

3.1. Kwantitatieve evolutie

Hoewel de bewaarde documenten ons, omwille van archivalische verliezen, geen absolute cijfers conform de middeleeuwse realiteit kunnen geven, kunnen ze toch als indicator voor de archivalische aangroei gebruikt worden. We zien immers duidelijk dat de groei van het archief van de Bijloke een hoogtepunt kende in het tweede kwart van de dertiende eeuw. Dit is niet verwonderlijk, aangezien de geschiedenis van de Bijloke in deze periode sterke veranderingen onderging: de verhuis van het vroegere hospitaal naar een nieuwe site, de stichting van een tweede abdij, de Bijloke, ten behoeve van het beheer van dat hospitaal en ten slotte de sterke expansie van de domeinen van de Bijloke in de jaren daaropvolgend.¹⁸⁸

¹⁸³ Archiefstuk A14 werd uitgegeven in J. Walters, *Geschiedenis der zusters der Bijloke te Gent*, III, pp. 231-232.

¹⁸⁴ Zie hoofdstuk 4, deel 4, 2.1. Dorsalen als inspiratiebron.

¹⁸⁵ Daarvan werden archiefstukken A23, A30 en C6 uitgegeven in J. Walters, *Geschiedenis der zusters der Bijloke te Gent*, III, respectievelijk pp. 238-239, pp. 240-241 en pp. 274-275.

¹⁸⁶ G. Declercq, “Le classement des chartriers ecclésiastiques en Flandre au Moyen Age”, pp. 334-339; E. De Paermentier, “Dorsalen als indicatoren voor het archiefbewustzijn in drie cisterciënzerinnenkloosters: de oorkonden van de Bijloke te Gent en de kloosters van Flines en Marquette (dertiende - eerste helft zestiende eeuw)”, pp. 22-26.

¹⁸⁷ Voor een vergelijking van de dorsale notities met de cartularia, zie hoofdstuk 4, deel 4, 2.1. Dorsalen als inspiratiebron.

¹⁸⁸ Zie hoofdstuk 3 voor een algemene schets van deze geschiedenis.

Periode	Aantal	Periode	Aantal
1151 – 1175	1	1251 – 1275	33
1176 – 1200	5	1276 – 1300	28
1201 – 1225	22	1301 – 1325	28
1226 – 1250	254	1326 – 1350	25

Tabel 4. Aantal oorkonden per kwarteeuw

Wanneer we dit hoogtepunt buiten beschouwing laten, zien we dat de archivalische aangroei in de andere perioden relatief stabiel was: waar er in het eerste kwart van de dertiende eeuw 22 nieuwe documenten bewaard werden, waren dat er ruim een eeuw later nog altijd slechts 25. In absolute getallen was het verschil dus niet al te groot. Toch zien we dat vanaf de tweede helft van de dertiende eeuw de cijfers iets afnamen: van 33 tot 25 documenten per kwarteeuw, wat een relatief grote afname is. Deze afname is echter niet te wijten aan een afname in het schriftgebruik in die periode, maar eerder aan het feit dat de grote expansie van de Bijloke op dat moment op haar einde kwam. De meeste schenkingen aan de Bijloke gebeurden immers in het tweede kwart van de dertiende eeuw, waardoor er in die periode ook veel meer transacties op schrift gesteld moesten worden dan in de veertiende eeuw. Vanaf het einde van de dertiende eeuw werden er tenslotte minder gronden geschonken werden aan kloosters, naar aanleiding van de onvrede van de bevolking omtrent het grootgrondbezit van de Kerk, dat het vrije verkeer en het erfrecht beperkte. Hierdoor moest het wereldlijk bestuur voortaan met alle schenkingen en verkopen van gronden aan kerkelijke of monastieke instellingen instemmen. Hoewel dit verdere schenkingen niet verhinderd heeft, zien we toch dat het een afname inzette van de enorme expansie in de eerste helft van de dertiende eeuw.¹⁸⁹

3.2. Kwalitatieve evolutie

3.2.1. Toename van chirografen

In totaal heeft het archieffonds van de Bijloke 28 chirografen overgeleverd.¹⁹⁰ Wanneer we de periodisering van deze chirografen bekijken, krijgen we volgend resultaat:

	Chirografen	Aantal oorkonden	Percentage
1151 – 1175	0	1	0%
1176 – 1200	0	5	0%
1201 – 1225	0	22	0%
1226 – 1250	13	254	5%
1251 – 1275	0	33	0%
1276 – 1300	0	28	0%
1301 – 1325	9	28	32%
1326 – 1350	6	25	24%
Totaal	28	396	

Percentage	7%	100%
-------------------	-----------	-------------

Tabel 5. Het aantal chirografen in verhouding met de omvang van het archief

Ten eerste zien we dat slechts 7% van alle bewaarde oorkonden tot 1350 bestaat uit chirografen. We zien dat het absolute aantal chirografen het hoogst is in het tweede kwart van de dertiende eeuw, waarvoor twaalf chirografen bewaard werden. Pas een halve eeuw later worden er opnieuw

¹⁸⁹ J. Walters, *Geschiedenis der zusters der Bijloke te Gent*, II, p. 21. Zie ook hoofdstuk 3, 2. De Bijloke in de dertiende eeuw.

¹⁹⁰ Voor een lijst van alle chirografen en hun voornaamste eigenschappen, zie bijlage 3.

chirografen teruggevonden. In absoluut aantal is de chirografenproductie in de veertiende eeuw lager dan in de dertiende eeuw, maar wanneer we het procentuele aandeel bekijken ten opzichte van de gehele oorkondebewaring in die kwarteeuwen, zien we dat het aandeel van chirografen toch aanzienlijk groeide, van 5% tot 32%. In het tweede kwart van de veertiende eeuw neemt het aandeel weer iets af tot 24%, al is dat nog altijd hoger dan in de dertiende eeuw. De toename van de chirografen in het archief past in de toegenomen verschriftelijking van de middeleeuwse maatschappij vanaf de twaalfde eeuw. Steeds meer mensen beriepen zich op de rechtspraak zodat er tegen de dertiende eeuw meer partijorkonden uitgevaardigd werden dan in de voorbije eeuwen. De partijen van deze oorkonden wilden vaak zelf ook een exemplaar bezitten – hetzij ter controle, hetzij om administratieve redenen – waartoe het genre van de chirografen zich uitstekend leende.¹⁹¹

Wanneer we de uitwerking van de chirografen bekijken, zien we ook hierin een verschuiving in de late middeleeuwen. De snijding van de chirografen was in de eerste periode altijd recht. Vanaf de veertiende eeuw zien we echter dat de snijding steeds golvend of driehoekig was. Bovendien werden alle dertiende-eeuwse chirografen naast elkaar opgesteld zodat de snijding verticaal gebeurde en het devies aan de rechter- of linkerzijde stond. Vanaf de veertiende eeuw verandert dit: de chirografen werden boven en onder elkaar opgesteld met een horizontaal devies. Wat nog opvalt, is dat de chirografen in de dertiende eeuw steeds vergezeld werden door een of meerdere zegels, terwijl dit in de veertiende eeuw niet meer het geval was. Daarenboven zijn alle overgeleverde chirografen uit de veertiende eeuw opgesteld door particulieren in het Nederlands. Dit is anders voor de eeuw voorheen, waar alle chirografen afkomstig waren van geestelijken (bisschoppen, abten en abdissen van de Bijloke zelf) en in het Latijn werden geschreven. Ook zien we dat de vroegere chirografen in een veel nettere hand werden neergeschreven dan de volkstalige.

3.2.2. Toename van volkstalige documenten

Uit het oorkondemateriaal van de Bijloke blijkt duidelijk dat er vanaf een bepaald moment volkstalige oorkonden verschijnen en dat hun aantal, in verhouding tot het aantal Latijnse oorkonden, bovendien toeneemt. De eerste origineel Franstalige oorkonde van de Bijloke dateert van 1278 en is afkomstig van Margaretha, gravin van Vlaanderen en Henegouwen (G5). De eerste Nederlandse oorkonde werd zeven jaar later uitgevaardigd door Raas van Gavere en zijn echtgenote (G11). De eerste Nederlandse zin is echter terug te vinden in document F46 dat dateert van 1274 maar niet wordt beschouwd als de eerste volkstalige oorkonden, omdat het in feite een zegelloos afschrift is van een Latijnse bulle die door een korte Nederlandse zin ingeleid wordt ('Dit es de privilegie verleendt bijden paus Gregorius de X^e').

We hebben de overgeleverde documenten uit de periode van 1251 tot 1350 in kaart gebracht om te kijken hoeveel oorkonden hiervan in de volkstaal of in het Latijn geschreven werden.¹⁹² We kozen voor deze periode omdat het midden van de dertiende eeuw in de literatuur beschouwd wordt als een cruciale periode voor het gebruik van de volkstaal in de Zuidelijke Nederlanden.¹⁹³ Opgemerkt moet worden dat we ieder document in beschouwing hebben genomen behalve de zeven afschriften die op een later tijdstip werden neergeschreven zoals het Nederlandstalige document F32, dat duidelijk uit een latere eeuw stamt.¹⁹⁴ Deze afschriften uit latere periodes zouden ons beeld over het aantal

¹⁹¹ M. Leroy, "The thirteenth-century Middle Dutch charters (1272-1300) of Saint John's hospital in Bruges: a diplomatic and paleographic approach", in: W. Blockmans, M. Boone en T. de Hemptinne, eds. *Secretum scriptorum: liber alumnorum Walter Prevenier*, Leuven, Garant, 1999, p. 97.

¹⁹² Voor de gedetailleerde lijst van het taalgebruik in de bewaarde oorkonden, verwijzen we graag naar bijlage 4.

¹⁹³ R. Britnell, "Pragmatic literacy in Latin Christendom", pp. 18-21.

¹⁹⁴ F32 en H24² zijn de twee Nederlandstalige afschriften die wegvielen bij deze berekening. F27, F28, G21, G25 en H35 zijn de vijf Latijnse afschriften uit latere eeuwen die niet mee in rekening gebracht werden. In bijlage 1 zijn er echter nog drie vroegere documenten in het Nederlands terug te vinden: A2, A3 en B24. Deze drie documenten zijn respectievelijk echter twee afschriften en een vertaling die dateren uit latere periodes, zodat ze hier niet bruikbaar zijn.

volkstalige documenten in de dertiende en veertiende eeuw immers vervormen. Uiteindelijk werd in tabel 6 de taal van 107 oorkonden bekeken.

	Latijn	Frans	Nederlands	Totaal	Percentage
1251 – 1275	30	0	0	30	28%
1276 – 1300	14	8	4	26	24%
1301 – 1325	12	1	14	27	25%
1326 – 1350	5	2	17	24	23%
Totaal	61	11	35	107	100%

Percentage	57%	10%	33%	100%
------------	-----	-----	-----	-------------

Tabel 6. Talen waarin de bewaarde documenten geschreven werden

Uit die tabel blijkt dat de aangroei van het archief van de Bijloke naar het midden van de veertiende eeuw licht afnam. Absoluut gezien gaat het slechts om een verschil van zes oorkonden, maar relatief gezien nam het aantal met 20% af ten opzichte van het eerste interval. Ten tweede zien we duidelijk een opkomst van de volkstalige teksten. In totaal werd toch 43% van de oorkonden van 1251 tot 1350 in de volkstaal (Frans of Nederlands) geschreven, wat toch een aanzienlijk aandeel is. Bovendien zien we dat vooral het Nederlands hierin een belangrijke plaats neemt.

	Latijn	Frans	Nederlands	Totaal
1251 – 1275	100%	0%	0%	100%
1276 – 1300	54%	31%	15%	100%
1301 – 1325	44%	4%	52%	100%
1326 – 1350	21%	8%	71%	100%

Tabel 7. Procentueel aandeel van de talen in de bewaarde oorkonden

Wanneer we de procentuele verdeling van de oorkonden naargelang hun taal bekijken, zoals in tabel 7, blijkt duidelijk dat het Latijn in de eerste fase nog steeds de dominante taal was. Een eeuw later waren de Latijnse oorkonden reeds in de minderheid: slechts 21% van de oorkonden uit het Bijlokearchief werd in het Latijn opgesteld. Deze tabel toont eveneens dat in de Gentse Bijloke het Nederlands belangrijker was dan het Frans. Slechts in de periode van 1276 tot 1300 werden er meer Franse oorkonden geproduceerd dan Nederlandse. Vanaf 1301 werden er procentueel gezien veel meer Nederlandstalige oorkonden uitgevaardigd, om in het laatste interval de overduidelijke meerderheid van de oorkonden uit te maken met 71%. Thérèse de Hemptinne stelt dat het vooral caritatieve en verzorgende instellingen in de steden waren die er baat bij hadden dat de inkomende stukken in het Nederlands werden opgesteld. Deze instellingen hadden immers vaak vrouwen als medebeheerders die niet altijd het Latijn of het Frans machtig waren.¹⁹⁵ Een voorbeeld van zulk een instelling is ook het hospitaal van de Bijloke. Wanneer we de volkstalige oorkonden in dit archief bekijken, zien we dat de Nederlandse documenten vooral afkomstig zijn van particulieren die een onderling contract met, of een schenking aan de Bijloke op schrift lieten stellen. De abdis van de Bijloke heeft daarnaast zelf ook enkele Nederlandse oorkonden uitgevaardigd. Bijna alle Franstalige oorkonden zijn echter afkomstig van de grafelijke kanselarij. Volgens Thérèse de Hemptinne verkoos de grafelijke administratie vermoedelijk het Frans boven het Nederlands omdat het Frans de omgangstaal van de gravinnen en hun hofhouding was en omdat de eerste leken in de grafelijke kanselarij vaak Henegouwers of Frans-Vlamingen waren.¹⁹⁶

¹⁹⁵ T. de Hemptinne, “De doorbraak van de volkstaal als geschreven taal in de documentaire bronnen. Op zoek naar verklaringen in de context van de graafschappen Vlaanderen en Henegouwen in de dertiende eeuw”, p. 11.

¹⁹⁶ T. de Hemptinne, “De doorbraak van de volkstaal als geschreven taal in de documentaire bronnen. Op zoek naar verklaringen in de context van de graafschappen Vlaanderen en Henegouwen in de dertiende eeuw”, p. 20.

We moeten er echter rekening mee houden dat sporen van de volkstaal vroeger terug te vinden zijn in de oorkonden. Godfried Croenen stelt dan ook dat de oudste volkstalige teksten geen integrale teksten zijn, maar eerder woorden of fragmenten die in een Latijnse tekst ingebed zijn zoals typische volkstalige termen uit het gewoonte- of feodale recht.¹⁹⁷ Zulke lexicale ontleningen worden meestal uit een vreemde taal geïmporteerd in de lokaal dominante taal, ook wel de gasttaal genoemd. In de middeleeuwen was dit proces enigszins verwarrend, aangezien het Latijn als gasttaal diende terwijl deze taal in feite een vreemde doch dominante taal in de schriftpraktijken was. In bepaalde contexten volstond het Latijn echter niet langer: de Latijnse woordenschat was ontoereikend geworden om bepaalde termen uit de nieuwe middeleeuwse maatschappij uit te drukken. Daarom, en omdat scribenten soms ook eenvoudigweg het juiste Latijnse woord niet kenden, grepen scribenten af en toe naar de volkstaal in hun Latijnse teksten.¹⁹⁸

Het eenvoudigst te herkennen zijn de Germaanse of Keltische woorden die reeds vroeg aangepast werden aan het Latijnse verbuigingssysteem en later een deel van de basiswoordenschat van het middeleeuws Latijn uitmaakten. Onder deze woorden zijn vooral woorden zoals 'feodum', 'vasallus', 'burgus', 'scabini' en het werkwoord 'werpire' vaak voorkomend. We vinden ze dan ook terug in de bewaarde oorkonden in het Bijlokearchief, vooral in de oorkonden van wereldlijke oorkonders zoals particulieren, burggraven en graven. Dit is niet verwonderlijk, aangezien deze oorkonden, vaker dan die van religieuze oorkonders als bisschoppen en abten, handelen over eigendomstransacties of andere aspecten die te maken hebben met het feodale recht. Voorbeelden van deze vroege lexicale ontleningen vinden we terug in oorkonde C15, uitgaande van de Vlaamse graaf Ferrand van Portugal, waar op de vijfde regel de indicatief perfectum 'werpivit' en op zesde regel het substantief 'werpitio' geschreven staan. In C16, een andere grafelijke oorkonde, lezen we op de derde regel 'wastina', een ander oorspronkelijk volkstalig woord dat overgenomen werd in het middeleeuws Latijn. Een laatste voorbeeld is oorkonde C10 van Raas van Gavere, waar we op de derde regel 'wastine' zien staan en op de vierde en vijfde regel 'iure feodali'. Andere lexicale ontleningen zijn moeilijker te achterhalen, al worden volgens Emily Kadens vele volkstalige woorden in de teksten aangekondigd door de woordencombinatie 'quod vulgo dicitur'.¹⁹⁹ Tot nog toe zijn we zulk een indicatie van ontleende volkstalige woorden echter nog niet tegengekomen in de oorkonden uit het Bijlokearchief.²⁰⁰

¹⁹⁷ Ook in andere contexten deed men vaak beroep op volkstalige woorden, bijvoorbeeld technische termen uit de landbouw of visserij maar ook terminologie met betrekking tot heerlijke rechten of handel en nijverheid. Voor voorbeelden van het gebruik van woorden of fragmenten in de volkstaal in Latijnse oorkonden, zie G. Croenen, "Latijn en de volkstalen in de dertiende-eeuwse Brabantse oorkonden", in: *Taal en tongval: tijdschrift voor dialectologie*, 12 (1999), pp. 13-15.

¹⁹⁸ G. Croenen, "Latijn en de volkstalen in de dertiende-eeuwse Brabantse oorkonden", pp. 13-15; E. Kadens, "Vreemde woorden in een vreemde taal. Volkstaalwoorden in Latijnse documenten uit Vlaanderen vóór 1250", in: *Taal en tongval: tijdschrift voor dialectologie*, 12 (1999), pp. 35-36.

¹⁹⁹ E. Kadens, "Vreemde woorden in een vreemde taal. Volkstaalwoorden in Latijnse documenten uit Vlaanderen vóór 1250", p. 38.

²⁰⁰ In het kader van deze masterscriptie hebben we evenwel niet alle oorkonden kunnen doornemen. Bij verder onderzoek is het dus zeker niet uitgesloten dat er alsnog andere volkstalige woorden gevonden zullen worden die ingeleid worden door de zinsnede 'quod vulgo dicitur'. Voor een uitgebreide analyse met talrijke voorbeelden van volkstalige woorden die teruggevonden werden in Latijnse documenten uit Vlaanderen voor het midden van de dertiende eeuw verwijzen we graag naar E. Kadens, "Vreemde woorden in een vreemde taal. Volkstaalwoorden in Latijnse documenten uit Vlaanderen vóór 1250", in: *Taal en tongval: tijdschrift voor dialectologie*, 12 (1999), pp. 35-54. Voor een soortgelijke studie over de invloed van het Frans in enkele Latijnse cartularia, zie F. Vieliard, "Les langues vulgaires dans les cartulaires français du Moyen Age", in: O. Guyotjeannin, L. Morelle en M. Parisse, eds. *Les cartulaires: actes de la table ronde organisée par l'Ecole nationale des chartes et le G.D.R. 121 du C.N.R.S. (Paris, 5-7 décembre 1991)*, Parijs, Ecole des chartes, 1993, pp. 137-151.

Deel 4. Verband tussen de cartularia en de originelen

1. Cartulariseren: een selectieproces

1.1. Overgenomen oorkonden

In totaal werden er 252 documenten bewaard die corresponderen met een oorkondeafschrift in de cartularia.²⁰¹ Wanneer we een lijst opstelden van de oorkondeafschriften en hun bijhorende oorkonden, bleek dat er voor 156 van de 187 afschriften in de cartularia bijhorende documenten bewaard werden.²⁰² Bij het bestuderen van de dorsale notities bleek dat in sommige gevallen meerdere documenten naar eenzelfde oorkondeafschrift verwezen. Deze situatie treffen we aan bij 59 oorkondeafschriften in de cartularia. Meestal ging het daarbij om afschriften of vertalingen van oorkonden die dorsaal eenzelfde rubriektitel en rubrieknummer als het origineel opgetekend kregen, overeenkomstig met de cartularia. Andere keren verwezen verschillende unieke oorkonden echter naar eenzelfde afschrift in de cartularia. In dat geval kunnen we over dossiervorming spreken: meerdere oorkonden werden door de archivaris als onderdeel van één onderwerp of dossier beschouwd en als dusdanig geklasseerd. Omdat we werken met een archieffonds dat ongetwijfeld te maken had met archivalische verliezen, waren er aanvankelijk wellicht nog meer dossiers terug te vinden in het archief, die we vandaag niet meer kunnen bestuderen.

Uit welke stukken deze dossiers bestonden, kan variëren. Zoals hierboven vermeld werd, gaat het meestal om afschriften of vertalingen die dorsaal eenzelfde verwijzing opgetekend kregen als het origineel.²⁰³ Andere keren bestaan dossiers uit een origineel en één of meerdere vidimussen van dat origineel, zoals het dossier bij oorkondeafschrift LXXXVII.²⁰⁴ De eerste originelen in dit dossier zijn C51 en C51², een brief van abdis Elizabeth waarin ze de verdeling van de goederen tussen het klooster en hospitaal van de Bijloke beschreef.²⁰⁵ D3 is een vidimus van gravin Johanna waarin zij verklaarde die brief gelezen en goedgekeurd te hebben. Later, in document D6, verklaarde de gravin hetzelfde maar voegde ze een klein stukje aan de oorspronkelijke tekst toe.²⁰⁶ Dit vidimus liet abdis Elizabeth overschrijven in document D9, dat opnieuw gevidimeerd werd in D28 door de bisschop van Doornik. De schepenen van Gent vidimeerden dan weer de oorkonde van gravin Johanna in E22.²⁰⁷ In het cartularium werd D3, het eerste vidimus van gravin Johanna, overgeschreven.

Er zijn echter ook dossiers waarbij verschillende unieke oorkonden, zonder vidimussen van andere documenten te zijn, naar eenzelfde rubriek verwijzen. Een voorbeeld daarvan is oorkondeafschrift XC, dat correspondeert met oorkonden D46, D46², E19 en E20.²⁰⁸ D46 en D46² zijn een oorkonde van de abt van Clairvaux uit 1239 over de verdeling van de goederen van de Bijloke. Abdis Elizabeth Utenhove schreef in 1242 echter nog twee documenten, E19 en E20, als aanvulling van het document van de abt van Clairvaux: ze voegde toe wat hij destijds vergat te vermelden alsook de bezittingen die sindsdien

²⁰¹ Over de gelijkenissen en afwijkingen van de afschriften ten opzichte van de originelen, zie hoofdstuk 4, deel 4, 2. Van origineel naar afschrift.

²⁰² Zie bijlage 2.

²⁰³ Voorbeelden hiervan zijn oorkondeafschrift IIII (origineel B17 en afschrift B18), XCI (origineel D44 en afschrift D45) en CLXXIII (origineel E2 en afschrift E3). (Daarvan werden oorkonden D44 en E2 uitgegeven in J. Walters, *Geschiedenis der zusters der Bijloke te Gent*, III, respectievelijk pp. 304-306 en p. 311.)

²⁰⁴ Andere voorbeelden hiervan zijn oorkondeafschrift XCII (origineel C34 en vidimussen C35, C36, F22 en F39), XCVI (origineel F16 en vidimus F18) en CLXXV (origineel F47 en vidimus F48). (Daarvan werden oorkonden C34 en F47 uitgegeven in J. Walters, *Geschiedenis der zusters der Bijloke te Gent*, III, respectievelijk pp. 284-285 en pp. 344-345.

²⁰⁵ Archiefstuk C51 werd uitgegeven in J. Walters, *Geschiedenis der zusters der Bijloke te Gent*, III, pp. 287-289.

²⁰⁶ Archiefstuk D6 werd uitgegeven in J. Walters, *Geschiedenis der zusters der Bijloke te Gent*, III, pp. 294-295.

²⁰⁷ Archiefstuk E22 werd uitgegeven in J. Walters, *Geschiedenis der zusters der Bijloke te Gent*, III, pp. 320-322.

²⁰⁸ Archiefstukken D46 en E19 werden uitgegeven in J. Walters, *Geschiedenis der zusters der Bijloke te Gent*, III, respectievelijk pp. 306-308 en pp. 319-320.

nog gekocht of verworven werden. Een ander interessant dossier is dat van oorkondeafschrift 13. Gravin Johanna liet daarin het eerste document C32 opstellen. Vervolgens werden C38 en C39 uitgevaardigd door de bisschop van Doornik.²⁰⁹ In C40 en C41 vermeldde de abdis van de Bijloke dat deze twee oorkonden opgesteld werden, waarna de tekst van de grafelijke en bisschoppelijke oorkonden gekopieerd werd. Het is deze tekst van de abdis die uiteindelijk overgenomen werd in het cartularium, met in de marge een in rode inkt geschreven aanduiding waar de brieven van de gravin en die van de bisschop aanvatten.

Ten slotte is er nog een laatste soort dossiervorming, waarbij verscheidene oorkonden inhoudelijk samen horen maar apart werden overgeschreven in de cartularia. Een voorbeeld daarvan zijn documenten D19 en D34 die respectievelijk overgenomen werden in afschriften CLXX en CIX. D19 is een schenking van de kanselier die in D34 werd goedgekeurd door zijn zuster Machthilde. Een ander voorbeeld zijn oorkondeafschriften LIII en LIII: oorkonde LIII komt overeen met document E29, een goedkeuring door Hugo, burggraaf van Gent, van de verkoop die beschreven werd in oorkonde LIII, overeenkomstig met documenten E26 en E28.

Sommige bewaarde documenten getuigen op zich eveneens van enige dossiervorming binnen het archief van de Bijloke. Zo vonden we enkele documenten terug die afschriften van verscheidene oorkonden bevatten die eenzelfde onderwerp aansnijden. Een eerste voorbeeld daarvan is document B18, dat de toestemming van de Doornikse bisschop, de abt van de Sint-Baafsabdij en de parochiepriesters van Sint-Martinus in de stichting van de Bijloke bevat. Ook F14 bestaat uit zeven afschriften van verscheidene oorkonders uit de eerste helft van de dertiende eeuw. Op de rugzijde van dit document lezen we de aantekening 'Diversche copien raeckende de thienden in Assenede ambacht'. Hoewel deze verzamelde afschriften eerder uitzonderingen zijn in het bewaarde archief uit de late middeleeuwen, tonen ze wel aan dat er af en toe een scribent gepoogd heeft enkele inhoudelijk verwante documenten te bundelen in één document. Samen met de cartularia en de dorsale notities duiden deze afschriften op een archiefbewustzijn in de laatmiddeleeuwse Bijloke.

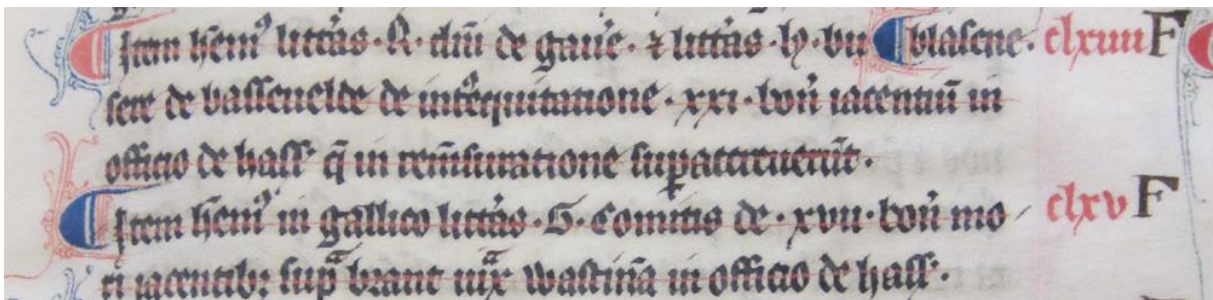
Dossiervorming in archieven kan in sommige gevallen een indicator van ingrepen in het institutioneel verleden van een instelling zijn. Geertrui Van Synghel toonde aan dat vele abdijen vervalsingen boven originelen verkozen om overgenomen te worden in de cartularia. Ze bewees onder meer voor het cartularium van de Sint-Michielsabdij te Antwerpen dat een twaalfde-eeuwse vervalsing werd overgenomen in het veertiende-eeuwse cartularium. Deze vervalsing was gebaseerd op een bisschoppelijk origineel van een zestal jaar voorheen, maar kreeg een toevoeging in verband met een tiendenrecht dat de abdij in feite niet bezat. Deze versie werd overgenomen in het cartularium omdat deze het meest gunstig was voor de abdij.²¹⁰ We willen zeker niet beweren dat er ongetwijfeld vervalsingen in de cartularia van de Bijloke overgenomen werden, maar proberen eerder te benadrukken dat de keuze van het document dat uiteindelijk overgeschreven werd in de cartularia niet neutraal was wanneer er sprake was van archivalische dossiervorming. Welke tekst uiteindelijk overgenomen werd in de cartularia, was dan ook afhankelijk van dossier tot dossier en was op zich ook een vorm van selectie. In sommige gevallen werd het origineel gekopieerd, terwijl in andere afschriften een vidimus overgeschreven werd: de scribent koos waarschijnlijk dat document als voorbeeld dat op dat moment van het meeste belang was voor het klooster. Deze keuze gebeurde niet op een systematische wijze. Bij oorkondeafschrift XC was het bijvoorbeeld niet het uitgebreidere document van abdis Elizabeth dat overgenomen werd, maar wel het origineel van de abt van Clairvaux. In het geval van de dossiers die één of meerdere vidimussen bevatten, lijkt het erop dat de scribent het vidimus uitkoos dat door de hoogste macht uitgevaardigd werd, waarbij vidimussen van de graven van Vlaanderen onder andere boven die van de schepenenbank van Gent verkozen werden, zoals het geval was in oorkondeafschrift LXXXVII.

²⁰⁹ Archiefstuk C39 werd uitgegeven in J. Walters, *Geschiedenis der zusters der Bijloke te Gent*, III, pp. 280-281.

²¹⁰ G. Van Synghel, "Observations on the entry and copying in the cartularies with charters of the province of North Brabant", in: W. Blockmans, M. Boone en T. de Hemptinne, eds. *Secretum scriptorum: liber alumnorum Walter Prevenier*, Leuven, Garant, 1999, p. 88.

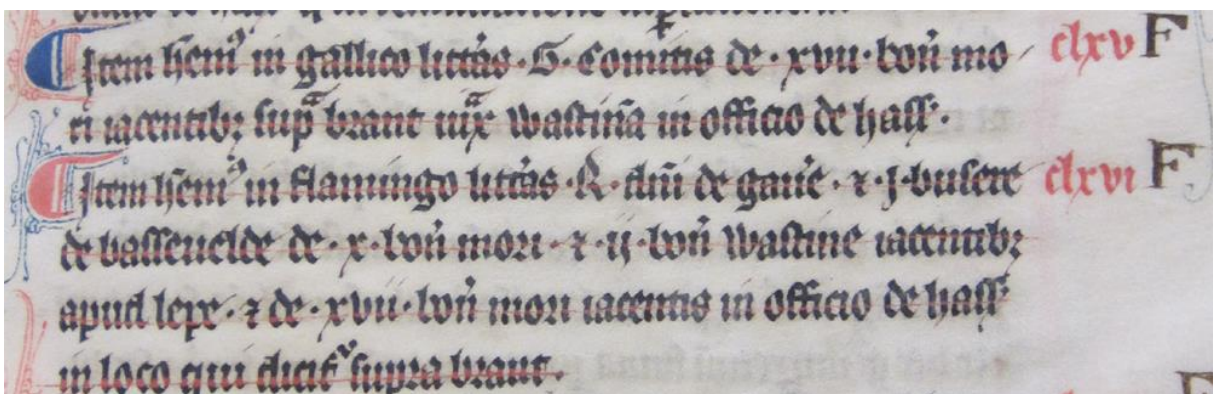
1.2. Doorstreepte rubriektitels

In de laatmiddeleeuwse cartularia vinden we enkele rubriektitels terug die doorstreept werden. Van de bijhorende documenten werd enkel melding gemaakt, zonder de tekst ervan te transcriberen, in tegenstelling tot de andere oorkonden die erin werden overgenomen. Opmerkelijk is dat deze rubriektitels op het eerste zicht niet achteraf doorstreept lijken, doch tijdens het cartulariseren. Dit kunnen we afleiden uit het feit dat de tekst van de betreffende oorkonden er nooit in overgenomen werd, iets wat enkel voorkomt bij de doorstreepte rubriektitels. Bovendien werden enkel de doorstreepte rubriektitels in zwarte inkt geschreven, terwijl de titels met rode inkt doorstreept werden. Het gaat daarenboven niet om oorkonden die in de veertiende eeuw of later gecancelleerd werden, aangezien we op de bijhorende originelen geen krassen, strepen of andere sporten terugvinden die een eventuele cancelling zouden kunnen verraden. Daarnaast, indien deze oorkonden na het cartulariseren gecancelleerd werden, zou de gehele oorkondetekst getranscribeerd zijn in de cartularia, tenzij deze documenten reeds op voorhand een andere behandeling kregen dan de overgeschreven oorkonden. Het lijkt er dan ook eerder op dat de scribent melding wou maken van het feit dat de Bijloke deze documenten in bezit had, maar dat de documenten zelf van ondergeschikt belang waren en niet noodzakelijk moesten worden overgenomen in de cartularia.

Afbeelding 15. Doorstreepte rubriektitels (Rooden Boeck I)

Waarom deze oorkonden wel vermeld maar niet getranscribeerd werden, heeft verschillende oorzaken. Els De Paermentier wees er in een eerste verkenning van de cartularia reeds op dat de doorstreepte rubriektitels volkstalige oorkonden betreffen. Een deel van de rubriektitels bevat immers een expliciete vermelding van het opschriftstellen in de volkstaal: voor de Franstalige oorkonden lezen we veelal 'Item habemus in gallico litteras' terwijl er bij de Nederlandstalige oorkonden 'Item habemus in flamingo litteras' geschreven staat. Zulke expliciete formuleringen kunnen mogelijk een bewuste selectiepolitiek vanwege de cartularist ten gunste van het Latijn weerspiegelen.²¹¹

Afbeelding 16. Doorstreepte rubriektitels die expliciete melding maken van de volkstaal (Rooden Boeck I)

²¹¹ E. De Paermentier, "Dorsalen als indicatoren voor het archiefbewustzijn in drie cisterciënzerinnenkloosters: de oorkonden van de Bijloke te Gent en de kloosters van Flines en Marquette (dertienste - eerste helft zestiende eeuw)", p. 38.

Bij een verdere verkenning bleek dat deze verklaring onvoldoende was. In totaal werden er immers achtendertig rubriektitels doorstreept, waarvan er slechts bij zeventien melding wordt gemaakt van de volkstaal.²¹² Bovendien zijn er ook titels van Latijnse oorkonden doorstreept, zoals de acht pauselijke bullen – CXX CXXII, CXXVII, CXXXII, CXXXIII, CXXXVIII, CXXXV en CXXXVII – die met zekerheid in het Latijn werden opgesteld. Van de tweeëndertig oorkonden waarvan we de taal konden bepalen, werden er zeker veertien in het Latijn opgesteld en achttien in de volkstaal. Daarenboven vermoeden we dat de zes resterende oorkonden, waarbij geen expliciete melding van een volkstaal gemaakt werd, eveneens in het Latijn werden opgesteld, aangezien de scribent in de andere rubriektitels zeer systematisch vermeldde dat de oorkonde in het Frans of Nederlands geschreven werd. Indien dit klopt, werden er zelfs twintig van de achtendertig doorstreepte rubrieken in het Latijn geschreven.

Wanneer we de inhoud van deze rubriektitels en, waar mogelijk, de bijhorende originele oorkonden bekijken, zien we dat de Latijnse oorkonden doorstreept werden indien het vorige oorkondeafschrift in het cartularium hetzelfde onderwerp had en de doorstreepte oorkonde dus slechts een aanvulling was op het voorgaande afschrift. Zo luidt de doorstreepte rubriektitel van LVII: 'Item habemus litteras G. comitis de licentia emendi sex bonaria terre'. De inhoud van de oorkonde sluit echter nauw aan bij oorkondeafschrift LVI, waarin gravin Margaretha haar toestemming in de verkoop gaf ('licentia emendi'). De cartularist vond het onnodig om twee oorkonden met een gelijkaardige inhoud over te nemen, maar wou ze wel vermelden – mogelijk opdat de lezer zou weten dat het archief nog een andere oorkonde bevatte die hiermee te maken had en dat hij of zij het origineel ervan kon opvragen. Soms werd er ook letterlijk in de rubriektitel vermeld dat de oorkonde over hetzelfde onderwerp handelde als het voorgaande afschrift, zoals in rubriektitel CXXII, waar we 'Item habemus aliud privilegium Gregorii papae sub eadem forma' kunnen lezen. Desalniettemin zijn er de doorstreepte rubriektitels van volkstalige oorkonden, die niet inhoudelijk verwant zijn aan voorgaande oorkondeafschriften. Deze oorkonden lijken dan ook louter op basis van hun volkstalig karakter geweerd uit de cartularia. Hoewel we de conclusie van Els De Paermentier in haar eerste verkenning van de cartularia enigszins genuanceerd hebben, volgen we haar standpunt dat de cartularist hoogst waarschijnlijk een bewuste selectie ten nadele van de volkstaal en ten gunste van het Latijn heeft doorgevoerd in het archief van de Bijloke.²¹³ Omdat deze volkstalige oorkonden wel degelijk te maken hadden met het domeinbeheer van de Bijloke, waren ze niettemin voldoende belangrijk om vermeld te worden in de cartularia.

1.3. Niet-overgenomen oorkonden

Volgens Patrick Geary is elk cartularium een resultaat van een proces van verwaarlozing, selectie, transformatie en onderdrukking. Cartularisten bepaalden immers welke documenten overgenomen werden in de cartularia en hoe deze afschriften er zouden uitzien. Deze mensen waren in de positie om te kiezen welke informatie toekomstige generaties uit het verleden zouden krijgen en hoe ze deze zouden interpreteren.²¹⁴ Op die manier plaatsten cartularisten filters – in Margaret Hedstroms terminologie *interfaces* – op het oorspronkelijke bronnenmateriaal. Deze *interfaces* waren menselijke constructen en daarom nooit neutraal of natuurlijk.²¹⁵ Wanneer middeleeuwse oorkonden gekopieerd werden, hanteerden cartularisten dan ook altijd bepaalde selectiecriteria: op basis van inhoudelijke of diplomatische kenmerken werden bepaalde oorkonden geweerd uit cartularia.²¹⁶ Ook aan het cartulariseren in de Bijloke is een selectie voorafgegaan. Er werden immers 396 documenten uit de

²¹² Zie bijlage 5 voor een overzicht van deze doorstreepte rubriektitels en de talen waarin ze geschreven werden.

²¹³ E. De Paermentier, "Dorsalen als indicatoren voor het archiefbewustzijn in drie cisterciënzerinnenkloosters: de oorkonden van de Bijloke te Gent en de kloosters van Flines en Marquette (dertiende - eerste helft zestiende eeuw)", p. 38.

²¹⁴ P.J. Geary, *Phantoms of remembrance: memory and oblivion at the end of the first millennium*, pp. 83-84.

²¹⁵ M. Hedstrom, "Archives, memory, and interfaces with the past", in: *Archival science*, 2 (2002), p. 26.

²¹⁶ Zo kon de minuut bijvoorbeeld niet overgenomen worden omdat hieraan geen zegels gehecht werden.

late middeleeuwen bewaard, waarvan er slechts 252 rechtstreeks of onrechtstreeks overgenomen werden in de veertiende-eeuwse cartularia.²¹⁷ Welke criteria aan de basis lagen van de selectie uit een oorkondeschat, is afhankelijk per cartularium. Elk cartularium ontstond immers naar aanleiding van beslissingen van bepaalde personen binnen een bepaalde context.²¹⁸ Om de selectiecriteria die gehanteerd werden bij het cartulariseren in de Bijloke te achterhalen, trachten we een verschil op te sporen tussen de overgenomen en de niet-overgenomen oorkonden.

In eerste instantie is het nuttig om de precieze ontstaanscontext van de cartularia van de Bijloke in acht te nemen: de cartularia waren immers een instrument voor het domeinbeheer, omdat de getranscribeerde eigendomstransacties en rechten op inkomsten het bezit van de Bijloke in het begin van de veertiende eeuw legitimeerden.²¹⁹ Desalniettemin werden in de cartularia ook pauselijke bullen van algemene aard opgenomen, die niets met het domeinbeheer van de Bijloke te maken hadden, terwijl andere oorkonden, die wel over grondbezit handelden zoals document C7, niet getranscribeerd werden. Een andere mogelijkheid is dan ook dat de archivaris van de Bijloke een selectie op basis van de oorkonders heeft doorgevoerd: we gaan ervan uit dat oorkonden afkomstig van hoge gezagsdragers door instellingen wel degelijk als belangrijk beschouwd werden door de leden van die instelling – in dit geval de Bijlokeabdij. Wanneer we de oorkonders van de niet-overgeschreven oorkonden bekijken, merken we echter dat zich daar oorkonden van belangrijke gezagsdragers onder bevinden, zoals de graven en gravinnen van Vlaanderen, bisschoppen, abten en de abdis van de Bijloke zelf. Dat deze documenten door de archivaris als niet voldoende belangrijk beschouwd werden, lijkt onwaarschijnlijk. Een laatste voor de hand liggende mogelijkheid is dat de cartularist, zoals we hierboven reeds aangehaald hebben, een selectie ten nadele van de volkstaal uitvoerde. Dit klopt wanneer we enkel de oorkondeafschriften beschouwen en aldus sporen terugvinden van een interne selectie in die cartularia, maar niet wanneer we ze in verband brengen met de rest van de oorkondeschat: die bevat immers vele Latijnse oorkonden waarvan geen melding gemaakt werd in de cartularia.

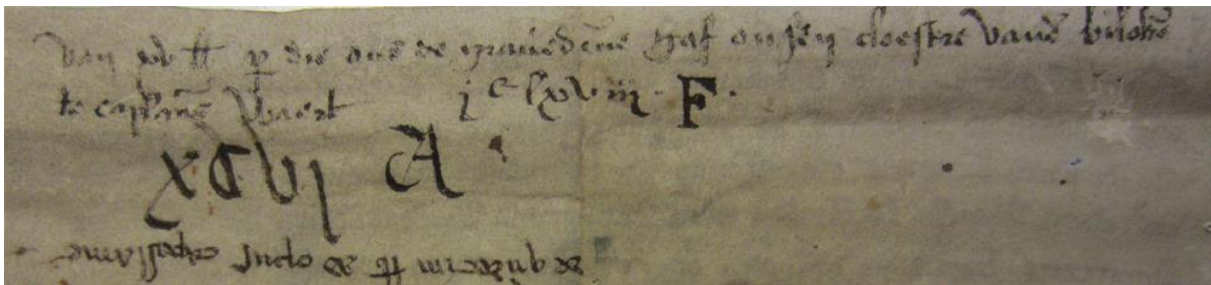
Omdat inhoudelijke kenmerken klaarblijkelijk niet aan de basis lagen van de selectiecriteria, wenden we ons tot de diplomatische eigenschappen. Deze diplomatische kenmerken van de niet-overgenomen documenten vertonen echter evenmin verschillen met die van de overgeschreven schriftstukken: het is bijvoorbeeld niet zo dat alle vormloze stukken of alle chirografen uit de cartularia geweerd werden. Wanneer we de archivalische dorsalen vergelijken, merken we daarentegen wel verschillen op ten opzichte van die op de overgeschreven oorkonden. Binnen deze documenten kunnen twee groepen onderscheiden worden: een groep schriftstukken die ogenschijnlijk niet tot het laatmiddeleeuwse klasseringssysteem met de Romeinse cijfers behoorden, en een groep die dat wel deed. Documenten die niet tot de laatmiddeleeuwse klassering behoorden, zijn meestal losse stukken die geen dorsale verwijzing opgetekend kregen. In vele gevallen gaat het daarbij om afschriften uit latere eeuwen. Daarnaast werden er originelen bewaard die een andere verwijzing dragen dan een Romeins cijfer. Een latere hand schreef bijvoorbeeld de dorsale notitie 'M.M.1' op document A1. De dorsalen van de schriftstukken die op het eerste zicht wel binnen de laatmiddeleeuwse klassering in de Bijloke passen, zijn eveneens op te delen in verscheidene soorten die alle in een latere periode opgetekend werden. Ten eerste zijn er de originelen die een Romeins cijfer hoger dan 187 dragen en dus niet opgenomen werden in de cartularia. Deze cijfers werden mogelijk opgetekend door de scribe die verantwoordelijk was voor de toevoeging van de kapitalen aan de oorkondennummers. Tevens werden er afschriften bewaard waarop een latere scribe in het Nederlands schreef dat ze een kopie waren van een origineel, waarbij hij of zij ook het Romeinse cijfer van dat origineel vermeldde. Daarnaast is er nog een deel oorkonden die wel met een Romeins cijfer getekend werden,

²¹⁷ Onder rechtstreeks overgenomen oorkonden verstaan we de oorkonden waarvan de tekst werd overgeschreven in de cartularia. Met onrechtstreeks overgenomen oorkonden bedoelen we de afschriften van overgenomen oorkonden of documenten die inhoudelijk verwant zijn aan deze oorkonden. Zie ook hoofdstuk 4, deel 4, 1.1. Overgenomen oorkonden, over dossiervorming in het archief van de Bijloke.

²¹⁸ G. Van Synghel, "Observations on the entry and copying in the cartularies with charters of the province of North Brabant", p. 91.

²¹⁹ Zie hoofdstuk 4, deel 2, 1. Ontstaanscontext.

maar waarvan de verwijzingen incorrect zijn en mogelijk naar iets anders dan de cartularia verwijzen. Opmerkelijk is dat al deze dorsalen nooit door dezelfde hand geschreven werden als de verwijzingen op de getranscribeerde oorkonden. In meerdere gevallen dragen deze documenten ook twee Romeinse cijfers, zoals document C37.

Afbeelding 17. Dorsale notities op document C37

Het is duidelijk dat deze documenten op een andere manier beheerd werden dan de oorkonden die getranscribeerd werden in de cartularia – die laatste dragen immers dorsale notities waarvan we een beperkt aantal handen konden identificeren die telkens terugkeren in het archief, vermoedelijk uit het einde van de dertiende of begin van de veertiende eeuw.²²⁰ Een mogelijkheid is dat de niet-overgeschreven documenten zich op een andere plaats dan de Bijloke bevonden en aldus getuigen van archiefvorming in een andere instelling. Indien deze oorkonden in het begin van de veertiende eeuw op een andere plaats bewaard werden, spreekt het voor zich dat ze niet voorkomen in de cartularia. Wanneer we daarnaast denken aan de toelichting bij de archivalische ordening met de *fenestrae*, lijkt het onwaarschijnlijk dat men in de veertiende eeuw één ladekast had waarin men een deel van de oorkonden bewaarde volgens een duidelijk systeem, terwijl een ander deel van de oorkondeschat elders bewaard werd zonder een enige duidelijke vorm van klassering. Daarenboven mogen we niet vergeten dat er veel afschriften bewaard werden in het Bijlokearchief: dit duidt er alleszins op dat men in de Bijloke begaan was met kopieerpraktijken, die uitgevoerd werden omdat er vraag naar was. Dit werd bevestigd in de brief van Fulco Utenhove naar zijn zus Ermentrudis uit 1238, waaruit blijkt dat Fulco zich bezighield met het kopiëren van de oorkonden van de Bijloke. Daarnaast zijn er de doorstreepte rubriektitels van volkstalige oorkonden, die ons de vraag doen stellen waarom er melding gemaakt werd van deze oorkonden terwijl ze blijkbaar niet belangrijk voldoende waren om integraal overgeschreven te worden.²²¹ Dit lijkt ons enkel zinvol wanneer de archivaris van plan was alle oorkonden die de Bijloke in bezit had te laten overnemen in de cartularia – als een soort van bewijs over hoe uitgebreid de oorkondeschat was op dat moment – en pas achteraf, bij het cartulariseren, selecteerde welke oorkonden net niet voldoende belangrijk waren om overgeschreven te worden, als een soort interne selectie. Wel moeten we toegeven dat het voor zich zou spreken indien enkel de documenten met betrekking tot het domeinbeheer overgenomen werden, en dat zich daar volkstalige oorkonden onder zouden bevinden. Wanneer het wet archief van de Bijloke bestuderen, ontdekken we echter ook Latijnse oorkonden die met domeinbeheer te maken hebben, die niet werden overgenomen in de cartularia. Ten slotte zijn er ook nog de vele oorkonden die een Romeins cijfer hoger dan 187 dragen, geschreven door een andere hand, die niet terug te vinden zijn in een cartularium. Hier zijn drie mogelijke verklaringen voor. De eerste mogelijkheid bestaat eruit dat het *Rooden Boeck* een tweede volume had dat niet bewaard werd. Het is eveneens mogelijk dat de archivaris bepaalde oorkonden geselecteerd en genummerd heeft zoals de overgenomen oorkonden

²²⁰ Zie hoofdstuk 4, deel 4, 2.1. Dorsalen als inspiratiebron.

²²¹ Voor de Latijnse oorkonden hebben we immers kunnen achterhalen dat deze niet getranscribeerd werden omdat ze in inhoud gelijkend waren aan andere overgenomen oorkonden. De volkstalige oorkonden blijken echter louter op basis van de taal geweerd uit de cartularia, hoewel de scribe het wel de moeite vond deze te vermelden. Zie hoofdstuk 4, deel 4, 1.2. Doorstreepte rubriektitels.

uit de andere cartularia, met als bedoeling ze nadien in een cartularium te laten overnemen.²²² Een derde mogelijkheid is echter dat men, vanaf de klassering van het archief aan het einde van de dertiende of begin van de veertiende eeuw, de binnenkomende stukken gemerkt heeft naar analogie met de destijds nieuwe archiefmethodes.²²³ Dit pleit ervoor dat de stukken die niet gemerkt werden met zulke Romeinse cijfers, in het begin van de veertiende eeuw niet behoorden tot het archief van de Bijloke en aldus niet overgeschreven konden worden in de cartularia. De stukken die vanaf het begin van de veertiende eeuw geleidelijk aan binnenkwamen, konden door latere archivariissen met een Romeins cijfer gemerkt worden.

Deze elementen wijzen erop dat er iets gaande was in de Bijloke waardoor niet alle oorkonden die het archief vandaag bevat, aanvankelijk in het Bijlokearchief bewaard werden. Het feit dat men van vele archiefstukken twee exemplaren nodig had – twee cartularia, twee expedities of afschriften van een oorkonde en dergelijke – kan erop wijzen dat er een tweede bewaarplaats was waar men deze documenten verzamelde. Sluitende bewijzen voor deze hypothese ontbreken echter waardoor we voorlopig enkel kunnen speculeren. De dorsalen die de niet-overgeschreven oorkonden dragen, zijn immers zo uiteenlopend dat we in het kader van deze masterscriptie nog niet tot een algemeen beeld konden komen, en evenmin tot een overtuigende hypothese over de echo van een ander archief in deze dorsalen. Verder en meer uitgebreid onderzoek naar deze dorsalen zou mogelijk meer licht kunnen werpen op de selectiecriteria en een eventuele tweede bewaarplaats voor een deel van de oorkonden uit het huidige archief.

2. Van origineel naar afschrift

Voorheen probeerden we de selectiecriteria te achterhalen die de cartularist doorgevoerd heeft bij het selecteren van de te transcriberen oorkonden. Interessant is echter ook om na te gaan hoe die transcriptie gebeurde en, met andere woorden, welke informatie overgedragen werd van origineel naar afschrift. Wanneer we ons deze vraag stellen, moeten we toegeven dat de rol van de scribenten enorm belangrijk was. Zij waren immers degenen die beslisten hoeveel belang er gehecht werd aan het origineel. In navolging van Laurent Morelle zullen we de volgende beschrijving indelen in vier benaderingen van het origineel: het origineel als archiefstuk, als diplomatisch document, als tekst en als verzameling van grafische tekens.²²⁴

2.1. Dorsalen als inspiratiebron

Wanneer we het origineel als archiefstuk beschouwen, zien we in eerste instantie dat ieder document een recto en een dorso zijde heeft. In de meeste gevallen dragen archiefstukken dorsale notities of tekens die te maken hebben met het archiefbeheer van de instelling. De cartularist was zich ongetwijfeld bewust van de aanwezigheid van deze tekens en notities wanneer hij of zij het cartularium neerschreef. In vele gevallen zijn er immers sterke gelijkenissen tussen de dorsale notities op de originelen en de rubriektitels in de cartularia. Het is mogelijk dat de cartularist zich bij het cartulariseren liet inspireren door de reeds bestaande dorsale notities, maar het is evenzeer mogelijk

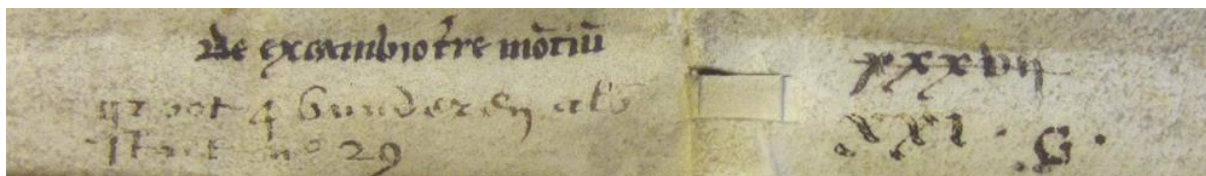
²²² E. De Paermentier, “Dorsalen als indicatoren voor het archiefbewustzijn in drie cisterciënzerinnenkloosters: de oorkonden van de Bijloke te Gent en de kloosters van Flines en Marquette (dertiende - eerste helft zestiende eeuw)”, p. 31.

²²³ In hoofdstuk 4, deel 4, 2.1. Dorsalen als inspiratiebron, wordt ervoor gepleit dat er omstreeks deze periode archiveringspraktijken uitgevoerd werden in het archief van de Bijloke.

²²⁴ Zie L. Morelle, “De l’original à la copie: remarques sur l’évaluation des transcriptions dans les cartulaires médiévaux”, in: O. Guyotjeannin, L. Morelle en M. Parrisé, eds. *Les cartulaires: actes de la table ronde organisée par l’Ecole nationale des chartes et le G.D.R. 121 du C.N.R.S. (Paris, 5-7 décembre 1991)*, Parijs, Ecole des chartes, 1993, pp. 91-104.

dat de twee contemporain zijn of zelfs door dezelfde hand geschreven werden.²²⁵ Dit trachten we te onderzoeken voor de originelen en cartularia van de Bijloke. Ten eerste zullen we nagaan of er overeenkomsten zijn tussen de dorsale notities op de oorkonden enerzijds en de rubricering in de cartularia anderzijds. Ten tweede trachten we te achterhalen of de cartularist en archivaris eenzelfde persoon waren, en of het cartularium gebaseerd is op een herklassering van het archief of niet.

Er is een duidelijke overeenkomst tussen de dorsalen op de oorkonden en de rubricering in de cartularia van de Bijloke. Vooreerst zijn er de inhoudelijke dorsalen die in de codices terugkeren als rubriektitels. Meestal zijn de bewoordingen op beide dragers identiek, hoewel er af en toe kleine afwijkingen zijn. In oorkondeafschrift III in *Rooden Boeck I* lezen we bijvoorbeeld 'et quod filia sit abbatis clarevallis', terwijl in de oorspronkelijke dorsaal 'et quod est filia divini clarevallensis abbatis' geschreven werd. Ook zijn er geregeld verschillen aan te tonen tussen de rubriektitels in de index en deze die de afschriften voorafgaan. Scribenten behielden bij de transcriptie immers steeds de vrijheid om teksten naar hun goeddunken aan te passen. Deze kleine wijzigingen verhinderen dan ook niet dat cartularisten zich ongetwijfeld op de inhoudelijke dorsalen inspireerden: de inhoud van de rubriektitels en de dorsalen zijn immers steeds identiek. Daarnaast keren ook de archivalische dorsalen terug in de cartularia, waarmee we voornamelijk de Romeinse cijfers bedoelen die dorsaal opgetekend werden, en niet zozeer de verwijzingen over de teksttraditie, i.e. aanwijzingen of het document een afschrift is. Slechts in één rubriek werd zulk een dorsaal overgenomen: oorkondeafschrift XCIII. Daar werd 'Habetur in Bosco' in de marge opgetekend, naar de archivalische dorsaal 'Originale habetur in Boscho' op document H16. De Romeinse nummering werd daarentegen wel stevast overgenomen in de cartularia: deze vormt immers de ruggengraat van de opbouw van de codices. Bij de vergelijking van de archivalische dorsalen en het cartularium hebben we echter gemerkt dat er geregeld foutieve verwijzingen opgetekend werden. Vooreerst bestaan deze uit verwijzingen die op een later tijdstip aangepast of verbeterd werden. Op de rugzijde van oorkonde B28 werd eerst het cijfer XXXVII opgetekend, wat op een ander tijdstip doorstreept en vervangen werd door de correcte verwijzing die overeenkomt met het afschrift in de cartularia.²²⁶ Eenzelfde situatie treffen we ook aan op de rugzijde van document D4. Ten tweede zijn er oorkonden met een foutieve verwijzing die nooit verbeterd werd. Zo vinden we oorkonden terug met een verwijzing, bestaande uit een kapitaalletter en een Romeins cijfer, die niet overeenkomt met de lettercijfercombinatie in de cartularia. Oorkonde C7 draagt bijvoorbeeld de dorsale notitie 'CLXIX - F', terwijl oorkondeafschrift CLXIX in de cartularia ressorteert onder de letter K. Een foutieve kapitaalletter zou eerder kunnen wijzen op een vergissing in de herklassering van het archief in de zeventiende eeuw, maar omdat de tekst van deze foutief genummerde oorkonden evenmin overeenkomt met die van het afschrift in de cartularia, vermoeden we dat deze Romeins cijfers wellicht naar iets anders dan de cartularia verwijzen, zoals de productiekosten van een oorkonde. Waarschijnlijk beantwoorden deze foutieve verwijzingen dan ook niet aan de laatmiddeleeuwse archiefklassering. Verder onderzoek naar deze incorrecte dorsale verwijzingen is vereist om een duidelijker beeld hierover te kunnen schetsen.

Afbeelding 18. Een verbeterde verwijzing op document B28

Onderzoekers vinden in sommige cartularia een echo terug van een contemporaine herordening van het bijhorende archief. De omstandigheden die aanleiding gaven tot het cartulariseren konden

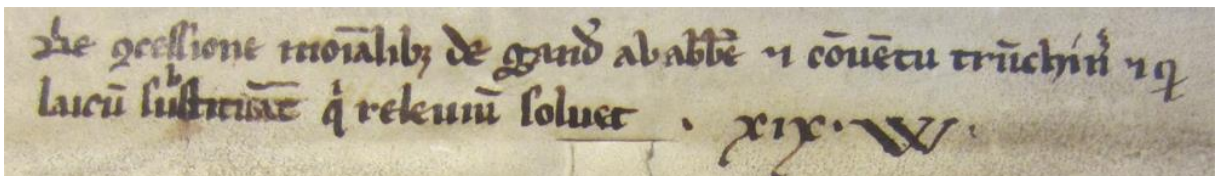
²²⁵ G. Declercq, "Le classement des chartiers ecclésiastiques en Flandre au Moyen Age", pp. 334-339; L. Morelle, "De l'original à la copie: remarques sur l'évaluation des transcriptions dans les cartulaires médiévaux", pp. 92-93.

²²⁶ Archiefstuk B28 werd uitgegeven in J. Walters, *Geschiedenis der zusters der Bijloke te Gent*, III, p. 267.

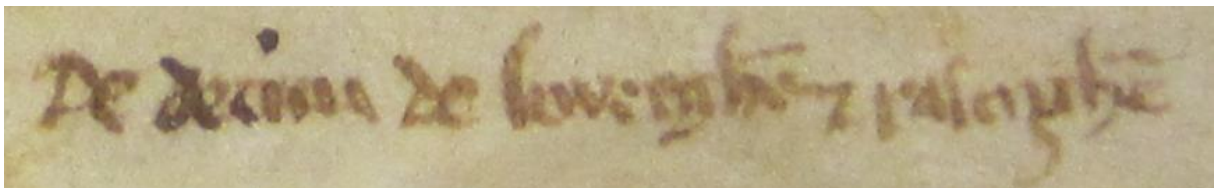
immers evenzeer een herklassering van het archief aangemoedigd hebben. In zulke gevallen leefden en werkten cartularist en archivaris gelijktijdig of waren ze zelfs eenzelfde persoon. Jean-Philippe Genet benadrukte dan ook dat de taken van de cartularist en die van de archivaris nauw met elkaar verbonden waren: de archivaris was de persoon die toegang had tot het archief en het voorbereidend onderzoek verrichtte. Indien de archivaris zelf niet verantwoordelijk was voor het cartulariseren, was hij op zijn minst degene die het archief klasseerde, analyseerde en bepaalde in welke volgorde de oorkonden overgenomen moesten worden in het cartularium.²²⁷ Veelal waren cartularia echter gebaseerd op een oudere klassering van het archief, zodat ze deze klassering bevroren. Cartularisten hadden immers niet altijd een archivalische reorganisatie voor ogen wanneer ze beslisten een cartularium op te stellen. Indien ze wel met het archief begaan waren, probeerden ze vermoedelijk eerder de consultatie van een bestaand archief te verbeteren dan het fonds te herklasseren.²²⁸

Wanneer we het verband tussen het cartulariseren en de archiefvorming in de Bijloke trachten te achterhalen, is het noodzakelijk om de handen van de dorsalen en de cartularia te vergelijken. Op die manier kunnen we vaststellen of uitsluiten of één en dezelfde persoon verantwoordelijk was voor de klassering en het cartulariseren in de Bijloke.²²⁹ Concreet zullen we dit bestuderen aan de hand van de archivalische en inhoudelijke dorsalen: de Romeinse cijfers en de rubriektitels. Beide staan immers genoteerd in de cartularia, maar eveneens *in dorso* op de originele oorkonden. Bovendien zullen we nagaan of de twee soorten dorsale notities door één dan wel meerdere personen werden opgetekend, om meer te weten te komen over de archiveringspraktijken in de Bijloke.

Wanneer we de handen van de inhoudelijke dorsalen bekijken, zien we dat deze grotendeels door één hand werden opgetekend, die getoond wordt op afbeelding 19. Deze hand is bovendien verschillend aan de vijf handen die in beide cartularia voorkomen.²³⁰ Kenmerkend aan dorsale hand 1 zijn onder andere de ductus van hoofdletter 'D' en letters 'g', 'a' en 'e' en het tweede been van de 'h' die onder de schrijfregel naar links doorgetrokken wordt. Daarnaast zijn er nog enkele oorkonden die een inhoudelijke dorsaal bevatten die door een andere hand werden opgetekend, hier dorsale hand 2 genoemd. Deze notities werden met een lichtere inkt geschreven, die ondertussen niet altijd meer even goed leesbaar is.

Afbeelding 19. Dorsale hand 1

Afbeelding 20. Dorsale hand 2

De archivalische dorsalen op de oorkonden die rechtstreeks of onrechtstreeks overgenomen werden in de cartularia, werden door meerdere handen opgetekend. Indicatoren bij het identificeren

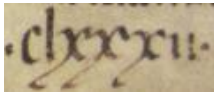
²²⁷ J.-P. Genet, "Cartulaires, registres et histoire: l'exemple anglais", p. 111.

²²⁸ E. Poulle, "Classement et cotation des chartriers au Moyen Age", pp. 349-350.

²²⁹ Voor het veertiende-eeuwse cartularium van de abdij van Averbode wist Dekkers bijvoorbeeld te achterhalen dat de cartularist, Jan van Roermond, eveneens verantwoordelijk was voor de dorsale notities op de oorkonden die hij voorheen had getranscribeerd. P.J.V. Dekkers, "Het archief van de abdij van Averbode onder het Ancien Régime. Analyse van administratie en archivering", p. 150.

²³⁰ Zie hoofdstuk 4, deel 2, 5. Paleografische analyse voor de identificatie van de cartulariumhanden.

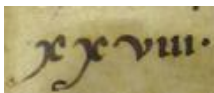
van de verschillende handen waren voornamelijk de haarlijnen van de 'x' en de ductus van verscheidene letters zoals de 'v'. Op basis daarvan konden we minstens vier verschillende doch regelmatig terugkerende handen onderscheiden. Daarnaast zijn er nog andere handen te onderscheiden, die hier echter niet belicht worden, omdat ze vaak slechts eenmalig voorkomen in de oorkondeschat.

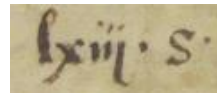
Afbeelding 21. Dorsale hand 3

Afbeelding 23. Dorsale hand 5

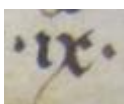
Afbeelding 22. Dorsale hand 4

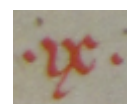
Afbeelding 24. Dorsale hand 6

Dorsale handen 3 en 4 zijn de meest voorkomende. Zij zijn op het grootste deel van de overgenomen oorkonden terug te vinden. Ze onderscheiden zich van elkaar door een verschillende haarlijn van de 'x': beide lopen onder de schrijfregel door maar bij hand 3 krult de haarlijn naar rechts terwijl die bij hand 2 naar linksboven krult. Dorsale hand 5 komt eveneens enkele keren voor en kenmerkt zich onder andere door het gebruik van verschillende haarlijnen van de 'x' door elkaar. Dorsale hand 6 is daarentegen duidelijk verschillend aan de andere drie handschriften, maar komt slechts enkele keren voor en dan voornamelijk op oorkonden die niet overgeschreven werden in de cartularia doch inhoudelijk verwant zijn aan een oorkondeaafschrift, zoals documenten B8 en E11. Hand 6 schreef op de rugzijde van beide oorkonden de verwijzing LXIII terwijl de tekst van B30 werd overgeschreven in de cartularia. Op deze oorkonde heeft dorsale hand 3 de archivalische dorsaal opgetekend. Hierdoor vermoeden we dat de aantekeningen door hand 6 op een later tijdstip aangebracht werden dan die in de andere drie handen: mogelijk werden in een vroege fase van het Bijlokearchief niet alle oorkonden uit een dossier gemerkt met een Romeins cijfer. Vermoedelijk gebeurde dit pas achteraf, door dorsale scribent 6, die het nuttig vond om ook op de inhoudelijk verwante oorkonden eenzelfde Romeins cijfer als op het origineel neer te schrijven. Hand 6 is echter ook terug te vinden op enkele oorkonden die niet deel uitmaken van een dossier. Of er een verband is tussen de latere archivalische dorsalen zoals die door dorsale hand 6 enerzijds en het vroegmodern cartularium van de Bijloke anderzijds, werd in het kader van deze masterscriptie niet bestudeerd. Verder onderzoek hiernaar zou meer aan het licht kunnen brengen over latere archiveringspraktijken in de Bijloke.

Wanneer we de archivalische dorsalen vergelijken met *Rooden Boeck I*, blijkt dat cartulariumhand 1 niet overeenkomt met de dorsale handen. Interessanter is echter een vergelijking met het kleinere cartularium, aangezien daaruit blijkt dat dorsale hand 4 overeenkomt met cartulariumhand 3, die een groot deel van *Rooden Boeck II* geschreven heeft. Een voorbeeld daarvan zijn de sterke gelijkenissen tussen de dorsale notitie op document D16 en het rubrieknummer in het cartularium. We vermoeden dan ook dat scribent 3 zich niet alleen met het cartulariseren bezighield, maar eveneens met het archiveren van de originelen. Welke originelen hij of zij van een dorsale notitie voorzien heeft, lijkt echter willekeurig te zijn gebeurd. Het is bijvoorbeeld niet zo dat scribent 3 de dorsalen van alle oorkonden die hij of zij overschreef in het cartularium voor zijn of haar rekening heeft genomen. Hoogst waarschijnlijk gebeurden het archiveren en cartulariseren dan ook op verschillende momenten, doch in een beperkte tijdspanne, i.e. gedurende het (actieve) leven van scribent 3.

Afbeelding 25. Dorsale notitie op D16

Afbeelding 26. Rubrieknummer in het *Rooden Boeck II*

Tussen de handen van de inhoudelijke en archivalische dorsalen lijkt op het eerste zicht echter geen overeenkomst te zijn: de hand die de meeste inhoudelijke dorsalen geschreven heeft, wordt vergezeld door verschillende soorten handen voor de Romeinse cijfers. Er is echter een mogelijkheid dat er inhoudelijke en archivalische dorsalen door één scribent werden opgetekend, die verschillende

handen had. We vermoeden immers dat deze archiveringspraktijken, min of meer gelijktijdig, rond het einde van de dertiende of begin van de veertiende eeuw gebeurd zijn. De dorsale handen zijn immers voor het laatst te zien op document G24 dat dateert van 1298 en komen voor op alle overgeschreven oorkonden, behalve op de afschriften uit latere eeuwen. Tegen het einde van de dertiende eeuw was het archief van de Bijloke wellicht zodanig gegroeid dat de behoefte ontstond om de bewaarde oorkonden te klasseren volgens een systeem, bestaande uit inhoudelijke en archivalische dorsalen. Deze klassering gebeurde dus met zekerheid achteraf en niet op het moment waarop de oorkonden de Bijloke binnenkwamen. Bovendien dateert de laatst overgenomen oorkonde in de cartularia van 1301, zodat er vermoedelijk wel degelijk een verband is tussen het archiveren en cartulariseren in de Bijloke.

2.2. Overname van diplomatische tekstdelen

Wanneer het origineel als diplomatisch document beschouwd wordt, komen we als onderzoeker op het eerste niveau waarin interpolaties in de eigenlijke tekst van de originelen kunnen plaatsvinden. De cartularist was immers vrij om bepaalde passages weg te laten of in te korten in zijn of haar afschrift van het origineel. Wanneer een vergelijking met de originele oorkonden uitwijst dat deze veranderingen op systematische wijze voorkomen, kunnen we ervan overtuigd zijn dat de cartularist met een zekere intentie de afschriften maakte.

Uit onderzoek blijkt dat vooral het begin en einde van diplomatische documenten veranderd werd door scribenten. Vaak voorkomende mutaties van originele formules zijn het weglaten van de *invocatio*, het inkorten van de *intitulatio*, de datering en de getuigenlijsten, waarbij de laatste namen veelal vervangen werden door 'et alii' of 'multorum aliorum'.²³¹ Constance Bouchard benadrukt dat het weglaten of inkorten van zulke delen niet getuigt van een zekere onzorgvuldigheid vanwege de scribent, maar van de irrelevantie van die tekstdelen voor de cartularia: het belangrijkste deel van een oorkonde was de rechtshandeling of het rechtsfeit zelf.²³² Naast het inkorten of weglaten van bepaalde formuleringen kwamen er echter ook transcripties aan het licht waarin tekstdelen vervangen werden door andere. Dit is misleidend voor de lezers, aangezien deze interpolaties niet opgemerkt worden indien de originelen er niet naast gelegd worden. Interpolaties van deze aard ontstonden echter niet altijd uit slechte wil: Morelle stelt dat deze veranderingen vooral getuigen van een zekere aandacht of enthousiasme vanwege de scribent voor de diplomatiek uit zijn tijd, waardoor de scribent formules uit oude oorkonden poogde om te vormen tot formules die in de eigen tijd gebruikt werden.²³³

Voor de afschriften in *Rooden Boeck I* van de Bijloke, kunnen we stellen dat deze bijna stereotiepe inkortingen en weglatingen niet gebeurden. In het kader van deze masterscriptie hebben we echter niet voldoende tijd gehad om alle 187 afschriften in de cartularia naast hun originele modellen te leggen, zodat we ons voor dit deel van de scriptie noodgedwongen baseren op een steekproef van oorkonden en hun afschriften. Het is dan ook mogelijk dat er bij een later, meer uitgebreid onderzoek, eventueel uitzonderingen gevonden zullen worden in de cartularia die hier niet naar voren geschoven zijn. In alle transcripties en originelen die we naderbij bestudeerd hebben, tellen de afschriften in de cartularia evenveel woorden als de originele oorkonden. Wanneer we de originele tekst met die van het afschrift vergeleken, bleek dat er geen enkel woord of passage weggelaten of vervangen werd door een ander. Dit is opvallend, aangezien het inkorten en weglaten van diplomatische onderdelen in de tekst in vele cartularia wel voorkomen. Tekenend daarvoor kan oorkonde A11 zijn, een oorkonde daterend uit 1211 uitgaande van Siger, burggraaf van Gent. Deze oorkonde werd overgenomen in de cartularia onder afschrift CLXXII en bevat een relatief uitgebreide getuigenlijst die volledig overgeschreven werd in de cartularia.

²³¹ L. Morelle, "De l'original à la copie: remarques sur l'évaluation des transcriptions dans les cartulaires médiévaux", pp. 94-95.

²³² C.B. Bouchard, "Monastic cartularies: organizing eternity", p. 29.

²³³ L. Morelle, "De l'original à la copie: remarques sur l'évaluation des transcriptions dans les cartulaires médiévaux", p. 95.

Ten slotte konden ook de waarmerken van een diplomatisch document overgebracht worden naar een afschrift. Er zijn cartularia bekend waarbij kruisen, symbolische invocaties, monogrammen, bijenkorven en andere waarmerken overgenomen werden in de afschriften van originelen. Sommige cartularia komen op dit vlak haast maniakaal over, zoals het elfde-eeuwse cartularium van Corbie.²³⁴ Ook zegels werden af en toe met speciale aandacht vermeld in de transcripties in cartularia, met behulp van tekeningen of beschrijvingen van de zegels. Tekeningen van zegels worden echter zeer zelden teruggevonden in cartularia. Vaker voorkomend zijn de speciale meldingen van zegels, al kan de aard van die meldingen variëren: in sommige gevallen werd er enkel vermeld dat er een zegel aan het document gehecht was en af en toe ook het aantal zegels, terwijl in andere gevallen de diplomatische kenmerken ervan beschreven werden, i.e. de kleur, grootte, wijze van aanhechting en andere eigenschappen. Jean-Luc Chassel vermoedt dat scribenten enkel gewag maakten van deze zegels om specifiek archivalische doeleinden. Het is immers verbazingwekkend op zich dat zulke speciale meldingen van zegels in afschriften voorkomen. Ofschoon de bewijskracht van het schrift in de twaalfde en dertiende eeuw wel degelijk toenam, gold dit enkel voor originele oorkonden en niet voor de afschriften ervan. De bewijskracht van cartularia werd met andere woorden niet vermeerderd wanneer er speciale melding werd gemaakt van bepaalde validatiemerken. Alleszins zijn deze meldingen en vooral de tekeningen van zegels in afschriften een zeer marginaal verschijnsel in de middeleeuwse cartularia die overgeleverd werden.²³⁵ Lijsten met nummers, kleuren van de was en de wijze van aanhechting van zegels verschenen pas vanaf de zestiende en zeventiende eeuw.²³⁶ In de cartularia van de Bijloke zijn dan ook evenmin meldingen of tekeningen van waarmerken op te merken: monogrammen, symbolische invocaties, speciale meldingen van zegels en andere werden er niet in overgenomen, hoewel deze wel in de originele oorkonden voorkomen.

2.3. Afwijkingen ten opzichte van de originelen

Bij het transcriberen van originelen moest de cartularist in eerste instantie in staat zijn ieder woord te ontcijferen en te lezen alvorens deze konden overgeschreven worden op een andere drager. Wanneer we het origineel als tekst beschouwen, zien we dat er geregeld fouten slopen in de transcriptie van die tekst: de scribent kon accidenteel een regel of zin overslaan, een woord vergeten of net dubbel schrijven. Naast deze onopzettelijke fouten zijn er echter ook doelbewuste afwijkingen ten opzichte van het origineel op te merken in secundaire records. Zo komt het regelmatig voor dat scribenten de oude spelling van plaats- of eigennamen vervingen door de nieuwe spelling (de naam 'Ulricus' kon bijvoorbeeld vervangen worden door 'Hulricus') of op systematische wijze een bepaalde letter door een andere vervingen (zoals het verwisselen van de 'y' en de intervocalische 'i'). Zulke interpolaties doen ons de waarheidsgetrouwheid van de scribent in vraag stellen: we kunnen ervan uitgaan dat de scribent trouw bleef aan het origineel, maar eveneens dat deze veranderingen moedwillige interpolaties van het origineel zijn vanwege die scribent.²³⁷

Vooreerst werpen we een blik op de fouten in de cartularia van de Bijloke en de manier waarop ze verbeterd werden. Hiervoor baseren we ons vooral op *Rooden Boeck II*, aangezien hier vaker fouten in voorkwamen dan in het grotere cartularium.²³⁸ Een eerste vergissing vanwege de scribent die we daarin opmerkten, was het vergeten neerschrijven van bepaalde woorden of passages. Zulk een

²³⁴ L. Morelle, "De l'original à la copie: remarques sur l'évaluation des transcriptions dans les cartulaires médiévaux", pp. 95-97.

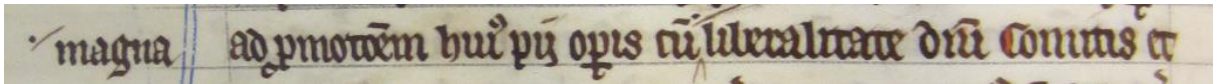
²³⁵ J.-L. Chassel, "Dessins et mentions de sceaux dans les cartulaires médiévaux", in: O. Guyotjeannin, L. Morelle en M. Parisse, eds. *Les cartulaires: actes de la table ronde organisée par l'Ecole nationale des chartes et le G.D.R. 121 du C.N.R.S. (Paris, 5-7 décembre 1991)*, Parijs, Ecole des chartes, 1993, pp. 153-157.

²³⁶ G. Van Synghel, "Observations on the entry and copying in the cartularies with charters of the province of North Brabant", pp. 78-79.

²³⁷ C.B. Bouchard, "Monastic cartularies: organizing eternity", p. 30; L. Morelle, "De l'original à la copie: remarques sur l'évaluation des transcriptions dans les cartulaires médiévaux", pp. 97-98.

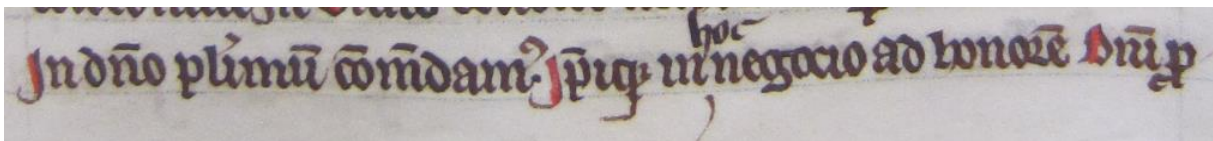
²³⁸ Zie hoofdstuk 4, deel 2, 3. Vergelijking van de cartularia.

vergissing werd steeds opgelost door de woorden in de marge van de bladspiegel bij te schrijven. Wanneer een woord vergeten werd aan het einde van een schrijffregel, werd het woord achteraan bijgeschreven. Wanneer hetzelfde gebeurde aan het einde van de onderste schrijffregel, werd het woord veelal onder de schrijffregel geplaatst. In de andere gevallen werd deze vergissing meestal opgelost door een symbool op de desbetreffende plaats in de tekst te zetten, en in de marge hetzelfde symbool met de ontbrekende tekst erbij, zoals te zien is op afbeelding 27.

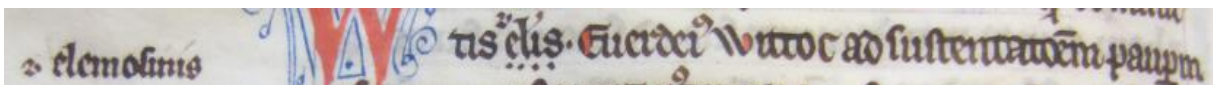
Afbeelding 27. Verbetering in de marge (*Rooden Boeck II*, oorkondeafschrift XXII)

Een andere mogelijkheid was om de tekst binnen het schrijfvlak toe te voegen, waarvan we op afbeelding 28 een voorbeeld zien.

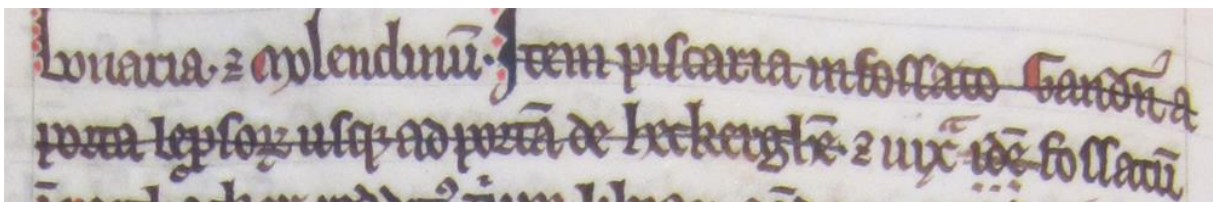

Afbeelding 28. Verbetering in de tekst (*Rooden Boeck II*, oorkondeafschrift XXIII)

Daarnaast komen er ook schrijffouten voor in de cartularia. De scribent kon dit oplossen door stippellijnen onder het foutieve woord of de foutieve passage te zetten en vervolgens in de marge de juiste woorden neer te schrijven, zoals op afbeelding 29. Ten slotte kon de scribent ook per ongeluk een woord schrijven dat niet in het origineel stond. In zulke gevallen werd het woord of de passage doorstreept, zoals afbeelding 30 toont.

Afbeelding 29. Verbetering door middel van stippelijijn (*Rooden Boeck II*, oorkondeafschrift XXVI)

Afbeelding 30. Verbetering door middel van doorstreping (*Rooden Boeck II*, oorkondeafschrift XC)

Vervolgens bekijken we de veranderingen van schrijfwijzen ten opzichte van de originele oorkonden, aangezien in de oorkondeafschriften niet noodzakelijk dezelfde spelling gehanteerd werd als in de originelen.²³⁹ In de uitgevoerde steekproef kwamen we in twee gevallen een alternatieve spellingswijze ten opzichte van de originelen tegen. Het ging daarbij tweemaal om hetzelfde woord. De oorkonden B3 (een oorkonde uit 1228 van de Doornikse bisschop) en B15 (een oorkonde uit hetzelfde jaar van de abt van Clairvaux) vermeldde beide de streek Henegouwen: respectievelijk het volledige woord 'Hainonie' en de afkorting 'Hain' zijn erin terug te vinden.²⁴⁰ In beide afschriften in de cartularia veranderde de scribent dit woord tot 'Hayn', wat er wellicht op wijst dat de gebruikelijke spellingswijze van de afkorting voor Henegouwen sinds het opstellen van de oorkonde veranderd was van 'Hain' naar 'Hayn'.

²³⁹ E. Dijkhof, "Over originelen en afschriften in taalkundig onderzoek: de rol van de schrijver en de redacteur bij de totstandkoming van oorkonden", in: *Taal en tongval: tijdschrift voor dialectologie*, 12 (1999), pp. 57-58.

²⁴⁰ Archiefstuk B3 werd uitgegeven in J. Walters, *Geschiedenis der zusters der Bijloke te Gent*, III, pp. 247-248.

2.4. Gebruik en hergebruik van grafische tekens

Ten slotte willen we aandacht vestigen op het origineel als een verzameling van grafische tekens: ieder origineel bevat immers afkortingen, diakritische tekens, hoofdletters en andere grafische tekens waarmee cartularisten vrij konden omspringen. Zij konden kiezen of ze dezelfde afkortingen behielden of er nieuwe aan toevoegden, en of ze het gebruik van hoofdletters en punctuatie in het origineel respecteerden in zijn afschrift.²⁴¹

Dit geldt eveneens voor de afschriften in de cartularia van de Bijloke. We zien immers dat de scribenten van die cartularia bepaalde hoofdletters uit het origineel als gewone letters neerschreven. Dit geldt echter enkel voor hoofdletters binnen een zin; hoofdletters aan het begin van de zin werden steeds als hoofdletter getranscribeerd. Een voorbeeld van gewijzigde hoofdletters vinden we terug in afschrift VII in *Rooden Boeck I*. In het origineel D2 lezen we driemaal de combinatie 'In Gandavo', die telkens zonder hoofdletters getranscribeerd werd. Elders in de tekst werden hoofdletters soms wel bewaard: waar in het origineel 'Bavonis' met een hoofdletter geschreven werd, werd dit eveneens met hoofdletter geschreven in het afschrift. Andere afschriften beaamden enkel de vaststelling dat het overnemen of laten wegvallen van hoofdletters niet op systematische wijze gebeurde.

Hetzelfde geldt voor de punctuatie in de teksten: in de meeste gevallen werd de punctuatie van het origineel bewaard, maar andere keren werden bepaalde leestekens weggelaten of toegevoegd. In origineel A30 lezen we bijvoorbeeld 'W. dei grā Tornacēn Ep̄c.' terwijl in het afschrift de punt achter het afgekorte 'episcopus' weggelaten werd. Het afschrift van B3 toont net het omgekeerde aan: waar in het origineel de afkorting 'epc' zonder punt geschreven werd, schreef de scribent in het afschrift wel een punt. Hoewel dit voorbeelden zijn waarin de punctuatie veranderd werd ten opzichte van het origineel, werd de punctuatie van het origineel in de meeste gevallen behouden.

Bij de transcriptie van afkortingen bleef de scribent duidelijk minder trouw aan de originelen. In alle oorkonden en afschriften die we naderbij bestudeerd hebben, verschilden de afkortingen in de teksten danig. Wanneer de scribent besloot om bepaalde woorden af te korten, kon hij dit als imitatie van het origineel doen maar ook uit eigen keuze. In het eerste geval kon hij dezelfde afkorting hanteren als de scribent van het origineel. Af en toe gebruikte hij echter een andere afkorting: zo werd in het afschrift van C15 in *Rooden Boeck I* het originele 'terrā' afgekort tot 'tram' en 'igit' tot 'g'. Daarenboven kon de scribent aanvankelijk voluit geschreven woorden in het afschrift afkorten. Op andere plaatsen koos de scribent er dan weer voor om aanvankelijk afgekorte woorden voluit te schrijven, al komt dit minder frequent voor.

Wanneer we *Rooden Boeck I* met *Rooden Boeck II* vergelijken, lijkt het kleinere cartularium op het eerste zicht dichterbij het origineel aan te leunen dan het grotere exemplaar. In document A30 zien we dat de combinatie 'W. dei grā Tornacēn Ep̄c.' in *Rooden Boeck II* volledig behouden werd, in tegenstelling tot het afschrift in het grotere cartularium. Hetzelfde stelden we ook in andere afschriften vast, zoals dat van B3, waarin het leesteken tussen 'spatiosum' en 'cum' uit het origineel behouden werd in het kleinere cartularium, maar niet in het grotere exemplaar. Verder vergelijkend onderzoek kan mogelijk aantonen dat het kleinere cartularium op basis van de primaire records werd opgesteld, terwijl *Rooden Boeck I* een afschrift van het kleinere cartularium door scribent 1 was. Omdat het grotere cartularium dan als een afschrift van een afschrift beschouwd kan worden, is het vanzelfsprekend dat de afschriften hierin minder trouw zijn aan de originelen dan de afschriften in het kleinere cartularium.

²⁴¹ L. Morelle, "De l'original à la copie: remarques sur l'évaluation des transcriptions dans les cartulaires médiévaux", p. 100.

Conclusie

In dit onderzoek hebben we aandacht gevestigd op de administratieve organisatie en het archiefbewustzijn in de abdij en het hospitaal van de Bijloke te Gent aan het einde van de dertiende en de veertiende eeuw. Dit trachtten we te onderzoeken aan de hand van cartularia en originele oorkonden, die ons meer leerden over de archiveringspraktijken in het archief van de Bijloke. Cartularia waren immers instrumenten bij uitstek tot archiefbeheer, aangezien ze het consulteren van originelen uit een archief vereenvoudigden. Omdat de archivalische dorsalen, die op de originele oorkonden werden opgetekend, sporen nalaten van een vroegere archiefklassering, vormden deze oorkonden een tweede toegangssleutel tot het Bijlokearchief.

Wanneer we naar de cartularia keken, ontdekten we dat in het begin van de veertiende eeuw twee identieke cartularia vervaardigd werden met afschriften van 187 oorkonden uit het archief. De voornaamste aanleiding tot het cartulariseren waren de vele eigendomsaanspraken op het domein van de Bijloke gedurende de dertiende en veertiende eeuw: de abdis zag zich geregeld genoodzaakt om hogere gezagsdragers aan te spreken, opdat deze haar zouden bijstaan in het bewaren van het domein van de Bijloke. Het opschriftstellen van oorkonden waarin bepaalde eigendomstransacties of rechten met betrekking tot de inkomsten en eigendommen van de Bijloke vastgelegd werden, was wellicht een symbolische daad van verzet tegen diegenen die aanspraak maakten op die bezittingen. Een cartularium, als verzameling van zulke oorkonden, fungeerde aldus als legitimering van het bezit van de Bijloke. Dat domeinbeheer de voornaamste functie was van het cartularium werd ook weerspiegeld in de interne ordening ervan: de oorkonden werden topografisch gerangschikt volgens de belangrijkste plaatsen waar de Bijloke eigendommen of inkomsten had.

Desalniettemin is het uitzonderlijk dat er in één abdij twee cartularia met identieke inhoud werden vervaardigd in eenzelfde periode. De verklaring hiervoor trachtten we te vinden in de geschiedenis van de Bijloke, die in de vroegste periode sterk verweven was met die van de familie Utenhove. Deze familie zorgde er niet enkel voor dat een hospitaal en twee cisterciënzerinnenabdiën opgericht werden, maar bewaarde ook lange tijd controle over de door haar gestichte instellingen. Dit gebeurde in de eerste plaats door Ermentrudis en Fulco Utenhove, die beiden op de hoogte waren van de in de Bijloke bewaarde oorkonden. Ermentrudis bezorgde haar broer geregeld oorkonden die hij op zijn beurt kopieerde. Ofschoon we eerst vermoedden dat het tweede cartularium mogelijk bewaard werd in het kapittel van Rijsel, waar Fulco verbleef en de oorkonden kopieerde, leek dit achteraf onwaarschijnlijk, aangezien de cartularia meer dan een halve eeuw na het overlijden van Fulco in 1243 opgesteld werden. Daarom keerden we ons naar de abdij van Ten Bos. Dit is de eerste abdij die ten behoeve van het hospitaalbeheer opgericht werd en waarin de Utenhoves eveneens een grote rol speelden: de eerste abdissen tot 1235 werden allen gerekruteerd uit deze familie. Bovendien zijn er enkele aanwijzingen in het archief die het verband tussen de Bijloke en Ten Bos leken te bevestigen: het archief bevat een deel oorkonden, uitgevaardigd door de abdis van Ten Bos, maar belangrijker was de dorsale aantekening op document H16 waarin vermeld werd dat het origineel bewaard werd in de abdij van Ten Bos. Daarnaast zijn enkele latere toevoegingen in het grotere cartularium, dat vermoedelijk buiten de Bijloke bewaard werd, pauselijke bullen van algemeen religieuze aard, wat erop kan wijzen dat het om inkomende stukken in een klooster ging. Omdat deze aanwijzingen onvoldoende overtuigend zijn om tot een gedegen hypothese te komen en omdat een gelijkaardige archivalische dorsaal met betrekking tot de bewaring van een origineel door de Gentse schepenen eveneens gevonden werd op document A15, verlegden we de focus naar het Gentse stadsbestuur. Dat het stadsbestuur een grote rol speelde in de interne administratie van de Bijloke lijkt tenslotte meer plausibel. We hebben immers aangetoond dat er in het begin van de dertiende eeuw geregeld Utenhoves zetelden in de Gentse schepenbank, waardoor het voor de Utenhoves niet moeilijk was om bepaalde privileges van de stad Gent te verkrijgen voor het hospitaal. Daarenboven nam deze schepenbank ook het voogdijchap van het hospitaal op zich in de eerste helft van deze eeuw. Het stadsbestuur had in de twintigste eeuw allerlei archiefstukken van de Bijloke in bewaring, waaronder oorkonden vanaf het jaar 1231, enkele cartularia en een afschrift van het in het Nederlands vertaalde

cartularium door Petrus Fierens. De uiterlijke gelijkenissen met twee Gentse stadscartularia uit de vijftiende eeuw is ten slotte frappant, wat kan wijzen op een zekere band tussen de cartularia van het Gentse stadsbestuur en die van de Bijloke. Om al deze redenen lijkt het zeer waarschijnlijk dat het tweede cartularium een tijdlang door het Gentse stadsbestuur bewaard werd, al is de hoedanigheid van die relatie momenteel nog onduidelijk. Indien één van beide codices effectief elders bewaard werd dan in de Bijloke, vermoeden we dat het kleinere cartularium, *Rooden Boeck II*, in de Bijloke verbleef, aangezien deze codex meer indicaties bevat dat het als gebruiksvoorwerp fungeerde.

Bij de vervaardiging van beide cartularia lijkt het kleinere cartularium bovendien als voorbeeld te hebben gediend voor het grotere exemplaar. Het kleinere cartularium werd immers geschreven in een samenwerkingsverband van vier scribenten, waarin scribent 1 een leidinggevende rol lijkt te hebben gehad: af en toe konden we deze scribent identificeren als de persoon die het werk van andere scribenten verbeterde of aanvulde. Daarenboven was het scribent 1 die als enige *Rooden Boeck I* geschreven heeft. Daarin waren de fouten die in het kleinere exemplaar voorkwamen, verdwenen. We kunnen dan ook met vrij grote zekerheid stellen dat *Rooden Boeck I* na *Rooden Boeck II* vervaardigd werd, waarbij *Rooden Boeck II* bovendien als voorbeeld bij de vervaardiging van het tweede cartularium gebruikt werd. In feite is de naamgeving *Rooden Boeck I* en *II* dus een foutieve: de nummering dateert vermoedelijk uit een latere periode, mogelijk de zeventiende eeuw, waarin beide cartularia weer in de Bijloke bewaard werden. De toenmalige archivaris heeft wellicht niet in detail bestudeerd welk cartularium eerst vervaardigd werd en heeft het meest verzorgde, i.e. het grotere cartularium, als *Rooden Boeck I* bestempeld. Ondanks dat het grotere cartularium eigenlijk als *Rooden Boeck II* aangeduid zou moeten worden, bleef deze foutieve naamgeving tot heden in gebruik.

Welke selectiecriteria uitgevoerd werden binnen het archief van de Bijloke alvorens men het cartulariseren aanvatte, is tot nog toe onduidelijk. Enerzijds vermoeden we dat enkel de oorkonden uit het archief geselecteerd werden die betrekking hadden op de eigendommen en inkomsten van de Bijloke en die dus bruikbaar waren in het domeinbeheer. Anderzijds zijn de dorsale notities op de oorkonden die niet overgenomen werden van een andere aard dan die op de oorkonden die wel werden getranscribeerd: niet alleen verschillen de handen ervan, de verwijzingen die ze bevatten zijn in vele gevallen foutief en lijken ofwel naar een ander archief te verwijzen, ofwel eerder betrekking te hebben op productiekosten van de oorkonde. Daarnaast moet opgemerkt worden dat het archief ook oorkonden bevat uit de dertiende eeuw die wel degelijk het domeinbeheer in de Bijloke behelzen, doch niet werden getranscribeerd in de cartularia. We kunnen dan ook niet uitsluiten dat het archief van de Bijloke in het begin van de veertiende eeuw minder uitgebreid was dan nu het geval is en dat er na het cartulariseren nog allerlei oorkonden uit een vroegere periode aan werden toegevoegd. Een uitgebreider onderzoek naar de archivalische samenstelling van het oorkondemateriaal uit de late middeleeuwen en vooral de dorsale notities op die oorkonden kan hier mogelijk meer licht op werpen. Binnen de oorkonden in de cartularia werd echter ook een selectie doorgevoerd. We konden immers achterhalen dat de cartularisten enkele rubriektitels doorstreept hebben, zonder de oorkonden integraal te transcriberen, louter omdat de betreffende oorkonde in de volkstaal werd opgesteld. Af en toe waren er echter ook doorstreepte rubriektitels omdat de inhoud van die oorkonden aanvullend waren op een voorgaand afschrift, zodat de transcriptie van deze oorkonden niet noodzakelijk was. Wel werden deze oorkonden in de cartularia vernoemd, zodat de lezer wist dat het archief deze oorkonde bevatte. De oorkonden die wel werden overgeschreven in de cartularia, behoorden af en toe tot een soort dossier: verscheidene oorkonden kregen in dat geval eenzelfde verwijzing naar de cartularia opgetekend, wat wijst op een zeker archiefbewustzijn en een poging om documenten die inhoudelijk verwant waren als dusdanig te klasseren. Welk document uit deze dossiers overgeschreven werd in de cartularia, was verschillend per dossier. In het algemeen kunnen we stellen dat het document dat het meeste van belang was voor de Bijloke werd getranscribeerd. In vele gevallen gaat het daarbij om het document dat door de hoogste gezagsdrager werd uitgevaardigd: wanneer er een vidimus werd overgeleverd van de gravin van Vlaanderen en één van de abdis van de Bijloke, had het vidimus van de gravin de grootste kans om in de cartularia te belanden.

De taken van een cartularist en een archivaris leunden in de middeleeuwen dicht bij elkaar aan, zodat onderzoekers voor enkele cartularia hebben kunnen aantonen dat beide functies verenigd

werden in één persoon. Voor de cartularia van de Bijloke vermoeden we dat er omstreeks het einde van de dertiende eeuw of het begin van de veertiende eeuw een herklassering van het archief plaatsvond. Dit staaften we met de vaststelling dat verscheidene dorsale handen steeds terugkeren op de oorkonden die overgeschreven werden in de cartularia. Voor de inhoudelijke dorsalen was er grotendeels één scribent werkzaam, terwijl de archivalische dorsalen voornamelijk door twee handen geschreven werden. Daarnaast waren er nog enkele andere handen die regelmatig terugkeerden op de rugzijde van de oorkonden. In ieder geval staat het vast dat de inhoudelijke en archivalische dorsalen op verschillende tijdstippen opgetekend werden, aangezien de combinaties van de dorsale handen op de rugzijde wisselend zijn. Wanneer we de handen van de inhoudelijke en archivalische dorsalen vergeleken, kwamen we tot de conclusie dat het mogelijk is dat de hand van de inhoudelijke dorsalen tot eenzelfde scribent behoort als één van de handen die de archivalische verwijzingen optekende, aangezien scribenten verschillende handen konden hebben. Opmerkelijk is evenwel dat één van de handen van de archivalische dorsalen, namelijk dorsale hand 4, overeenkomt met cartulariumhand 3. We vermoeden dan ook dat scribent 3 zich zowel met de archivering als met het cartulariseren in de Bijloke bezighield.

Hoewel verder onderzoek naar het archief van de Bijloke zeker nog gewenst is, konden we in deze masterscriptie aantonen dat dit archief getuigt van administratieve organisatie en archiefbewustzijn in de late middeleeuwen. Aan de hand van twee cartularia, *Rooden Boeck* I en II, en 396 originele oorkonden konden we immers onthullen dat cartulariseren en archiveren ook in de Bijloke hand in hand gingen. Bij het cartulariseren werden namelijk keuzes gemaakt over welke oorkonden getranscribeerd dienden te worden en welke niet, wat eveneens weerspiegeld werd in de archivering: de oorkonden die overgeschreven werden in de cartularia dragen tenslotte eenzelfde soort dorsale notities. De vele eigendomsaanspraken op de bezittingen van de Bijloke vanaf de dertiende eeuw deden de behoefte ontstaan om een cartularium te laten vervaardigen voor deze gemeenschap. Traumatische gebeurtenissen als deze veroorzaakten immers vaak een heropleving van het bewustzijn van de waarde van een archief, omdat de oorkondeschat, net als andere relieken of schatten, de identiteit van de gemeenschap versterkte. Archiveren en cartulariseren, beschouwd als het toegankelijker maken van de oorkondeschat, kunnen dan ook gezien worden als een onderdeel van de identiteitsvorming en de vorming van een archivalisch geheugen.

Bijlagen

1. Overzicht van de bewaarde documenten

Hieronder volgt een lijst van alle bewaarde documenten tussen 1164 en 1350, waarbij we de huidige rangschikking van het archief gerespecteerd hebben. Voor ieder document wordt de datum, de taal, de oorkonder, het soort document, het aantal zegels en de eventuele overeenkomst met en bijhorende rubrieknummers van de laatmiddeleeuwse cartularia gegeven.

Enkele algemene opmerkingen over de gegevens in dit overzicht moeten echter gemaakt worden. In sommige gevallen spreken we over diverse oorkonders, omdat er meerdere personen vernoemd werden in de *intitulatio*. Deze oorkonden kunnen zowel uitgevaardigd zijn binnen een monastiek milieu als binnen wereldlijke of zelfs gemengde milieus.²⁴² In andere gevallen vernoemen we slechts één oorkonder terwijl het document meerdere zegels bevat. Dit komt omdat er oorkonden zijn die in de *intitulatio* slechts één oorkonder vernoemen maar waarbij andere betrokken partijen ook hun zegel aan het document hebben vastgehecht. Wanneer het om een afschrift gaat, werd de datum overgenomen uit de *datatio* van het afschrift en niet de datum waarop het afschrift gemaakt werd – die in vele gevallen immers niet te achterhalen is, op een schatting van de eeuw na. Onder de afschriften behoren ook enkele afschriften van vidimussen of bullen, die in dit overzicht enkel als afschrift gecategoriseerd worden. Bovendien rekenen we onder de afschriften ook de oorkonden die op het eerste zicht authentiek lijken, maar waarvan een dorsale notitie verraadt dat ze afschriften zijn.²⁴³ De andere oorkonden uit deze grijze zone tussen dubbele expedities en afschriften, die geen dorsale notitie over de teksttraditie opgetekend kregen, werden in dit overzicht als oorkonde bestempeld. Ten slotte wijzen we erop dat we spreken van een overeenkomst met de cartularia vanaf het moment dat het document inhoudelijk verwant is aan een oorkondeafschrift in de cartularia, waarvan het nummer bovendien dorsaal opgetekend werd. Om te zien of de tekst van het document zelf werd overgeschreven in het cartularium, verwijzen we graag naar bijlage 2.

1.1. Doos A

Doc.	Datum	Taal	Oorkonder	Soort document	Zegel	In cartularia	Rubrieknr.
A1	1164	Latijn	Graaf	Oorkonde	1	Nee	
A2	1187	Ned.	Schepenen	Afschrift	1	Nee	CCVIII
A3	1187	Ned.	Schepenen	Afschrift	0	Nee	
A4	1187	Latijn	Graaf	Oorkonde	1	Nee	
A5	1187	Ned.	Schepenen	Afschrift	0	Nee	CCVIII
A6	1200	Latijn	Particulier	Oorkonde	1	Nee	
A7	1201	Latijn	Diverse	Afschrift	0	Nee	
A8	1204	Latijn	Paus	Bulle	1	Ja	CXIX
A9	1208	Latijn	Bisschop	Afschrift	1	Doorstreept	CLXXXII
A10	1208	Latijn	Abt	Afschrift	3	Doorstreept	CLXXXII
A11	1211	Latijn	Burggraaf	Oorkonde	1	Ja	CLXXII
A12	1212	Latijn	Schepenen	Afschrift	1	Doorstreept	CLXXXIIII
A13	1212	Latijn	Schepenen	Oorkonde	1	Doorstreept	CLXXXIIII
A14	1212	Latijn	Graaf	Oorkonde	2	Nee	

²⁴² Zo werd document F6 uitgevaardigd door meerdere personen uit monastieke context, H12 door twee broers uit het wereldlijk milieu en document F37 door gravin Margaretha van Vlaanderen en de abt van Clairvaux.

²⁴³ Deze oorkonden dragen de zegels van de oorkonders en lijken in eerste instantie een originele oorkonde van die oorkonder. Dorsaal lezen we echter het woord 'transcriptum' of werd er een rode C opgetekend. Voorbeelden hiervan zijn documenten C30, C34 en C47.

Doc.	Datum	Taal	Oorkonder	Soort document	Zegel	In cartularia	Rubrieknr.
A15	1213	Latijn	Graaf	Afschrift	0	Nee	
A16	1215	Latijn	Priester	Oorkonde	1	Nee	
A17	1215	Latijn	Priester	Oorkonde	1	Nee	
A18	1217	Latijn	Diverse	Oorkonde	3	Ja	CLXXXI
A19	1217	Latijn	Abt	Oorkonde	3	Ja	XI
A20	1219	Latijn	Diverse	Oorkonde	2	Nee	CXCIII
A21	1219	Latijn	Diverse	Afschrift	0	Nee	CXCIII
A22	1219	Latijn	Diverse	Afschrift	0	Nee	CXCIII
A23	1220	Latijn	Bisschop	Afschrift	1	Ja	XI
A24	1220	Latijn	Bisschop	Vidimus	1	Ja	XI
A25	1220	Latijn	Paus	Bulle	1	Ja	CXV
A26	1221	Latijn	Deken	Oorkonde	1	Ja	XXX
A27	1221	Latijn	Bisschop	Afschrift	1	Ja	LXV
A28	1225	Latijn	Deken	Oorkonde	1	Ja	LXXVI
A29	1227	Latijn	Paus	Bulle	1	Doorstreept	CXX
A30	1227	Latijn	Bisschop	Chirograaf	1	Ja	XXVI
A31	1227	Latijn	Bisschop	Oorkonde	1	Ja	XXVI
A32	1227	Latijn	Paus	Bulle	1	Nee	
S.n.²⁴⁴	1246	Latijn	Paus	Bulle	1	Nee	

1.2. Doos B

Doc.	Datum	Taal	Oorkonder	Soort document	Zegel	In cartularia	Rubrieknr.
B1	1227	Latijn	Bisschop	Oorkonde	1	Nee	CXCIII
B2	1227	Latijn	Bisschop	Oorkonde	1	Nee	CCXIII
B3	1228	Latijn	Bisschop	Oorkonde	1	Ja	XXIII
B3²	1228	Latijn	Bisschop	Afschrift	0	Ja	XXIII
B4	1228	Latijn	Graaf	Oorkonde	2	Ja	XXVIII
B5	1228	Latijn	Graaf	Oorkonde	2	Ja	CLXVIII
B6	1228	Latijn	Graaf	Oorkonde	2	Nee	CXCVI
B7	1228	Latijn	Bisschop	Oorkonde	1	Nee	CXCV
B8	1228	Latijn	Bisschop	Oorkonde	1	Ja	LXIII
B9	1228	Latijn	Graaf	Oorkonde	2	Ja	III
B9²	1228	Latijn	Graaf	Afschrift	0	Ja	III
B10	1228	Latijn	Graaf	Oorkonde	2	Ja	XII
B10²	1228	Latijn	Graaf	Afschrift	0	Ja	XII
B10³	1228	Latijn	Graaf	Afschrift	0	Ja	XII
B11	1228	Ned.	Graaf	Afschrift	0	Nee	
B12	1228	Latijn	Diverse	Oorkonde	1	Ja	V
B13	1228	Latijn	Bisschop	Chirograaf	1	Ja	V
B14	1228	Latijn	Bisschop	Chirograaf	1	Ja	VI
B15	1228	Latijn	Abt	Oorkonde	1	Ja	II
B16	1228	Latijn	Kardinaal	Oorkonde	1	Nee	CXCVII
B17	1228	Latijn	Bisschop	Oorkonde	1	Ja	IIII
B18	1228	Latijn	Bisschop	Afschrift	0	Ja	IIII
B18²	1228	Latijn	Paus	Afschrift	0	Ja	CXXVI
B19	1229	Latijn	Abt	Oorkonde	1	Ja	XVII

²⁴⁴ *Sine numero*: dit document kreeg geen nummer en dateert daarenboven van 1246.

Doc.	Datum	Taal	Oorkonder	Soort document	Zegel	In cartularia	Rubrieknr.
B20	1229	Latijn	Abdis	Chirograaf	3	Ja	XXII
B20²	1229	Latijn	Abdis	Afschrift	0	Ja	XXII
B21	1229	Latijn	Bisschop	Oorkonde	1	Ja	XXXI
B22	1229	Latijn	Bisschop	Oorkonde	1	Nee	CC
B23	1229	Latijn	Paus	Bulle	1	Ja	I
B24	1229	Ned.	Paus	Vertaling	1	Ja	I
B25	1229	Latijn	Graaf	Oorkonde	2	Ja	XXIII
B26	1229	Latijn	Abt	Oorkonde	1	Ja	XX
B27	1229	Latijn	Abt	Oorkonde	1	Ja	XVIII
B28	1229	Latijn	Abt	Oorkonde	1	Ja	XXI
B29	1229	Latijn	Abt	Oorkonde	1	Ja	XIX
B30	1229	Latijn	Abt	Oorkonde	1	Ja	LXIII
B31	1229	Latijn	Particulier	Oorkonde	2	Ja	LXIII
B32	1229	Latijn	Bisschop	Oorkonde	1	Ja	LXV
B33	1229	Latijn	Particulier	Oorkonde	1	Ja	LXI
B34	1229	Latijn	Graaf	Oorkonde	1	Ja	LXXVI
B35	1229	Latijn	Particulier	Oorkonde	1	Ja	LXXVI
B36	1230	Latijn	Burggraaf	Oorkonde	1	Ja	XXXVIII
B37	1230	Latijn	Burggraaf	Afschrift	1	Ja	XXXVIII
B38	1230	Latijn	Particulier	Oorkonde	2	Ja	XXXIII
B39	1230	Latijn	Burggraaf	Oorkonde	1	Ja	XXXIII
B40	1230	Latijn	Abdis Bijloke	Oorkonde	1	Ja	V
B41	1230	Latijn	Bisschop	Oorkonde	1	Ja	XXXIX
B42	1230	Latijn	Diverse	Oorkonde	2	Ja	XL
B43	1230	Latijn	Burggraaf	Oorkonde	1	Ja	XXXVII
B44	1230	Latijn	Graaf	Oorkonde	1	Ja	XXV

1.3. Doos C²⁴⁵

Doc.	Datum	Taal	Oorkonder	Soort document	Zegel	In cartularia	Rubrieknr.
C1	1231	Latijn	Abdis Bijloke	Chirograaf	2	Nee	
C2	1231	Latijn	Deken	Oorkonde	1	Ja	XLI
C3	1231	Latijn	Diverse	Oorkonde	1	Ja	LXXVI
C5	1231	Latijn	Gavin	Oorkonde	1	Nee	
C6	1232	Latijn	Abdis Bijloke	Chirograaf	1	Doorstreept	CLXXXII
C7	1232	Latijn	Deken	Oorkonde	1	Nee	
C8	1232	Latijn	Deken	Oorkonde	1	Ja	XVI
C9	1232	Latijn	Deken	Oorkonde	1	Ja	XV
C9²	1232	Latijn	<i>Geen intitulatio</i>	Afschrift	0	Nee	CCVII
C9³	1232	Latijn	<i>Geen intitulatio</i>	Afschrift	0	Nee	CCVII
C10	1232	Latijn	Particulier	Oorkonde	1	Ja	LXVII
C11	1232	Latijn	Diocess	Afschrift	1	Ja	LXVII
C12	1232	Latijn	Burggraaf	Oorkonde	1	Ja	XLVIII
C12²	1232	Latijn	Burggraaf	Afschrift	0	Ja	XLVIII
C13	1232	Latijn	Particulier	Oorkonde	2	Ja	LXVI

²⁴⁵ Uit deze doos ontbreekt document C4. Dit document is alleszins verloren gegaan tussen 1881 en 1954. Het document is immers nog opgenomen in de inventaris van Lavaut uit 1881 en doos C bevat een papieren blad waarop geschreven staat: 'C4 ontbreekt, augustus 1954', getekend door een zekere J. van Cleemput.

Doc.	Datum	Taal	Oorkonder	Soort document	Zegel	In cartularia	Rubrieknr.
C14	1232	Latijn	Particulier	Oorkonde	1	Ja	L
C14²	1232	Latijn	Particulier	Afschrift	0	Ja	L
C15	1232	Latijn	Burggraaf	Oorkonde	1	Ja	LXXVII
C16	1232	Latijn	Graaf	Oorkonde	1	Ja	LXX
C17	1232	Latijn	Graaf	Oorkonde	1	Ja	LXVIII
C18	1232	Latijn	Baljuw	Oorkonde	1	Ja	LXIX
C19	1232	Latijn	Bisschop	Oorkonde	1	Ja	XLIX
C20	1233	Latijn	Bisschop	Oorkonde	1	Ja	XCVIII
C21	1233	Latijn	Particulier	Oorkonde	2	Ja	CX
C22	1233	Latijn	Particulier	Oorkonde	1	Ja	LI
C22²	1233	Latijn	Burggravin	Oorkonde	1	Nee	
C23	1233	Latijn	Gravin	Oorkonde	1	Nee	<i>CXCVIII</i>
C24	1233	Latijn	Abdis Bijloke	Oorkonde	3	Nee	<i>CCVIII</i>
C25	1233	Latijn	Diverse	Oorkonde	1	Nee	<i>CXCIX</i>
C26	1233	Latijn	Diverse	Oorkonde	6	Ja	XXV
C27	1233	Latijn	Diverse	Oorkonde	2	Doorstreept	CLXVII
C28	1233	Latijn	Abdis Bijloke	Oorkonde	1	Ja	CLXXVIII
C29	1233	Latijn	Deken	Afschrift	2	Ja	CLXXVIII
C30	1233	Latijn	Gravin	Afschrift	1	Ja	XXV
C31	1233	Latijn	Diocees	Vidimus	1	Doorstreept	CLXVII
C32	1233	Latijn	Gravin	Oorkonde	1	Ja	XIII
C33	1233	Latijn	Gravin	Afschrift	0	Ja	XIII
C34	1233	Latijn	Gravin	Afschrift	1	Ja	XCII
C35	1233	Latijn	Deken	Vidimus	1	Ja	XCII
C36	1233	Latijn	Deken	Vidimus	1	Ja	XCII
C37	1233	Latijn	Gravin	Oorkonde	1	Nee	
C38	1233	Latijn	Bisschop	Oorkonde	1	Ja	XIII
C39	1233	Latijn	Bisschop	Oorkonde	1	Ja	XIII
C40	1233	Latijn	Abdis Bijloke	Afschrift	2	Ja	XIII
C41	1233	Latijn	Abdis Bijloke	Afschrift	2	Ja	XIII
C42	1234	Latijn	Bisschop	Oorkonde	1	Ja	XXXV
C43	1234	Latijn	Abt	Afschrift	1	Ja	XVIII
C44	1234	Latijn	Abt	Afschrift	0	Ja	XVIII
C45	1234	Latijn	Particulier	Oorkonde	1	Ja	XCVII
C46	1234	Latijn	Abdis Bijloke	Oorkonde	1	Ja	VIII
C47	1234	Latijn	Diverse	Afschrift	4	Ja	VIII
C48	1234	Latijn	Deken	Vidimus	3	Ja	VIII
C49	1234	Latijn	Abt	Oorkonde	1	Ja	VII
C50	1234	Latijn	Abdis	Chirograaf	2	Ja	CI
C50²	1234	Latijn	Abdis	Oorkonde	2	Ja	CII
C51	1234	Latijn	Abdis Bijloke	Oorkonde	1	Ja	LXXXVII
C51²	1234	Latijn	Abdis Bijloke	Oorkonde	1	Ja	LXXXVII
C52	1234	Latijn	Abdis Bijloke	Afschrift	1	Ja	XVIII
C53	1234	Latijn	Abdis	Afschrift	2	Ja	CII
C54	1234	Latijn	Diverse	Afschrift	1	Ja	LXXVI

1.4. Doos D

Doc.	Datum	Taal	Oorkonder	Soort document	Zegel	In cartularia	Rubrieknr.
D1	1234	Latijn	Paus	Afschrift	0	Nee	
D2	1235	Latijn	Bisschop	Afschrift	1	Ja	VII
D3	1235	Latijn	Gravin	Vidimus	1	Ja	LXXXVII
D4	1235	Latijn	Gravin	Oorkonde	1	Ja	LXXI
D5	1235	Latijn	Particulier	Oorkonde	1	Ja	LII
D6	1236	Latijn	Gravin	Vidimus	1	Ja	LXXXVII
D7	1236	Latijn	Diverse	Oorkonde	3	Ja	IX
D8	1236	Latijn	Deken	Chirograaf	2	Ja	X
D9	1236	Latijn	Abdis Bijloke	Vidimus	2	Ja	LXXXVII
D10	1236	Latijn	Diverse	Afschrift	0	Nee	CCIII
D11	1237	Latijn	Aartsdiaken	Oorkonde	1	Nee	
D12	1237	Latijn	Particulier	Oorkonde	1	Nee	
D13	1238	Latijn	Bisschop	Oorkonde	1	Ja	XXXII
D14	1238	Latijn	Gravin	Oorkonde	1	Nee	
D15	1238	Latijn	Gravin	Vidimus	1	Nee	
D16	1238	Latijn	Deken	Afschrift	1	Ja	IX
D17	1238	Latijn	Graaf	Oorkonde	2	Ja	CLXIX
D18	1238	Latijn	Particulier	Oorkonde	1	Ja	CLXXI
D19	1238	Latijn	Particulier	Oorkonde	1	Ja	CLXX
D20	1238	Latijn	Diverse	Oorkonde	1	Ja	CVII
D21	1238	Latijn	Bisschop	Afschrift	1	Ja	LX
D22	1238	Latijn	Bisschop	Vidimus	1	Ja	LX
D23	1238	Latijn	Particulier	Brief	0	Nee	
D24	1238	Latijn	Abt	Oorkonde	2	Ja	XXIX
D25	1238	Latijn	Bisschop	Vidimus	1	Ja	XXIX
D26	1238	Latijn	Bisschop	Afschrift	1	Ja	XXIX
D27	1238	Latijn	Abdis Bijloke	Afschrift	1	Ja	XIII
D28	1238	Latijn	Bisschop	Afschrift	1	Ja	LXXXVIII
D29	1238	Latijn	Bisschop	Vidimus	1	Ja	LXXXVIII
D30	1238	Latijn	Bisschop	Vidimus	1	Ja	LXXXVIII
D31	1238	Latijn	Paus	Bulle	1	Ja	CXXIII
D32	1238	Latijn	Paus	Afschrift	0	Ja	CXXIII
D33	1239	Latijn	Burggraaf	Oorkonde	1	Ja	CVIII
D33 ²	1239	Latijn	Burggraaf	Afschrift	1	Ja	CVIII
D34	1239	Latijn	Particulier	Oorkonde	1	Ja	CIX
D35	1239	Latijn	Deken	Vidimus	1	Ja	XXIX
D36	1239	Latijn	Deken	Vidimus	3	Ja	XXIX
D37	1239	Latijn	Abt	Oorkonde	1	Ja	C
D38	1239	Latijn	Diverse	Oorkonde	2	Ja	CXI
D39	1239	Latijn	Diverse	Afschrift	0	Ja	CXI
D40	1239	Latijn	Diverse	Afschrift	0	Nee	
D41	1239	Latijn	Gaaf	Oorkonde	1	Nee	CCI
D42	1239	Latijn	Particulier	Oorkonde	1	Nee	
D43	1239	Latijn	Particulier	Oorkonde	1	Ja	LXII
D44	1239	Latijn	Abdis Bijloke	Oorkonde	1	Ja	XCI
D45	1239	Latijn	Abdis Bijloke	Afschrift	0	Ja	XCI
D46	1239	Latijn	Abt	Oorkonde	3	Ja	XC

Doc.	Datum	Taal	Oorkonder	Soort document	Zegel	In cartularia	Rubrieknr.
D46 ²	1239	Latijn	Abt	Afschrift	0	Ja	XC
D47	1239	Latijn	Particulier	Oorkonde	1	Nee	
D48	1239	Latijn	Particulier	Oorkonde	1	Nee	
D49	1239	Latijn	Deken	Oorkonde	1	Nee	
D49 ²	1239	Latijn	Deken	Oorkonde	1	Nee	
D49 ³	1239	Latijn	Priester	Oorkonde	1	Nee	
D50	1239	Latijn	Priester	Oorkonde	1	Nee	
D51	1239	Latijn	Priester	Oorkonde	1	Nee	
D52	1239	Latijn	Aartsdiaken	Oorkonde	1	Nee	
D53	1239	Latijn	Abt	Oorkonde	3	Ja	C
D54	1239	Latijn	Gravin	Oorkonde	1	Ja	LXXVIII
D55	1239	Latijn	Gravin	Oorkonde	1	Nee	
D56	1239	Latijn	Graaf	Oorkonde	1	Ja	LXXIX
D57	1239	Latijn	Diverse	Chirograaf	2	Nee	
D58	1240	Latijn	Burggraaf	Oorkonde	1	Nee	
D59	1240	Latijn	Burggraaf	Oorkonde	1	Nee	
D60	1240	Latijn	Particulier	Oorkonde	1	Nee	

1.5. Doos E

Doc.	Datum	Taal	Oorkonder	Soort document	Zegel	In cartularia	Rubrieknr.
E1	1241	Latijn	Priester	Oorkonde	1	Doorstreept	CLXXXVIII
E2	1241	Latijn	Graaf	Oorkonde	2	Ja	CLXXIII
E3	1241	Latijn	Graaf	Afschrift	0	Ja	CLXXIII
E4	1241	Latijn	Burggraaf	Oorkonde	1	Ja	XLII
E5	1241	Latijn	Bisschop	Oorkonde	1	Ja	LXXXV
E6	1241	Latijn	Bisschop	Vidimus	1	Ja	XXXII
E7	1241	Latijn	Gravin	Vidimus	1	Ja	XIII
E8	1241	Latijn	Abdis Bijloke	Afschrift	0	Nee	
E9	1242	Latijn	Burggraaf	Oorkonde	1	Ja	XLIII
E10	1242	Latijn	Abdis Bijloke	Chirograaf	3	Nee	
E11	1242	Latijn	Particulier	Oorkonde	1	Ja	LXIII
E12	1242	Latijn	Abdis Bijloke	Oorkonde	1	Ja	LXII
E13	1242	Latijn	Diverse	Oorkonde	2	Nee	
E14	1242	Latijn	Deken	Vidimus	1	Nee	
E15	1242	Latijn	Graaf	Vidimus	2	Ja	CLXI
E16	1242	Latijn	Abdis Bijloke	Oorkonde	3	Nee	
E17	1242	Latijn	Graaf	Oorkonde	2	Ja	LXXXIII
E18	1242	Latijn	Gravin	Oorkonde	1	Nee	CCII
E19	1242	Latijn	Abdis Bijloke	Vidimus	1	Ja	XC
E20	1242	Latijn	Abdis Bijloke	Afschrift	1	Ja	XC
E21	1242	Latijn	Particulier	Oorkonde	1	Nee	
E22	1243	Latijn	Schepenen	Vidimus	0	Ja	LXXXVII
E23	1243	Latijn	Gravin	Oorkonde	1	Nee	CCII
E24	1243	Latijn	Gravin	Oorkonde	1	Ja	LXXXVIII
E25	1243	Latijn	Abt	Oorkonde	3	Ja	XIII
E26	1243	Latijn	Particulier	Oorkonde	3	Ja	LIII
E27	1243	Latijn	Paus	Afschrift	0	Nee	
E28	1243	Latijn	Particulier	Afschrift	1	Ja	LIII

Doc.	Datum	Taal	Oorkonder	Soort document	Zegel	In cartularia	Rubrieknr.
E29	1243	Latijn	Burggraaf	Oorkonde	1	Ja	LIII
E30	1244	Latijn	Particulier	Oorkonde	0	Ja	XLVI
E31	1245	Latijn	Deken	Oorkonde	1	Ja	XXX
E32	1245	Latijn	Deken	Oorkonde	1	Ja	XXXVI
E33	1245	Latijn	Burggraaf	Oorkonde	1	Ja	XCV
E34	1246	Latijn	Abt	Oorkonde	1	Ja	LXXXVI
E35	1246	Latijn	Paus	Bulle	1	Ja	CXXI
E36	1246	Latijn	Paus	Afschrift	0	Nee	
E37	1246	Latijn	Paus	Afschrift	0	Nee	
E38	1246	Latijn	Paus	Afschrift	0	Nee	
E39	1246	Latijn	Diverse	Afschrift	1	Ja	CLXXXVIII CLXXXVIII
E40	1246	Latijn	Gravin	Oorkonde	1	Ja	LXXIII
E41	1246	Latijn	Gravin	Oorkonde	1	Ja	LXXXIX
E42	1246	Latijn	Gravin	Afschrift	0	Ja	LXXXIX
E43	1246	Latijn	Gravin	Afschrift	0	Ja	LXXXIX
E44	1246	Ned.	Gravin	Vertaling	0	Ja	LXXXIX
E45	1246	Latijn	Gravin	Afschrift	0	Ja	LXXXIX
E46	1246	Latijn	Paus	Bulle	1	Ja	CXXXVII
E47	1246	Latijn	Paus	Bulle	1	Ja	CXIII
E48	1246	Latijn	Paus	Afschrift	0	Ja	CXIII
E49	1246	Latijn	Paus	Bulle	1	Ja	CXXXVI
E50	1246	Latijn	Paus	Bulle	1	Ja	CXXIX
E51	1246	Latijn	Paus	Bulle	1	Ja	CXXV
E52	1246	Latijn	Paus	Bulle	1	Ja	CXXIII
E53	1246	Latijn	Paus	Bulle	1	Ja	CXXX
E54	1246	Latijn	Paus	Bulle	1	Ja	CXXXVIII
E55	1246	Latijn	Paus	Bulle	1	Ja	CXXXI
E56	1246	Latijn	Deken	Oorkonde	1	Nee	
E57	1246	Latijn	Paus	Afschrift	0	Ja	CXXV
E58	1246	Latijn	Leprozerie	Oorkonde	2	Ja	XCIX
E59	1246	Latijn	Paus	Bulle	1	Ja	CXVIII

1.6. Doos F

Doc.	Datum	Taal	Oorkonder	Soort document	Zegel	In cartularia	Rubrieknr.
F1	1247	Latijn	Diverse	Vidimus	1	Nee	
F2	1248	Latijn	Gravin	Afschrift	0	Nee	
F3	1248	Latijn	Diverse	Vidimus	3	Doorstreept	CLXXX
F4	1248	Latijn	Abdis Bijloke	Chirograaf	1	Doorstreept	CLXXX
F5	1248	Latijn	Abdis Bijloke	Chirograaf	1	Doorstreept	CLXXX
F6	1248	Latijn	Diverse	Oorkonde	4	Ja	LVIII
F7	1248	Latijn	Diverse	Afschrift	0	Ja	LVIII LIX
F8	1248	Latijn	Diocess	Vidimus	1	Ja	LXXIII
F9	1248	Ned.	Burggraaf	Vertaling	0	Nee	
F10	1248	Latijn	Burggraaf	Oorkonde	1	Ja	XLIII
F11	1248	Latijn	Burggraaf	Afschrift	1	Ja	XXXVI
F12	1248	Latijn	Bisschop	Oorkonde	1	Ja	XXXII

Doc.	Datum	Taal	Oorkonder	Soort document	Zegel	In cartularia	Rubrieknr.
F13	1248	Latijn	Bisschop	Oorkonde	1	Ja	LIX
F14	1248	Latijn	Diverse	Afschrift	0	Nee	
F15	1250	Latijn	Abdis Bijloke	Chirograaf	1	Nee	
F16	1250	Latijn	Burggraaf	Oorkonde	2	Ja	XCVI
F17	1251	Latijn	Gravin	Oorkonde	1	Nee	
F18	1253	Latijn	Abt	Vidimus	1	Ja	XCVI
F19	1254	Latijn	Particulier	Oorkonde	1	Ja	XLVI
F20	1254	Latijn	Particulier	Oorkonde	2	Ja	XLV
F21	1254	Latijn	Burggraaf	Oorkonde	1	Ja	XLVII
F22	1254	Latijn	Diverse	Vidimus	2	Ja	XCII
F23	1254	Latijn	Diverse	Vidimus	2	Ja	XCIII
F24	1255	Latijn	Diocees	Vidimus	1	Nee	
F25	1256	Latijn	Paus	Bulle	1	Ja	CXVII
F26	1256	Latijn	Gravin	Oorkonde	1	Ja	LV
F27	1257	Latijn	Bisschop	Afschrift	0	Nee	
F28	1257	Latijn	Aartsbisschop	Afschrift	0	Nee	
F29	1259	Latijn	Gravin	Oorkonde	2	Ja	CIIII
F30	1261	Latijn	Abt	Oorkonde	1	Nee	
F30 ²	1262	Latijn	Deken	Oorkonde	1	Nee	
F31	1262	Latijn	Diverse	Afschrift	1	Nee	
F32	1262	Ned.	Diverse	Vertaling	0	Nee	
F33	1262	Latijn	Gravin	Oorkonde	1	Doorstreept	CLIII
F34	1262	Latijn	Gravin	Oorkonde	1	Ja	CXLV
F35	1263	Latijn	Gravin	Oorkonde	2	Ja	CV
F36	1266	Latijn	Particulier	Oorkonde	1	Nee	
F37	1268	Latijn	Diverse	Oorkonde	4	Ja	CVI
F38	1268	Latijn	Diverse	Oorkonde	4	Nee	
F39	1270	Latijn	Diverse	Vidimus	1	Ja	XCII
F40	1270	Latijn	Gravin	Oorkonde	1	Ja	CLXXVIII
F41	1272	Latijn	Particulier	Oorkonde	1	Doorstreept	CLXIII
F42	1272	Latijn	Diocees	Oorkonde	1	Doorstreept	CLXIII
F43	1272	Latijn	Particulier	Oorkonde	1	Doorstreept	CLXIII
F44	1272	Latijn	Paus	Bulle	1	Ja	CXXVI
F45	1272	Latijn	Paus	Bulle	1	Doorstreept	CXXI
F46	1274	Latijn	Paus	Afschrift	0	Nee	
F47	1275	Latijn	Gravin	Oorkonde	1	Ja	CLXXV
F48	1275	Latijn	Diocees	Vidimus	1	Ja	CLXXV

1.7. Doos G

Doc.	Datum	Taal	Oorkonder	Soort document	Zegel	In cartularia	Rubrieknr.
G1	1276	Latijn	Diverse	Vidimus	2	Ja	XXXII
G2	1277	Latijn	Gravin	Oorkonde	2	Ja	CLXII
G3	1277	Latijn	Gravin	Oorkonde	1	Ja	CXLIX
G4	1277	Latijn	Particulier	Oorkonde	2	Ja	CLXXVII
G5	1278	Frans	Gravin	Oorkonde	1	Doorstreept	CLI
G6	1279	Latijn	Diverse	Oorkonde	5	Nee	
G7	1279	Latijn	Gravin	Oorkonde	2	Ja	CLII
G7 ²	1279	Latijn	Gravin	Afschrift	0	Ja	CLII

Doc.	Datum	Taal	Oorkonder	Soort document	Zegel	In cartularia	Rubrieknr.
G8	1280	Latijn	Diverse	Oorkonde	1	Nee	
G9	1281	Latijn	Paus	Bulle	1	Doorstreept	CXXXII
G10	1284	Frans	Graaf	Oorkonde	1	Doorstreept	CLVI
G11	1285	Ned.	Particulier	Oorkonde	3	Doorstreept	CLXIII
G12	1289	Frans	Graaf	Oorkonde	1	Doorstreept	CXIII
G13	1290	Latijn	Paus	Bulle	1	Doorstreept	CXXXVIII
G14	1290	Latijn	Paus	Bulle	1	Doorstreept	CXXXV
G15	1291	Ned.	Abdis Bijloke	Oorkonde	2	Nee	
G16	1293	Frans	Graaf	Oorkonde	1	Doorstreept	CXXXIX
G17	1293	Ned.	Particulier	Oorkonde	7	Nee	
G18	1295	Frans	Graaf	Oorkonde	1	Doorstreept	CLXXXVII
G19	1295	Latijn	Paus	Bulle	1	Doorstreept	CXXVII
G20	1295	Frans	Graaf	Oorkonde	1	Doorstreept	CLIX
G21	1295	Latijn	Diverse	Afschrift	0	Nee	
G22	1297	Frans	Graaf	Oorkonde	1	Doorstreept	CLXV
G23	1298	Ned.	Diverse	Oorkonde	2	Doorstreept	CLXVI
G24	1298	Latijn	Paus	Bulle	1	Doorstreept	CXXXIII
G25	1298	Latijn	Diverse	Afschrift	0	Ja	CXII
G26	1298	Frans	Graaf	Oorkonde	1	Nee	
G27	1299	Latijn	Diverse	Oorkonde	6	Nee	

1.8. Doos H

Doc.	Datum	Taal	Oorkonder	Soort document	Zegel	In cartularia	Rubrieknr.
H1	1301	Ned.	Abdis Bijloke	Oorkonde	2	Nee	
H2	1302	Latijn	Kapittel	Oorkonde	1	Nee	
H3	1303	Latijn	Priester	Oorkonde	1	Nee	
H4	1303	Ned.	Particulier	Oorkonde	2	Nee	
H5	1303	Ned.	Particulier	Chirograaf	0	Nee	
H6	1305	Ned.	Particulier	Chirograaf	0	Nee	
H7	1306	Ned.	Particulier	Chirograaf	0	Nee	
H8	1308	Latijn	Abt	Vidimus	2	Nee	
H9	1308	Latijn	Abt	Afschrift	0	Nee	
H10	1308	Latijn	Abt	Vidimus	1	Nee	
H10²	1308	Latijn	Deken	Oorkonde	1	Nee	
H10³	1308	Latijn	Diverse	Vidimus	2	Nee	
H11	1309	Latijn	Abdis Bijloke	Oorkonde	1	Nee	
H12	1310	Ned.	Diverse	Chirograaf	0	Nee	
H13	1316	Latijn	Particulier	Oorkonde	1	Nee	
H14	1316	Ned.	Particulier	Chirograaf	0	Nee	
H15	1317	Ned.	Particulier	Chirograaf	0	Nee	
H16	1320	Latijn	Graaf	Vidimus	1	Ja	XCIII
H17	1321	Latijn	Diverse	Oorkonde	1	Nee	
H18	1322	Frans	Particulier	Oorkonde	1	Nee	CCX
H19	1323	Ned.	Diverse	Oorkonde	5	Nee	
H20	1324	Ned.	Particulier	Chirograaf	0	Nee	
H21	1324	Ned.	Particulier	Oorkonde	5	Nee	
H22	1324	Ned.	Particulier	Oorkonde	9	Nee	
H23	1324	Ned.	Particulier	Chirograaf	0	Nee	

Doc.	Datum	Taal	Oorkonder	Soort document	Zegel	In cartularia	Rubrieknr.
H24	1325	Ned.	Particulier	Chirograaf	0	Nee	
H24 ²	1325	Ned.	Particulier	Afschrift	0	Nee	
H25	1325	Latijn	Diverse	Oorkonde	0	Nee	
H26	1328	Latijn	Abdis Bijloke	Oorkonde	1	Nee	
H27	1329	Ned.	Particulier	Chirograaf	0	Nee	
H28	1330	Latijn	Abdis Bijloke	Oorkonde	0	Nee	
H29	1331	Ned.	Particulier	Chirograaf	0	Nee	
H29 ²	1331	Latijn	Deken	Vidimus	1	Nee	
H30	1332	Frans	Graaf	Afschrift	0	Nee	
H31	1332	Frans	Abt	Oorkonde	1	Nee	
H32	1333	Latijn	Particulier	Oorkonde	0	Nee	
H33	1333	Ned.	Particulier	Chirograaf	0	Nee	
H34	1335	Ned.	Particulier	Chirograaf	0	Nee	
H35	1337	Latijn	Bisschop	Afschrift	0	Nee	
H36	1337	Ned.	Particulier	Oorkonde	0	Nee	
H37	1339	Ned.	Schepenen	Oorkonde	3	Nee	
H38	1341	Ned.	Particulier	Chirograaf	0	Nee	
H39	1342	Ned.	Particulier	Oorkonde	3	Nee	
H40	1343	Ned.	Abdis Bijloke	Oorkonde	2	Nee	
H41	1343	Ned.	Particulier	Oorkonde	0	Nee	
H42	1343	Ned.	Particulier	Afschrift	0	Nee	
H43	1344	Ned.	Particulier	Oorkonde	0	Nee	
H44	1344	Ned.	Particulier	Oorkonde	0	Nee	
H45	1348	Ned.	Particulier	Oorkonde	1	Nee	CCIX
H46	1349	Ned.	Diverse	Oorkonde	0	Nee	
H47	1350	Ned.	Graaf	Afschrift	0	Nee	
H48	1350	Ned.	Particulier	Chirograaf	0	Nee	
H49	1350	Ned.	Diverse	Oorkonde	10	Nee	

2. Overzicht van de oorkondeafschriften

Hieronder volgt een overzicht van de oorkondeafschriften in beide cartularia, in numeriek oplopende volgorde conform de inhoudsopgave weergegeven. Telkens geven we de datum en oorkonder van de overgeschreven oorkonde, het archiefstuk dat overgeschreven werd en eventuele inhoudelijk verwante documenten.²⁴⁶ Indien de rubriektitel doorstreept werd, wordt dit ook vermeld, aangezien in dat geval geen enkel document volledig getranscribeerd werd.

Voor sommige oorkondeafschriften werd er geen enkel origineel document bewaard in het Bijlokearchief. Wanneer deze verloren gegane documenten volledig overgenomen werden in de cartularia, konden we de datum en oorkonder van het oorspronkelijke document nog achterhalen. Dit lukte echter niet voor de doorstreepte rubriektitels waarvoor we geen bijhorend document hebben teruggevonden: de oorkonders werden in die titels wel vermeld, maar een *datatio* ontbreekt (vandaar de vermelding 'sine dato' in het overzicht).

Kapitaal	Rubrieknr.	Datum	Oorkonder	Overgeschreven doc.	Bijhorende doc.
X	I	1229	Paus	B23	B24
W	II	1228	Abt	B15	
W	III	1228	Graaf	B9	B9 ²
W	IIII	1228	Bisschop	B17	B18
W	V	1228	Bisschop	B13	B12, B40
W	VI	1228	Bisschop	B14	B18
W	VII	1235	Bisschop	D2	C49
W	VIII	1234	Diverse	C47	C46, C48
W	IX	1238	Deken	D16	D7
W	X	1236	Deken	D8	
W	XI	1220	Bisschop	A24	A19, A23
W	XII	1228	Graaf	B10	B10 ² , B10 ³
W	XIII	1233	Abdis Bijloke	C40	C32, C33, C38, C39, C41, E7
W	XIIII	1234	Abt	C43	C44, C52, D27, E25
W	XV	1232	Deken	C9	
W	XVI	1332	Deken	C8	
W	XVII	1229	Abt	B19	
W	XVIII	1229	Abt	B27	
W	XIX	1229	Abt	B29	
W	XX	1229	Abt	B26	
G	XXI	1229	Abt	B28	
W	XXII	1229	Abdis	B20	B20 ²
W	XXIII	1228	Bisschop	B3	B3 ²
F	XXIIII	1229	Graaf	B25	
K	XXV	1233	Gravin	C30	B44, C26
F	XXVI	1227	Bisschop	A30	A31
	XXVII	1227	Graaf		
G	XXVIII	1228	Graaf	B4	
G	XXIX	1238	Bisschop	D25	D24, D26, D35, D36
G	XXX	1221	Deken	A26	E31
T	XXXI	1229	Bisschop	B21	

²⁴⁶ Het gaat hier om de zogenaamde dossiers die behandeld werden in hoofdstuk 4, deel 4, 1.1. Overgenomen oorkonden.

Kapitaal	Rubrieknr.	Datum	Oorkonder	Overgeschreven doc.	Bijhorende doc.
T	XXXII	1238	Bisschop	D13	E6, F12, G1
V	XXXIII	1230	Particulier	B38	
V	XXXIII	1230	Burggraaf	B39	
V	XXXV	1234	Bisschop	C42	
V	XXXVI	1248	Burggraaf	F11	E32
S	XXXVII	1230	Burggraaf	B43	
S	XXXVIII	1230	Burggraaf	B36	B37
S	XXXIX	1230	Bisschop	B41	
S	XL	1230	Diverse	B42	
S	XLI	1231	Deken	C2	
S	XLII	1241	Burggraaf	E4	
S	XLIII	1242	Burggraaf	E9	
S	XLIII	1248	Burggraaf	F10	
S	XLV	1254	Particulier	F20	
S	XLVI	1244	Particulier	E30	F19
S	XLVII	1254	Burggraaf	F21	
T	XLVIII	1232	Burggraaf	C12	C12 ²
T	XLIX	1232	Bisschop	C19	
T	L	1232	Particulier	C14	C14 ²
T	LI	1233	Particulier	C22	
T	LII	1235	Particulier	D5	
T	LIII	1243	Burggraaf	E29	
T	LIII	1243	Particulier	E28	E26
M	LV	1256	Gravin	F26	
	LVI	1242	Gravin		
B	LVII	S.d.	Graaf	Doorstreept	
K	LVIII	1248	Diverse	F6	F7
K	LIX	1248	Bisschop	F13	F7
K	LX	1238	Bisschop	D22	D21
S	LXI	1229	Particulier	B33	
S	LXII	1239	Particulier	D43	E12
S	LXIII	1229	Abt	B30	B8, E11
S	LXIII	1229	Particulier	B31	
S	LXV	1229	Bisschop	B32	A27
E	LXVI	1232	Particulier	C13	
E	LXVII	1232	Particulier	C10	C11
E	LXVIII	1232	Graaf	C17	
E	LXIX	1232	Baljuw	C18	
E	LXX	1232	Graaf	C16	
E	LXXI	1235	Gravin	D4	
E	LXXII	1247	Gravin		
E	LXXIII	1248	Particulier		F8
W	LXXIII	1246	Gravin	E40	
B	LXXV	1231	Deken		
F	LXXVI	1234	Diverse	C54	A28, B34, B35, C3
F	LXXVII	1232	Burggraaf	C15	
M	LXXVIII	1239	Gravin	D54	
M	LXXIX	1239	Graaf	D56	
B	LXXX	1239	Graaf		

Kapitaal	Rubrieknr.	Datum	Oorkonder	Overgeschreven doc.	Bijhorende doc.
B	LXXXI	1239	Graaf		
B	LXXXII	1241	Graaf		
M	LXXXIII	1242	Graaf	E17	
W	LXXXVIII	1243	Gravin	E24	
W	LXXXV	1241	Bisschop	E5	
W	LXXXVI	1246	Abt	E34	
W	LXXXVII	1235	Gravin	D3	C51, C51 ² , D6, D9, E22
W	LXXXVIII	1238	Bisschop	D29	D28, D30
M	LXXXIX	1246	Gravin	E41	E42, E43, E44, E45
W	XC	1239	Abt	D46	D46 ² , E19, E20
W	XCI	1239	Abdis Bijloke	D44	D45
W	XCII	1233	Gravin	C34	C35, C36, F22, F39
W	XCIII	1231	Particulier		F23, H16
W	XCIII	1231	Particulier		
W	XCV	1245	Burggraaf	E33	
W	XCVI	1250	Burggraaf	F16	F18
W	XCVII	1234	Particulier	C45	
T	XCVIII	1233	Bisschop	C20	
G	XCIX	1246	Leprozerie	E58	
F	C	1239	Abt	D53	D37
W	CI	1234	Abdis	C50	
W	CII	1234	Abdis	C50 ²	C53
B	CIII	1248	Diverse		
M	CIII	1259	Gravin	F29	
F	CV	1263	Gravin	F35	
	CVI	1268	Diverse	F37	
K	CVII	1238	Diverse	D20	
K	CVIII	1239	Burggraaf	D33	D33 ²
K	CIX	1238	Particulier	D34	
T	CX	1233	Particulier	C21	
T	CXI	1239	Diverse	D38	D39
T	CXII	1298	Diverse	G25	
	CXIII	1289	Graaf	Doorstreept	G12
X	CXIII	1246	Paus	E47	E48
X	CXV	1220	Paus	A25	
X	CXVI	1295	Paus		
X	CXVII	1256	Paus	F25	
X	CXVIII	1246	Paus	E59	
X	CXIX	1204	Paus	A8	
X	CXX	1227	Paus	Doorstreept	A29
X	CXXI	1246	Paus	E35	
X	CXXII	1272	Paus	Doorstreept	F45
X	CXXIII	1246	Paus	E52	
X	CXXIII	1238	Paus	D31	D32
X	CXXV	1246	Paus	E51	E57
X	CXXVI	1272	Paus	F44	B18 ²
X	CXXVII	1295	Paus	Doorstreept	G19
X	CXXVIII	1246	Paus	E54	

Kapitaal	Rubrieknr.	Datum	Oorkonder	Overgeschreven doc.	Bijhorende doc.
X	CXXIX	1246	Paus	E50	
X	CXXX	1246	Paus	E53	
X	CXXXI	1246	Paus	E55	
X	CXXXII	1281	Paus	Doorstreept	G9
X	CXXXIII	1298	Paus	Doorstreept	G24
X	CXXXIII	1290	Paus	Doorstreept	G13
X	CXXXV	1290	Paus	Doorstreept	G14
X	CXXXVI	1246	Paus	E49	
X	CXXXVII	1246	Paus	Doorstreept	E46
	CXXXVIII	1247	Bisschop		
M	CXXXIX	1293	Graaf	Doorstreept	G16
	CXL	S.d.	Graaf	Doorstreept	
B	CXLI	S.d.	Graaf	Doorstreept	
B	CXLII	S.d.	Graaf	Doorstreept	
B	CXLIII	S.d.	Particulier	Doorstreept	
B	CXLIII	S.d.	Particulier	Doorstreept	
M	CXLV	1262	Gravin	F34	
B	CXLVI	S.d.	Particulier	Doorstreept	
B	CXLVII	1288	Diverse		
B	CXLVIII	S.d.	Particulier	Doorstreept	
M	CXLIX	1277	Gravin	G3	
B	CL	S.d.	Particulier	Doorstreept	
W	CLI	1278	Gravin	Doorstreept	G5
M	CLII	1279	Gravin	G7	G7 ²
M	CLIII	1262	Gravin	Doorstreept	F33
B	CLIII	S.d.	Diverse	Doorstreept	
B	CLV	S.d.	Particulier	Doorstreept	
M	CLVI	1284	Graaf	Doorstreept	G10
B	CLVII	S.d.	Particulier	Doorstreept	
B	CLVIII	S.d.	Diverse	Doorstreept	
W	CLIX	1295	Graaf	Doorstreept	G20
B	CLX	S.d.	Priester	Doorstreept	
G	CLXI	1242	Graaf	E15	
M	CLXII	1277	Gravin	G2	
G	CLXIII	1285	Particulier	Doorstreept	G11
F	CLXIII	1272	Particulier	Doorstreept	F41, F42, F43
F	CLXV	1297	Graaf	Doorstreept	G22
F	CLXVI	1298	Diverse	Doorstreept	G23
F	CLXVII	1233	Diverse	Doorstreept	C27, C31
W	CLXVIII	1228	Graaf	B5	
K	CLXIX	1238	Graaf	D17	
K	CLXX	1238	Particulier	D19	
K	CLXXI	1238	Particulier	D18	
W	CLXXII	1211	Burggraaf	A11	
W	CLXXIII	1241	Graaf	E2	E3
M	CLXXIII	1270	Gravin	F40	
G	CLXXV	1275	Gravin	F47	F48
	CLXXVI	S.d.	Particulier		
R	CLXXVII	1277	Particulier	G4	

Kapitaal	Rubrieknr.	Datum	Oorkonder	Overgeschreven doc.	Bijhorende doc.
G	CLXXVIII	1233	Deken	C29	C28
	CLXXIX	1248	Abdis Bijloke		
W	CLXXX	1248	Abdis	Doorstreept	F3, F4, F5
W	CLXXXI	1217	Diverse	A18	
W	CLXXXII	S.d.	Diverse	Doorstreept	A9, A10, C6
W	CLXXXIII	1217	Schepenen		
W	CLXXXIII	1212	Schepenen	Doorstreept	A12, A13, E1
W	CLXXV	1231	Diverse		
W	CLXXXVI	S.d.	Graaf	Doorstreept	
W	CLXXXVII	1295	Graaf	Doorstreept	G18

3. Overzicht van de chirografen

Hieronder volgt een lijst van alle chirografen die het archief van de Bijloke bevat met aandacht voor de eventuele zegeling van de chirografen, de plaats en tekst van het devies en de manier waarop het document in twee gesneden werd.

Bij de plaatsen van het devies gelden volgende afkortingen: R (rechts), L (links), B (boven) en O (onder). Wanneer er BO staat, werd het devies zowel boven- als onderaan het document geplaatst, zodat er minstens drie exemplaren van één oorkonde afgeleverd werden.

Doc.	Jaar	Taal	Oorkonder	Zegels	Devies	Plaats	Snijding
A30	1227	Latijn	Bisschop	1	'Chirographum'	R	Recht
B13	1228	Latijn	Bisschop	1	'Chirographum'	R	Recht
B14	1228	Latijn	Bisschop	1	'Chirographum'	L	Recht
B20	1229	Latijn	Abdis	3	'Chirographum'	L	Recht
C1	1231	Latijn	Abdis Bijloke	2	'Chirographum'	L	Recht
C6	1232	Latijn	Abdis Bijloke	1	'Chirographum'	R	Recht
C50	1234	Latijn	Abdis	2	'Chirographum'	R	Recht
D8	1236	Latijn	Deken	2	'Chirographum'	L	Recht
D57	1239	Latijn	Abten	2	'Chirographum'	R	Recht
E10	1242	Latijn	Abdis Bijloke	3	'Chi ro gra phum'	L	Recht
F4	1248	Latijn	Abdis Bijloke	1	'Chirographum'	R	Recht
F5	1248	Latijn	Abdis Bijloke	1	'Chirographum'	L	Recht
F15	1250	Latijn	Abdis Bijloke	1	'Chirographum'	R	Recht
H5	1303	Ned.	Particulier	0	'Chirographus'	BO	Recht
H6	1305	Ned.	Particulier	0	Verschillende letters	BO	Driehoekig
H7	1306	Ned.	Particulier	0	Verschillende letters	BO	Golvend
H12	1310	Ned.	Particulier	0	Verschillende letters	BO	Driehoekig
H14	1316	Ned.	Particulier	0	Verschillende letters	BO	Golvend
H15	1317	Ned.	Particulier	0	Verschillende letters	B	Driehoekig
H20	1324	Ned.	Particulier	0	Verschillende letters	BO	Golvend
H23	1324	Ned.	Particulier	0	Verschillende letters	BO	Golvend
H24	1325	Ned.	Particulier	0	Verschillende letters	BO	Driehoekig
H27	1329	Ned.	Particulier	0	Verschillende letters	O	Golvend
H29	1331	Ned.	Particulier	0	Verschillende letters	BO	Golvend
H33	1333	Ned.	Particulier	0	Verschillende letters	BO	Golvend
H34	1335	Ned.	Particulier	0	Verschillende letters	BO	Driehoekig
H38	1341	Ned.	Particulier	0	Verschillende letters	BO	Golvend
H48	1350	Ned.	Particulier	0	Verschillende letters	BO	Golvend

4. Overzicht van de volkstalige documenten

Hieronder volgt een overzicht van het taalgebruik in de bewaarde oorkonden uit het Bijlokearchief tussen 1251 en 1350. Daarin werden zeven documenten buiten beschouwing gelaten: documenten F27, F28, F32, G21, G25, H24² en H35, omdat het Latijnse dan wel Nederlandstalige afschriften uit latere eeuwen zijn en aldus het beeld van het taalgebruik in de oorkondeproductie in de late middeleeuwen zouden vervormen.

Datum	Latijn	Frans	Nederlands
1251	1	0	0
1252	0	0	0
1253	1	0	0
1254	5	0	0
1255	1	0	0
1256	2	0	0
1257	0	0	0
1258	0	0	0
1259	1	0	0
1260	0	0	0
1261	1	0	0
1262	4	0	0
1263	1	0	0
1264	0	0	0
1265	0	0	0
1266	1	0	0
1267	0	0	0
1268	2	0	0
1269	0	0	0
1270	2	0	0
1271	0	0	0
1272	5	0	0
1273	0	0	0
1274	1	0	0
1275	2	0	0
1276	1	0	0
1277	3	0	0
1278	0	1	0
1279	3	0	0
1280	1	0	0
1281	1	0	0
1282	0	0	0
1283	0	0	0
1284	0	1	0
1285	0	0	1
1286	0	0	0
1287	0	0	0
1288	0	0	0
1289	0	1	0
1290	2	0	0
1291	0	0	1

Datum	Latijn	Frans	Nederlands
1292	0	0	0
1293	0	1	1
1294	0	0	0
1295	1	2	0
1296	0	0	0
1297	0	1	0
1298	1	1	1
1299	1	0	0
1300	0	0	0
1301	0	0	1
1302	1	0	0
1303	1	0	2
1304	0	0	0
1305	0	0	1
1306	0	0	1
1307	0	0	0
1308	5	0	0
1309	1	0	0
1310	0	0	1
1311	0	0	0
1312	0	0	0
1313	0	0	0
1314	0	0	0
1315	0	0	0
1316	1	0	1
1317	0	0	1
1318	0	0	0
1319	0	0	0
1320	1	0	0
1321	1	0	0
1322	0	1	0
1323	0	0	1
1324	0	0	4
1325	1	0	1
1326	0	0	0
1327	0	0	0
1328	1	0	0
1329	0	0	1
1330	1	0	0
1331	1	0	1
1332	0	2	0

Datum	Latijn	Frans	Nederlands
1333	1	0	1
1334	0	0	0
1335	0	0	1
1336	0	0	0
1337	0	0	1
1338	0	0	0
1339	0	0	1
1340	0	0	0
1341	0	0	1

Datum	Latijn	Frans	Nederlands
1342	0	0	1
1343	0	0	3
1344	0	0	2
1345	0	0	0
1346	0	0	0
1347	0	0	0
1348	0	0	1
1349	0	0	1
1350	1	0	2

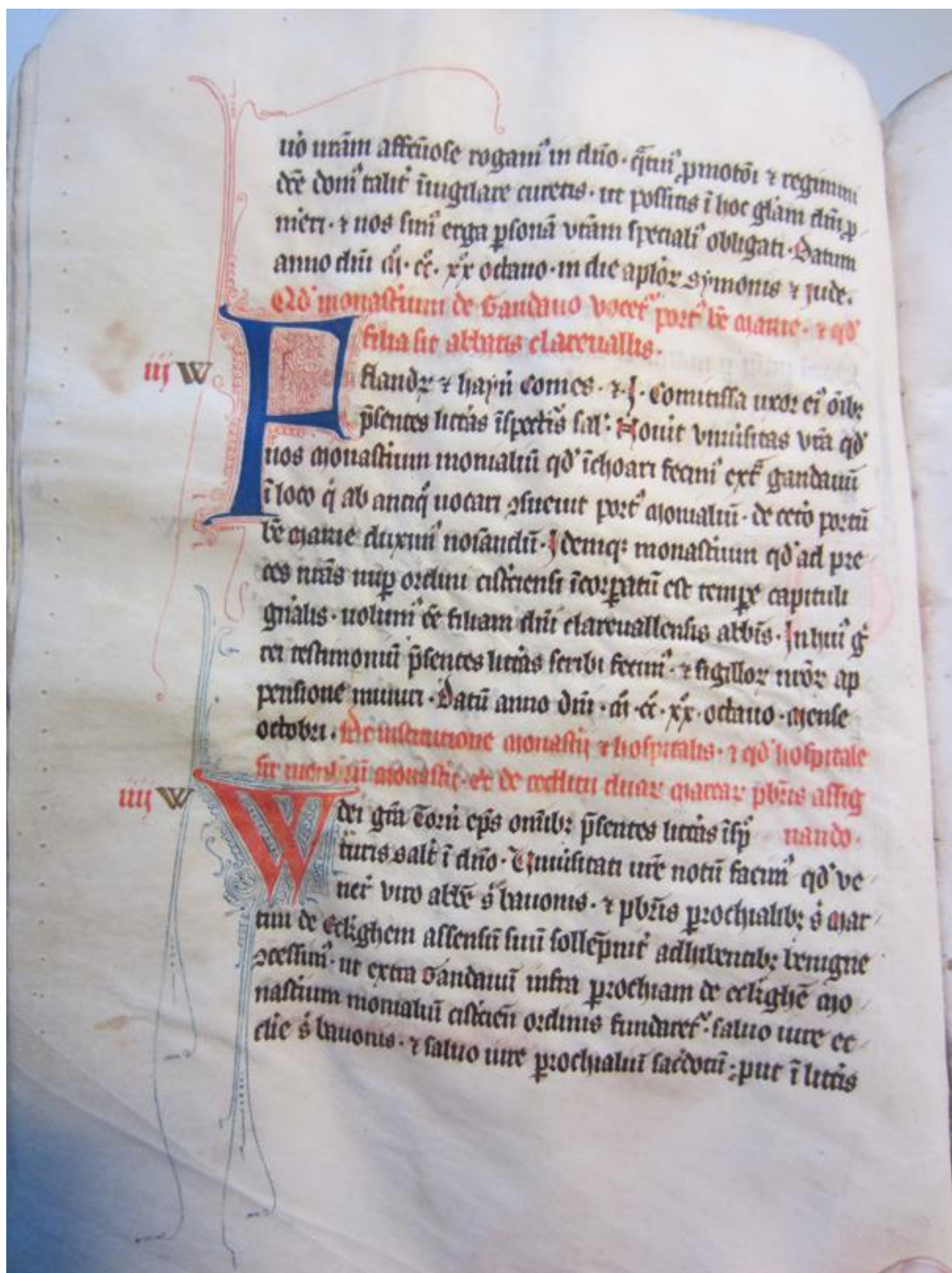
5. Overzicht van de doorstreepte rubriektitels

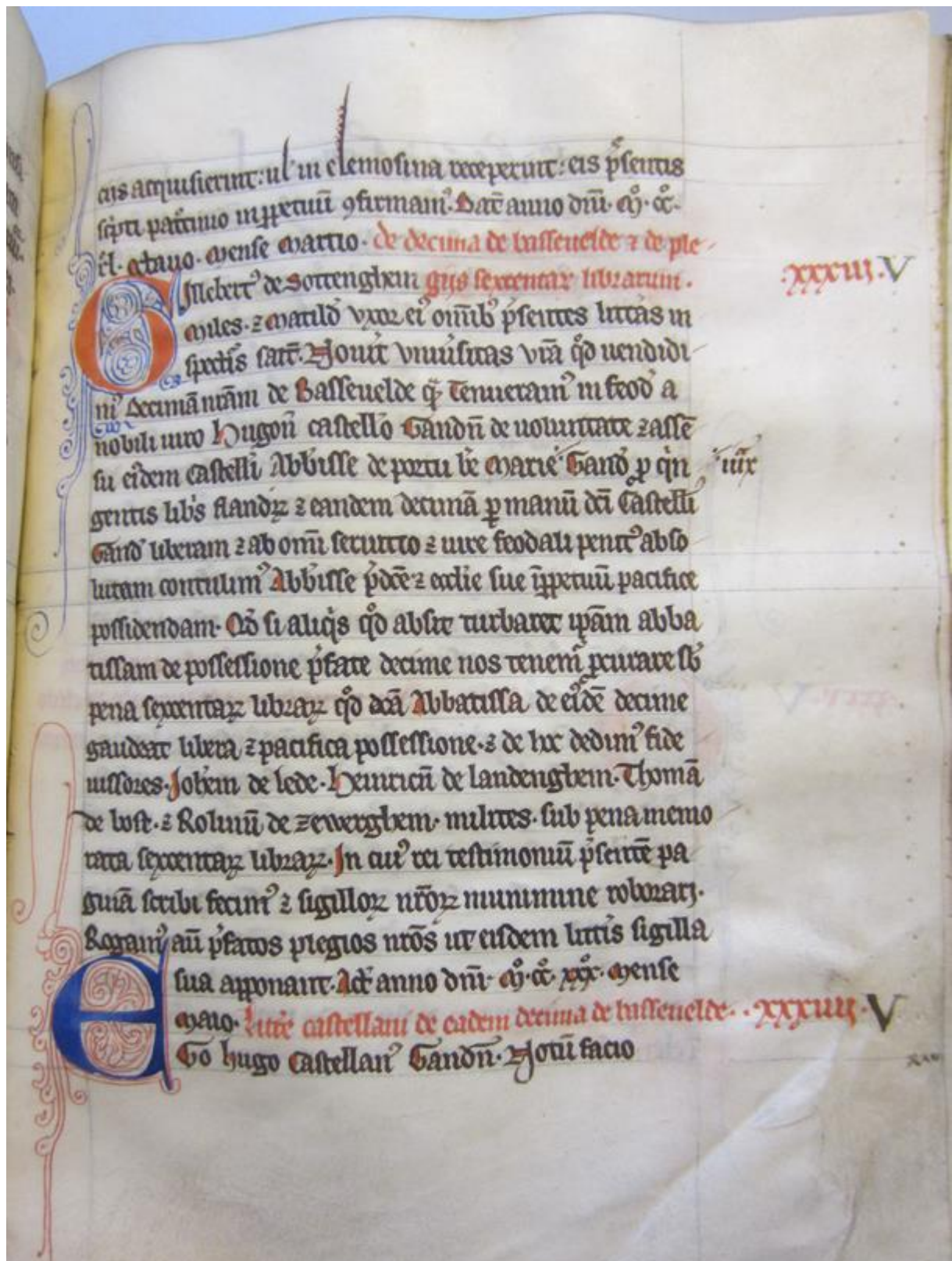
Hieronder volgt een lijst van de achtendertig doorstreepte rubriektitels in *Rooden Boeck* I en II. Voor iedere rubriektitel trachtten we, aan de hand van de inhoud van de rubriektitel of de bijhorende originelen, de oorkonders en de talen waarin de oorkonden geschreven werden, te achterhalen.

	Nummer	Archiefstuk	Oorkonder	Taal
1	LVII	<i>Ontbreekt</i>	Graaf	<i>Niet te achterhalen</i>
2	CXIII	G12	Graaf	Frans
3	CXX	A29	Paus	Latijn
4	CXXII	F45	Paus	Latijn
5	CXXVII	G19	Paus	Latijn
6	CXXXII	G9	Paus	Latijn
7	CXXXIII	G24	Paus	Latijn
8	CXXXVIII	G13	Paus	Latijn
9	CXXXV	G14	Paus	Latijn
10	CXXXVII	E46	Paus	Latijn
11	CXXXIX	G16	Graaf	Frans
12	CXL	<i>Ontbreekt</i>	Graaf	Frans
13	CXLI	<i>Ontbreekt</i>	Graaf	Frans
14	CXLII	<i>Ontbreekt</i>	Graaf	Frans
15	CXLIII	<i>Ontbreekt</i>	Particulier	Nederlands
16	CXLIII	<i>Ontbreekt</i>	Particulier	Nederlands
17	CXLVI	<i>Ontbreekt</i>	Particulier	<i>Niet te achterhalen</i>
18	CXLVIII	<i>Ontbreekt</i>	Particulier	Nederlands
19	CL	<i>Ontbreekt</i>	Particulier	<i>Niet te achterhalen</i>
20	CLI	G5	Gravin	Frans
21	CLIII	F33	Gravin	Latijn
22	CLIII	<i>Ontbreekt</i>	Diverse	Nederlands
23	CLV	<i>Ontbreekt</i>	Particulier	<i>Niet te achterhalen</i>
24	CLVI	G10	Graaf	Frans
25	CLVII	<i>Ontbreekt</i>	Particulier	Nederlands
26	CLVIII	<i>Ontbreekt</i>	Diverse	Frans
27	CLIX	G20	Graaf	Frans
28	CLX	<i>Ontbreekt</i>	Priester	<i>Niet te achterhalen</i>
29	CLXIII	G11	Particulier	Nederlands
30	CLXIII	F41, F42, F43	Particulier	Latijn
31	CLXV	G22	Graaf	Frans
32	CLXVI	G23	Diverse	Nederlands
33	CLXVII	C27, C31	Diverse	Latijn
34	CLXXX	F3, F4, F5	Abdis	Latijn
35	CLXXXII	A9, A10, C6	Diverse	Latijn
36	CLXXXIII	A12, A13, E1	Schepenen	Latijn
37	CLXXXVI	<i>Ontbreekt</i>	Graaf	<i>Niet te achterhalen</i>
38	CLXXXVII	G18	Graaf	Nederlands

6. Cartularia van de Bijloke

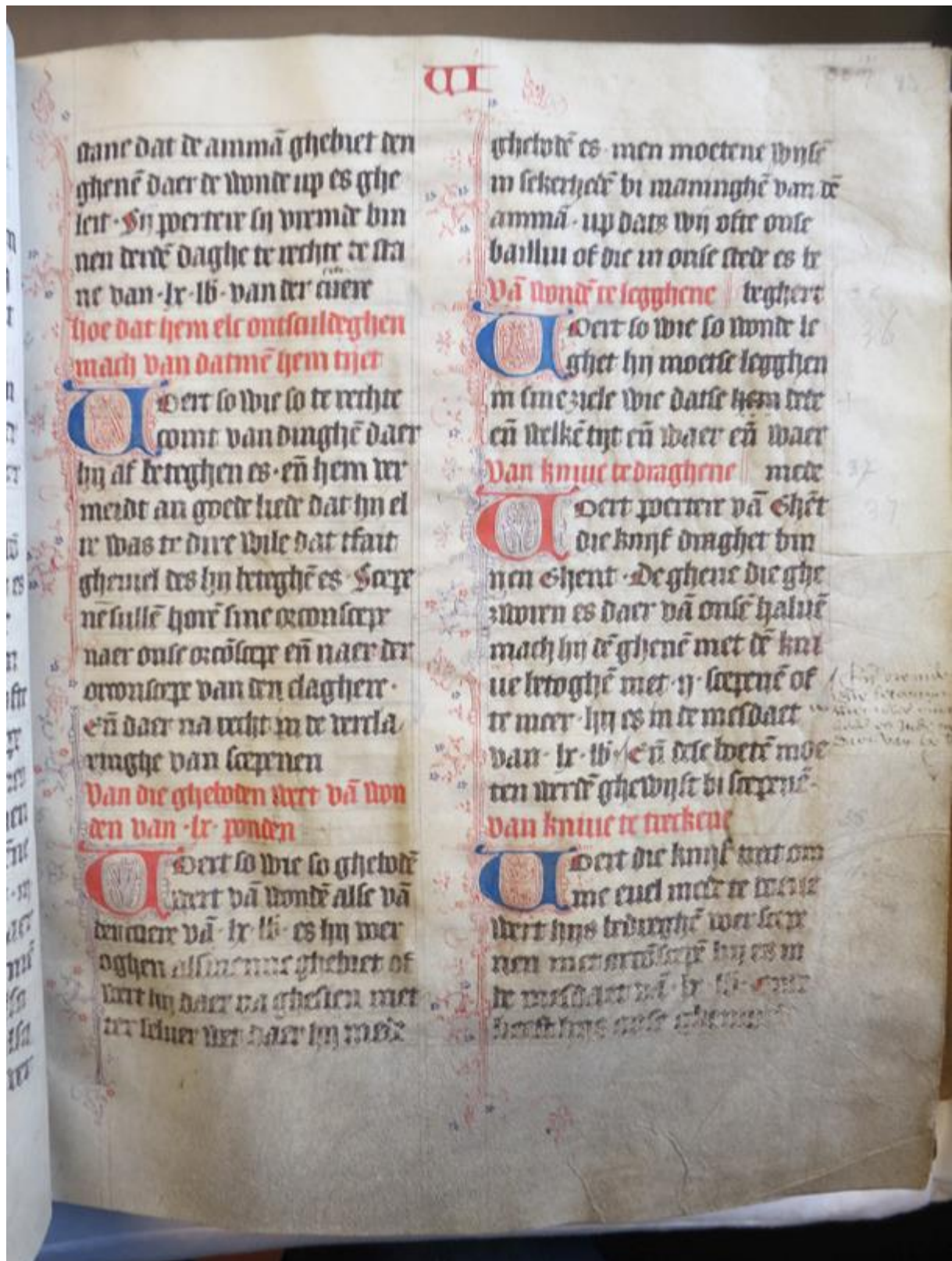
6.1. Rooden Boeck I

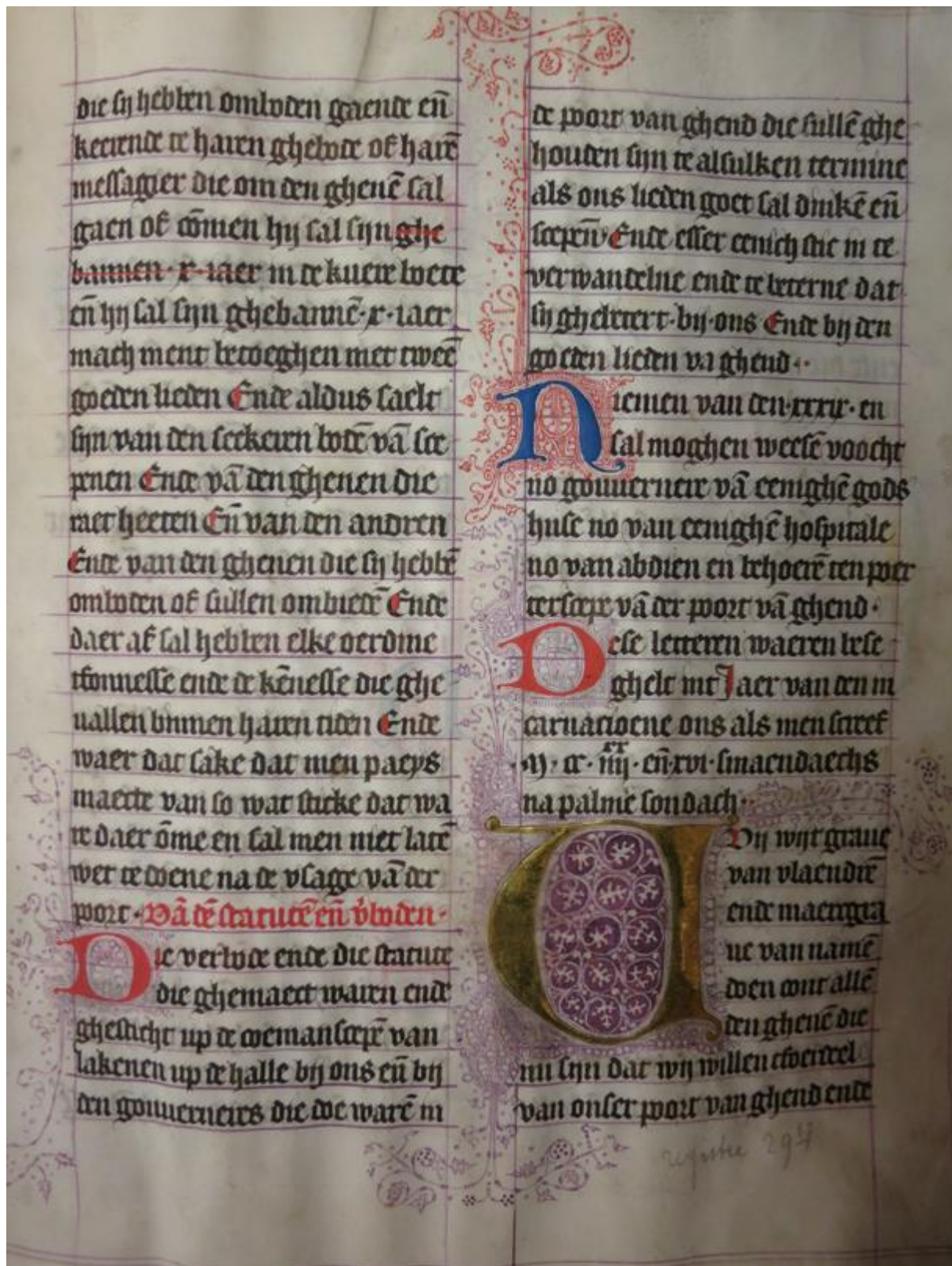

7. Gentse stadscartularia

7.1. Gheluwenbouck alias Roodenbouck

Bibliografie

Bronnen

Gent, Rijksarchief

Fonds Gent

nr. 223

Gents stadscartularium uit de vijftiende eeuw

Gent, Stadsarchief

Archief Bijloke

doos III

Cartularium *Rooden Boeck* I (1204-1301)

Cartularium *Rooden Boeck* II (1204-1301)

doos A Documenten uit de periode 1164-1227

doos B Documenten uit de periode 1227-1230

doos C Documenten uit de periode 1231-1234

doos D Documenten uit de periode 1234-1240

doos E Documenten uit de periode 1241-1246

doos F Documenten uit de periode 1247-1275

doos G Documenten uit de periode 1276-1299

doos H Documenten uit de periode 1301-1350

Onuitgegeven inventaris van J.B. Lavaut, *Inventaire des archives de l'abbaye de la Byloke, 1164-1807*, Gent, 1881

Reeks 93

nr. 3

Gents stadscartularium, *Gheluwenbouck* alias *Roodenbouck*

Literatuur

BARTHÉLEMY (D.). "Note sur les cartulaires de Marmoutier (Touraine) au XIe siècle." In: GUYOTJEANNIN (O.), MORELLE (L.) en PARISSE (M.), eds. *Les cartulaires: actes de la table ronde organisée par l'Ecole nationale des chartes et le G.D.R. 121 du C.N.R.S. (Paris, 5-7 décembre 1991)*. Parijs, Ecole des chartes, 1993, pp. 247-259.

BERLIÈRE (U.) e.a. *Monasticon belge. 7: Province de Flandre Orientale*. Luik, Centre national de recherches d'histoire religieuse, 1977, 5 vols.

BERTRAND (P.). "A propos de la révolution de l'écrit (Xe-XIIIe siècle). Considérations inactuelles." In: *Médiévales*, 56 (2009), <<http://medievales.revues.org/5551>>, geraadpleegd op 05.10.2013.

BERTRAND (P.), BOURLET (C.) en HÉLARY (X.). "Vers une typologie des cartulaires médiévaux." In: LE BLÉVEC (D.), ed. *Les cartulaires méridionaux*. Parijs, Ecole des chartes, 2006, pp. 7-20.

BODARWÉ (K.). "Gender and the archive: the preservation of charters in early medieval communities of religious women." In: VAN DIJK (M.) en NIP (R.), eds. *Saints, scholars and politicians: gender as a tool in medieval studies. Festschrift in honour of Anneke Mulder-Bakker on the occasion of her sixty-fifth birthday*. Turnhout, Brepols, 2005, pp. 111-132. (Medieval Church Studies, 15).

BOONE (M.). *Gent en de Bourgondische hertogen ca. 1384 - ca. 1453: een sociaal-politieke studie van een staatsvormingsproces*. Brussel, Koninklijke academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België, 1990, 281 p.

BORMANS (S.). *Inventaires des cartulaires belges conservés à l'étranger*. Brussel, Kiessling, 1899, 72 p.

BOUCHARD (C.B.). "Monastic cartularies: organizing eternity." In: KOSTO (A.J.) en WINROTH (A.), eds. *Charters, cartularies and archives: the preservation and transmission of documents in the medieval West*. Toronto, Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 2002, pp. 22-32.

BOURGAIN (P.) en HUBERT (M.-C.). "Latin et rhétorique dans les préfaces de cartulaire." In: GUYOTJEANNIN (O.), MORELLE (L.) en PARISSE (M.), eds. *Les cartulaires: actes de la table ronde organisée par l'Ecole nationale des chartes et le G.D.R. 121 du C.N.R.S. (Paris, 5-7 décembre 1991)*. Parijs, Ecole des chartes, 1993, pp. 115-136.

BOURIN (M.). "Conclusion." In: LE BLÉVEC (D.), ed. *Les cartulaires méridionaux*. Parijs, Ecole des chartes, 2006, pp. 253-268.

BRINKMAN (H.) en MULDER (H.). "Recht, historie en schone leteren: het arbeidsterrein van een Gents kopiistencollectief." In: *Queeste*, 10 (2003), 1, pp. 27-78.

BRITNELL (R.). "Pragmatic literacy in Latin Christendom." In: BRITNELL (R.), ed. *Pragmatic literacy, East and West 1200-1330*. Woodbridge, Boydell Press, 1997, pp. 3-24.

CHASSEL (J.-L.). "Dessins et mentions de sceaux dans les cartulaires médiévaux." In: GUYOTJEANNIN (O.), MORELLE (L.) en PARISSE (M.), eds. *Les cartulaires: actes de la table ronde organisée par l'Ecole nationale des chartes et le G.D.R. 121 du C.N.R.S. (Paris, 5-7 décembre 1991)*. Parijs, Ecole des chartes, 1993, pp. 153-170.

CLANCHY (M.T.). *From memory to written record: England 1066-1307*. Oxford, Blackwell, 1996, 407 p.

CROENEN (G.). "Latijn en de volkstalen in de dertiende-eeuwse Brabantse oorkonden." In: *Taal en tongval: tijdschrift voor dialectologie*, 12 (1999), pp. 9-34.

DAVIES (G.R.C.). *Medieval cartularies of Great Britain: a short catalogue*. Londen, Longmans, 1958, 182 p.

DECLERCQ (G.). "Le classement des chartriers ecclésiastiques en Flandre au Moyen Age." In: *Scriptorium: international review of manuscript studies*, 50 (1996), 2, pp. 331-344.

DECLERCQ (G.). "Originals and cartularies: the organization of archival memory (ninth-eleventh centuries)." In: HEIDECKER (K.), ed. *Charters and the use of the written word in medieval society*. Turnhout, Brepols, 2000, pp. 147-170.

DE HEMPTINNE (T.). "De doorbraak van de volkstaal als geschreven taal in de documentaire bronnen. Op zoek naar verklaringen in de context van de graafschappen Vlaanderen en Henegouwen in de dertiende eeuw." In: *Handelingen van de koninklijke Zuidnederlandse maatschappij voor taal- en letterkunde en geschiedenis*, 53 (2000), pp. 7-21.

DE JONG (M.). "Geletterd en ongeletterd: zin en onzin van een tegenstelling." In: STUIP (R.E.V.) en VELLEKOOP (C.), eds. *Oraliteit en schriftcultuur*. Hilversum, Verloren, 1993, pp. 9-31.

DEKKERS (P.J.V.). "Het archief van de abdij van Averbode onder het Ancien Régime. Analyse van administratie en archivering." In: *Nederlands archievenblad*, 98 (1994), 2, pp. 143-157.

DE PAERMENTIER (E.). "Dorsalen als indicatoren voor het archiefbewustzijn in drie cisterciënzerinnenkloosters: de oorkonden van de Bijloke te Gent en de kloosters van Flines en Marquette (dertiede - eerste helft zestiende eeuw)." In: *Handelingen van de koninklijke Zuidnederlandse maatschappij voor taal- en letterkunde en geschiedenis*, 60 (2007), pp. 21-41.

DE PAERMENTIER (E.). "Versatile profiles: three chancery scribes in the service of Joan of Constantinople, countess of Flanders and Hainaut (1212-1244) - Walter of Kortrijk, Gilles of Bredene and Fulco Utenhove." In: *Scriptorium: international review of manuscript studies*, 67 (2013), pp. 3-37.

DE ZUTTER (J.), CHARLES (L.) en CAPITEYN (A.), eds. *Qui valet ingenio. Liber amicorum aangeboden aan dr. Johan Decavele ter gelegenheid van zijn 25-jarig ambtsjubileum als stadsarchivaris van Gent*. Gent, Stichting Mens en Cultuur, 1996, 532 p.

DIJKHOF (E.). "Over originelen en afschriften in taalkundig onderzoek: de rol van de schrijver en de redacteur bij de totstandkoming van oorkonden." In: *Taal en tongval: tijdschrift voor dialectologie*, 12 (1999), pp. 55-80.

GARRIGUES (M.). *Le premier cartulaire de l'abbaye cistercienne de Pontigny (XIIe-XIIIe siècles)*. Parijs, Bibliothèque nationale, 1981, 488 p.

GEARY (P.). "Auctor et auctoritas dans les cartulaires du Haut Moyen Age." In: ZIMMERMANN (M.), ed. *Auctor et auctoritas: invention et conformisme dans l'écriture médiévale*. Parijs, Ecole des chartes, 2001, pp. 61-71.

GEARY (P.). "Entre gestion et gesta." In: GUYOTJEANNIN (O.), MORELLE (L.) en PARISSE (M.), eds. *Les cartulaires: actes de la table ronde organisée par l'Ecole nationale des chartes et le G.D.R. 121 du C.N.R.S. (Paris, 5-7 décembre 1991)*. Parijs, Ecole des chartes, 1993, pp. 13-26.

GEARY (P.). "From charter to cartulary: from archival practice to history." In: MAXWELL (R.), ed. *Representing history, 900-1300: art, music, history*. University Park, Pennsylvania State University Press, 2010, pp. 181-186.

GEARY (P.). *Phantoms of remembrance: memory and oblivion at the end of the first millennium*. Princeton, Princeton University Press, 1994, 248 p.

GENET (J.-P.). "Cartulaires, registres et histoire: l'exemple anglais." In: GUENÉE (B.), ed. *Le métier d'historien au Moyen Age*. Parijs, Publications de la Sorbonne, 1977, pp. 95-138.

GNIRREP (W.K.), GUMBERT (J.P.) en SZIRMAI (J.A.). *Kneep en binding. Een terminologie voor de beschrijving van de constructies van oude boekbanden*. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 1992, 126 p.

GRUNDMANN (H.). "Litteratus - illitteratus. Der Wandel einer Bildungsnorm vom Altertum zum Mittelalter." In: *Archiv für Kulturgeschichte*, 40 (1958), pp. 1-66.

GUYOTJEANNIN (O.), PYCKE (J.) en TOCK (B.-M.). *Diplomatique médiévale*. Brussel, Brepols, 1993, 442 p.

GUYOTJEANNIN (O.), MORELLE (L.) en PARISSE (M.), eds. *Les cartulaires: actes de la table ronde organisée par l'Ecole nationale des chartes et le G.D.R. 121 du C.N.R.S. (Paris, 5-7 décembre 1991)*. Parijs, Ecole des chartes, 1993, 516 p.

HAMESSE (J.). "The scholastic model of reading." In: CAVALLO (G.) en CHARTIER (R.), eds. *A history of reading in the West*, Oxford, Polity Press, 2003, pp. 103-119.

HAUTCOEUR (E.). *Histoire de l'église collégiale et du chapitre de Saint-Pierre de Lille*. Rijsel, Quarré, 1896-1899, 3 vols.

HEDSTROM (M.). "Archives, memory, and interfaces with the past." In: *Archival science*, 2 (2002), pp. 21-43.

Inventaires des cartulaires conservés dans les dépôts des archives de l'Etat. Brussel, Hayez, 1895, s.p.

Inventaires des cartulaires conservés en Belgique ailleurs que dans les dépôts des archives de l'Etat. Brussel, Hayez, 1897, 66 p.

KADENS (E.). "Vreemde woorden in een vreemde taal. Volkstaalwoorden in Latijnse documenten uit Vlaanderen vóór 1250." In: *Taal en tongval: tijdschrift voor dialectologie*, 12 (1999), pp. 35-54.

KING (P.). *Western monasticism: a history of the monastic movement in the Latin church*. Kalamazoo (Michigan), Cistercian publications, 1999, 482 p.

KOSTO (A.J.). "The *Liber feudorum maior* of the counts of Barcelona: the cartulary as an expression of power." In: *Journal of medieval history*, 27 (2001), pp. 1-22.

LEROY (M.). "The thirteenth-century Middle Dutch charters (1272-1300) of Saint John's hospital in Bruges: a diplomatic and paleographic approach." In: BLOCKMANS (W.), BOONE (M.) en DE HEMPTINNE (T.), eds. *Secretum scriptorum: liber alumnorum Walter Prevenier*. Leuven, Garant, 1999, pp. 93-128.

MCKITTERICK (R.). *The Carolingians and the written word*. Cambridge, Cambridge University Press, 1989, 290 p.

MENANT (F.). "Les transformations de l'écrit documentaire entre XIIe et XIIIe siècles." In: COQUERY (N.), MENANT (F.) en WEBER (F.), eds. *Écrire, compter, mesurer. Vers une histoire des rationalités pratiques*. Paris, Éditions rue d'Ulm, 2006, pp. 1-25.

MOORS (P.J.J.). "Cartularia en archieven, belicht aan de hand van het cartularium van het klooster Bethlehem bij Doetinchem." In: BLOK (D.P.), ed. *Datum et actum: opstellen aangeboden aan Jaap Kruisheer ter gelegenheid van zijn vijftenzestigste verjaardag*. Amsterdam, Meertens Instituut, 1998, pp. 295-314.

MORELLE (L.). "De l'original à la copie: remarques sur l'évaluation des transcriptions dans les cartulaires médiévaux." In: GUYOTJEANNIN (O.), MORELLE (L.) en PARISSE (M.), eds. *Les cartulaires: actes de la table ronde organisée par l'Ecole nationale des chartes et le G.D.R. 121 du C.N.R.S. (Paris, 5-7 décembre 1991)*. Paris, Ecole des chartes, 1993, pp. 91-104.

MORELLE (L.). "The metamorphosis of three monastic charter collections in the eleventh century (Saint-Amand, Saint-Riquier, Montier-en-Der)." In: HEIDECKER (K.), ed. *Charters and the use of the written word in medieval society*. Turnhout, Brepols, 2000, pp. 171-204. (Utrecht Studies in Medieval Literacy, 5).

MOSTERT (M.). "Communicatie in de middeleeuwen." In: MOSTERT (M.), ed. *Communicatie in de middeleeuwen: studies over de verschriftelijking van de middeleeuwse cultuur*. Hilversum, Verloren, 1995, pp. 9-20.

MOSTERT (M.). "Marginalia in handschriften: een onderschatte bron." In: *Millennium: tijdschrift voor middeleeuwse studies*, 2 (1988), 2, pp. 102-107.

MOSTERT (M.), ed. *New approaches to medieval communication*. Turnhout, Brepols, 1999, 318 p.

MOSTERT (M.). "What happened to literacy in the Middle Ages? Scriptural evidence for the history of the western literate mentality." In: *Tijdschrift voor geschiedenis*, 108 (1995), 3, pp. 323-335.

PARISSE (M.). "Ecriture et réécriture des chartes: les pancartes aux XIe et XIIe siècles." In: *Bibliothèque de l'Ecole des chartes: revue d'érudition*, 155 (1997), 1, pp. 247-265.

PARKES (M.B.). "Reading, copying and interpreting a text in the Early Middle Ages." In: CAVALLO (G.) en CHARTIER (R.), eds. *A history of reading in the West*, Oxford, Polity Press, 2003, pp. 90-102.

PARKES (M.B.). "The influence of the concepts of *ordinatio* and *compilatio* on the development of the book." In: PARKES (M.B.). *Scribes, scripts and readers: studies in the communication, presentation and dissemination of medieval texts*. Londen, Hambledon Press, 1991, pp. 35-70.

PETRUCCI (A.). *Prima lezione di paleografia*. Rome-Bari, Laterza, 2007, 148 p.

POULLE (E.). "Classement et cotation des chartiers au Moyen Age." In: *Scriptorium: international review of manuscript studies*, 50 (1996), 2, pp. 345-355.

SAENGER (P.). "Reading in the Later Middle Ages." In: CAVALLO (G.) en CHARTIER (R.), eds. *A history of reading in the West*. Oxford, Polity Press, 2003, pp. 120-148.

SCHWARTZ (J.M.) en COOK (T.). "Archives, records, and power: the making of modern memory." In: *Archival science*, 2 (2002), 1, pp. 1-19.

SIMONS (W.). *Cities of ladies: beguine communities in the medieval Low Countries, 1200-1565*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2003, 335 p.

SPENCE (M.). "Cartularies of Fountains abbey: archival systems and practices." In: *Cîteaux: commentarii cistercienses*, 61 (2010), 2-4, pp. 185-205.

STEIN (H.). *Bibliographie générale des cartulaires français ou relatifs à l'histoire de France*. Parijs, Picard, 1907, 627 p.

STIENNON (J.). "Considérations générales sur la bibliothéconomie et l'archivistique médiévales." In: *Scriptorium*, 50 (1996), 2, pp. 229-238.

VANDAELE (D.). *Instellingenstudie en inventaris van het oude archief van de abdij en het hospitaal van de Bijloke te Gent, bewaard in het Stadsarchief te Gent, 1228-1843*. Brussel (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Vrije Universiteit Brussel), 2002, 139 p. (promotor: E. Put).

VANDER HAEGHEN (V.). *Inventaire des archives de la ville de Gand*. Gent, C. Annoot-Braeckman, 1896, 365 p.

VAN DEN KERKHOVE (A.) en HOLLEBOSCH-VAN RECK (Y.). *Het abdijhospitaal van de Bijloke*. Gent, Stad Gent, 1973, 49 p.

VANDERPUTTEN (S.). *Reform, conflict, and the shaping of corporate identities: collected studies on benedictine monasticism, c. 1050 - c. 1150*. Berlijn, LIT VERLAG, 2013, 281 p.

VANDERPUTTEN (S.). "Transformations in charter production and preservation during the 'Iron Age' (tenth-early eleventh centuries). Some evidence from Northern France and the Southern Low Countries." In: *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis*, 7 (2004), pp. 7-30.

VAN OOSTROM (F.). *Stemmen op schrift: geschiedenis van de Nederlandse literatuur vanaf het begin tot 1300*. Amsterdam, Bakker, 2006, 640 p.

VAN SYNGHEL (G.). "Observations on the entry and copying in the cartularies with charters of the province of North Brabant." In: BLOCKMANS (W.), BOONE (M.) en DE HEMPTINNE (T.), eds. *Secretum scriptorum: liber alumnorum Walter Prevenier*. Leuven, Garant, 1999, pp. 77-92.

VELLIARD (F.). "Les langues vulgaires dans les cartulaires français du Moyen Age." In: GUYOTJEANNIN (O.), MORELLE (L.) en PARISSE (M.), eds. *Les cartulaires: Actes de la table ronde organisée par l'Ecole nationale des chartes et le G.D.R. 121 du C.N.R.S. (Paris, 5-7 décembre 1991)*. Parijs, Ecole des chartes, 1993, pp. 137-151.

VLEESCHOUWERS (C.). "Het beheer van het O.L.Vrouw-hospitaal te Gent en de stichting van de Cisterciënserinnenabdijen O.L.Vrouw-ten-Bos (1215) en Bijloke (1228) door uten Hove's." In: *Annalen van de Belgische Vereniging voor Hospitaalg geschiedenis*, 9 (1971), 1, pp. 11-34.

WALKER (D.). "The organization of material in medieval cartularies." In: BULLOUGH (D.A.) en STOREY (R.L.), eds. *The study of medieval records: essays in honour of Kathleen Major*. Oxford, Clarendon Press, 1971, pp. 132-150.

WALTERS (J.). *Geschiedenis der zusters der Bijloke te Gent*. Gent, Veritas, 1929-1930, 3 vols.